

જૈન સંસ્કૃતિના પ્રચાર કાળે મથતું—
નૂતન ત્રિમાસિક :

પુસ્તક પહેલું
ખંડ : ૧ : ૨ :

કલ્યાણ

વિ. સં. ૨૦૦૦
ત્રૈવ્ર મુદિ: ત્રયોદશી

વિષયાનુક્રમ

૧. સુસ્વાગતમ્નિશ્ચલિકમ્...	...	૧
૨. અમારી અલિલાયાસંપાદકીય	...	૨
૩. જૈનદર્શન અને સર્વધર્મ- દર્શનોહરિસત્યભટ્ટાચાર્ય	...	૫
૪. વિનાશનાં વમળશ્રી નિશ્ચલિકમ્	...	૬
૫. હળવી કલમેસં	...	૨૭
૬. કલ્યાણનો મંગલ માર્ગઆ. શ્રી વિજયલક્ષ્મિસુરિ મં	૪૭	
૭. જૈનશાસનની મહત્તાઆ. શ્રી વિજયરામચંદ્રસુરિ મં	૫૬	
૮. શાસ્ત્રીય શિલ્પવિદ્યા...પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજી મં	૫૮	
૯. સરળ પ્રશ્નોત્તરીમુનિશ્રી કનકવિજયજી મં	૧૦૩	
૧૦. પવિત્રતાનો સંદેશમુનિશ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મં	૧૦૮	
૧૧. આજની આર્થિક સંપત્તિશ્રી પ્રભુદાસ પારેખ	૧૧૭	
૧૨. મનોરમ્ય શ્રી તારંગજીશ્રી જયન્તિ શાહ	૧૨૦	
૧૩. તારા તણુખાકં	૧૩૮	
૧૪. શ્રી આરુપજીમુનિશ્રી મહિમાવિજયજી	૧૬૫	
૧૫. વહેતાં વહેણાશ્રી સોમચંદ ડી. શાહ	૧૬૯	
૧૬. કેટલુંક કહેવાજોશુંસં	૧૭૫	

જૈન શ્વે. મૂ. પૂ. સમાજનું ત્રિમાસિક

કલ્યાણ

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭-૦-૦

આ અંકનું મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦

[પોષ્ટેજ સહિત]

અમારો ઉદ્દેશ :

આ ત્રિમાસિકના સચાલનદ્વારા જૈન સમાજના દરેક પ્રશ્નોની યોગ્ય ઇલાવટ કરવી, ધર્મ અને સમાજના દોષોમાં જૈન સંસ્કૃતિનો સંદેશ સભળાવવો અને તે પણ અમારી ઉચિત મર્યાદામાં રહીને આમા અર્થપ્રાપ્તિનું ખર્ચ મુદત નહિ રહે.

વ્યવસ્થા :

વર્ષ દરમ્યાન ચાર ખંડોદ્વાગ એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવું. બીજી શ્રેષ્ઠ તથા સુધી દર ત્રણ માસે એક ખંડ પ્રસિદ્ધ કરવો. આ વેળાએ સંયુક્ત અંકરૂપે બે ખંડો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. આથી આગામિ તૃતીય ખંડ આવજુ પૂર્ણમાના દિવસે બની શકે તો પ્રગટ કરવાની અમે અભિલાષા રાખીએ છીએ. કેવળ ખર્ચને પહોંચી વળવાની દૃષ્ટિએ વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭-૦-૦ ફાલ રાખ્યું છે. ચાલુ આ બંને ખંડોનું મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦ છે. જેમ જેમ આ પ્રકાશનને સમાજના સસ્કારવાળું વર્ગ તરફથી સદાકર મળતો રહેશે તેમ તેમ અમારી ચક્રિ મુજબ અમે પ્રગતિ કરી શકીશું.

—સ.

: પ્રકાશક :

સોમચંદ ડી. શાહ
C/o. શ્રી જૈન પ્રિવેટર મંડળ
મહેસાણા, [ઉ ગુજરાત]

: મુદ્રક :

શાહ ગુલાબચંદ લક્ષુભાઈ
શ્રી મહોદય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ
ભાવનગર.

શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિરની પ્રવૃત્તિઓ :

[૫૦ સાધુચરિત સ્વર્ગીય આચાર્યદેવ શ્રી વિજયદાનસૂરિ જૈનજ્ઞાન-મંદિર સાવરકુંડલા-દ્વારા સંચાલિત પ્રકાશનવિભાગ.]

ઉદ્દેશ :

જૈન સંસ્કૃતિના લોકોત્તર પુરુષાર્થની સાધનાના ધ્યેયને કેન્દ્ર કરી, શિષ્ટ, સંસ્કારી અને લોકભોગ્ય સાદિલેનો પ્રચાર કરવા દ્વારા શ્રી સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની આરાધના કરવી તેમજ કરાવવી.

વ્યવસ્થા :

કાર્મપણ્ય પ્રકારના અર્થલાભની અપેક્ષા વિના શ્રી સમ્યગ્જ્ઞાનની ભાષા કરવાને સારું મન્દ્યમાળાઓ કે સામયિકોદ્વારા સાદિલ્ય પ્રસિદ્ધ કરી; વિનામૂલ્યે, અલ્પમૂલ્યે કે અર્ધમૂલ્યે યા મૂલમૂલ્યે જૈન-જૈનેતર સમાજના ધર્મશીલ સંસ્કારીવર્ગમાં તેનો પ્રચાર કરવો.

પ્રકાશનો :

૧ માધુકરી . જેમાં શિક્ષણવિષે જે મનનીય પ્રવચનો, તદુપરાંત એક સુંદર કથાનક પ્રગટ થયું છે. ૨ સ્વાધ્યાયપુષ્પમાલા. દલિકાલ-સર્વજ્ઞ આચાર્યદેવ શ્રી હેમચન્દ્રચરિત્રપ્રણીત : યોગશાસ્ત્રચારપ્રકાશ; વાકિની ધર્મચતુ શ્રી હરિભદ્રચરિત્ર પ્રણીત : અષ્ટકપ્રકરણ : તદુપરાંત ન્યાયાચાર્ય ઉ૦ શ્રી મરોવિજયજીપ્રણીત : જ્ઞાનસાર : આ ત્રણ મૂલમન્દ્યોનો સંગ્રહ આ પુસ્તિકામાં પ્રગટ થયો છે. ૩ જે મન્દ્યો સ્વાધ્યાયના ખપી આત્માઓ માટે ખાસ ઉપયોગી છે. ૪ દિવ્યદર્શન : માનવધર્મને રદમગ્નવવાપૂર્વક સુંદર પ્રકારના ધાર્મિક સર્વમાન્વ મંરલ આચાર-વિચારો રદમગ્નવનારાં ધર્મ-પ્રવચનો, કથાપ્રસંગો તેમજ છૂટા ભોધવાકયો ઇત્યાદિ સંગ્રહનાપૂર્વક આમાં રજૂ થયું છે. ૫ તત્ત્વાર્થવિગ્રમસૂત્ર : ૫. વાચકવરથી ઉમારવાતિ મહારાજવિરચિત જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનો અપૂર્વ સંગ્રહમન્દ્ય; મૂલ, અનુવાદ, ભૂમિકા, પૂરવણીથી સમૃદ્ધ અપૂર્વ પ્રકાશન : આ ચારે પ્રકાશનો સંરચા તરફથી ભેદ તરીકે અત્યાર સુધી અપાયા છે. દાલ આ મન્દ્યો સંરચા પાસે રખા નથી.

નવાં પ્રકાશનો :

૧ જૈનદૃષ્ટિએ અર્હિસા અને ગાંધીજીનાં વિચારોનું અવલોકન: જૈન ધર્મની અર્હિસાને દ્વંદ્વમાં સરળતાપૂર્વક રજૂ કરવાદ્વારા તેને અંગેના ગાંધીજીના વિચારોનું અવલોકન આ નાની પુસ્તિકામાં કરવામાં આવ્યું છે. આના લેખક એક વિદ્વાન જૈન મુનિશ્રી છે. કાગળોની મેંઘવારીના કારણે જીજ્ઞાસુઓ પ્રસિદ્ધ કરી છે. પોસ્ટેજ સાથે મૂલ્ય ૦-૫-૦

૨ ધન્ય જીવન: ગૃહસ્થનાં જીવનને ધન્ય બનાવનારા આચાર્યવિચારો, નૂતનશૈલીએ હળવી ભાષામાં અર્હિ પ્રગટ થયા છે. જૈને વાંચવાથી ધર્મશીલ ગૃહસ્થો પોતાના જીવનને પવિત્ર આચારો તેમજ વિચારોથી સુસંસ્કારી બનાવવાને અવશ્ય માર્ગદર્શન મેળવી શકે તેમ છે. છેલ્લા ખંડમાં અમલ્ય નિર્મળોને ઉપયોગી આચાર અને વિચારોની રજુઆત પદ્ધતિપૂર્વક કરવામાં આવી છે. ૫૦ શ્રી સુવિહીતમુનિવરોને તેમજ અમલ્યના આવક-આવક વર્ગને વર્તમાનકાલમાં આ પુસ્તિકા ખાસ ઉપયોગી છે. કાગળોની સપ્ત મેંઘવારીના કારણે જીજ્ઞાસુઓ હાથમાં છે. કાઉન ૩૨ પેજ ૧૩ રૂબા ૩૦ રતલી એન્ટિક કાગળોપર છપાઈ: મૂલ્ય ૧-૮-૦.

તૈયાર થતાં પ્રકાશનો: 'જૈન રામાયણનાં વિવેચનો': 'આપણો રવાખ્યામ': ઇત્યાદિ.

પત્રઅવહાર
સોમચંદ ડી. શાહ
કે. શ્રી જૈન એગરકર મંડળ
મહેસાણા [ગુજરાત

સંચાલક:
જયન્તીલાલ ખેચરદાસ દોશી
સાવરકુંડલા: (કાઠિયાવાડ)
બી. એસ. રેલ્વે.

કલ્યાણ

સંસ્કાર વાંચ્યોનું

પ્રકાશન :

T. 6

પુસ્તક-ક્ર. ૧૯૭૦ : } જેન સંસ્કૃતિનું સજ્જવાલક } વિ. સં. ૨૦૦૦
વીર સં. ૨૪૭૦ } આર્ષદિષ્ટિનું ત્રિમાસિક : } ઇ. સ. ૧૯૪૪

: સુ સ્વા મં ત મ્ :

નાથ ! તું આવ હમારે દાર.
દેવ વિહુણાં મંદિર સૂનાં;
અંતર અમ અજવાળ. નાથ૦ ૧
કેસર અંદન કસ્તૂરી ઘોળી,
અર્ચુ ણની એક તાર. નાથ૦ ૨
બાઇ જૂઠું કુંદ કેતકી ગૂંથ્યો,
ઠવું કઠે. ફૂલહાર. નાથ૦ ૩
ધૂપ દીપની જ્યોતિ જગાવું,
જપું તુજ ગુણની માળ. નાથ૦ ૪
ફલ નૈવેદ્યનાં થાળ ધરીને,
સ્નેહે કરે સત્કાર.
નાથ તું આવ હમારે દાર. ૫

નિશ્ચયિકા

અમારી અભિલાષા :

—સપાદકીય નિવેદન:

વિજય હો ! એ જૈન સંસ્કૃતિનો કે, જે આર્યાવર્તની—ભારત વર્ષની પ્રગ્ભને, યાવત્ સંસાર ભરની પ્રગ્ભને; આર્યજનના સંસ્કારોનું અમીપાન કરાવવા કાળે મથતી લોકોત્તર સંસ્કૃતિ છે. એ જીવી છે જગતના સ્વચરાચર પ્રાણિઓ માટે, જીવી રહી છે વર્તમાનમાં, અને જીવશે અનંત ભવિષ્યમાં કેવળ આર્ય દષ્ટિદ્વારા ભવ્યજીવોના કલ્યાણને કાળે. વંદન હો ! આજના મંગલ પ્રભાતે તે જગદુદ્ધારિણી જૈન સંસ્કૃતિને; ક્ષાપ્તિશ. વંદના તેના પ્રણેતા પૂજનીય દેવાધિદેવ શ્રી તીર્થંકર પરમાત્માને; પુનઃ પુનઃ વંદન અમારાં, તે આસન્નોપકારી ચરમ તીર્થંપતિ અમહુ. સગપાન શ્રી મહાવીર દેવને.

જૈન સંસ્કૃતિનો ઉપકાર

ગંગામૈયાશી પવિત્ર જૈન, સંસ્કૃતિ એ, તેનાં મહામૂલ્ય સાહિત્યપ્રવાહો-દ્વારા આજે ભારત વર્ષમાં ઉત્તમ કોર્ટિનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રચારનારી લોક કલ્યાણકર સંસ્કારધામ સરથા છે. ભૂતકાલની જેમ વર્તમાનમાં પણ જૈન-જૈનેતર સમાજને આ સંસ્કૃતિ; પોતાના નિકાલજાખ્ય શાસનદ્વારા સર્વથા સર્વ કાલ ઉપકાર કરી રહી છે. સમ્યગ્જ્ઞાન તેમજ સમ્યક્ ક્રિયાનાં ચક્રોદ્વારા આ સંસ્કૃતિરચ સર્વદા જન કલ્યાણના માર્ગે ગતિ કરી રહી છે. અલ્પજાત; વર્તમાન કાલે, દેશ, સમાજ, રાજકારણ વગેરેની અનેકવિધ સમસ્યાઓ; જટિલ મૂંઝવણો, આઘાત-પ્રત્યાપાતો, અને વિવિધ અયગમણો; જૈન સંસ્કૃતિના શાન્ત, ગંભીર અને સ્વચ્છ મહાસાગરનાં નિર્મળ કલોલોને ખળભળાવીને વિખેરાઈ જાય છે. બેશક; જૈન સંસ્કૃતિનો સૌએ વિકાસ આજે ગમે તે દારણે રૂપાર્થ રહ્યો છે. ‘આની રહામે શક્ય પ્રયત્નો થવા જોઈએ,’ આ અમારું નમ્ર મંતવ્ય છે. તે સાર; શક્તિ મુજબ કાંઈક કરવા અમે ઉશા થયા છીએ. અમે સમજીએ છીએ કે, જૈન સંસ્કૃતિ કે તેની મહાન સંપત્તિ અમણસંરથા. આ જાનની પાસે ધણું ધણું છે. જગતનાં યાવત્ સંસારભરના વૈદ્યાનિકો; તત્ત્વ-ચિન્તકો; કે વિદ્વાનો, જે કાંઈ નથી આપી શક્યા તેનાં કરતાં કંઈમણું તે આપી શકે તેમ છે. ‘મૂંઝવણોમાં હિતદાસ બેસે છે’ કે, ‘જૈન’ અમણોદ્વારા સંસ્કારો; સાહિત્ય; કલા; તત્ત્વજ્ઞાન, કલ્યાણમાં ભારતવર્ષની તેમજ બહારની પ્રજાએ સુદર પ્રગતિ સાધી હતી. આ જ. એક જૈન સંસ્કૃતિનો મહાન ઉપકાર છે.

જૈન સંસ્કૃતિના આ ઉપકારથી ઋણનમ્ર આપણે 'આજે' કેર્તવ્યધર્મ છે કે, 'વર્તમાન કાલના' વિષમ વાતાવરણમાં જૈન સંસ્કૃતિનાં વિદ્યાસને કાળે મથવું, ન કેવળ સંપ્રદાયિક પૂર્વે પ્રદર્શી; પણ વિશુદ્ધ, નિર્મળ અને જંગતપૂર્ણ આર્થદૃષ્ટિથી; 'વર્તમાનનો જૈન-જૈનેતર સમાજ; ધર્મ, દેશ, સમાજ કે રાજ-કારણની' વિકટ મકાગઠિમાં આત્મલાન ભૂલી 'નિત' નવી પરિસ્થિતિઓથી ભરેલી જાય છે. 'વાતાવરણ ગૂંગળાતું' જાય છે, કેર્તવ્ય માર્ગને આ કારણે જનતાના મોટા વર્ગ ભૂલતો થયો છે. આથી જૈન સંસ્કૃતિનાં સંદેશને; કે તેનાં તેજને પ્રચારવાની જ એક નેમથી દેશ, સમાજ, કે રાજકારણની દરેક પ્રશ્નોની આલોચનાદ્વારા શક્ય માર્ગદર્શન આપના અમે સર્જક થયા છીએ. આ છે 'અમારો' કપરો પણ કેર્તવ્ય રાહ. 'અમે જાણીએ છીએ અમારી અજ્ઞતાઓને; ક્ષતિઓને કે માર્ગની મુશ્કેલીઓને.' અમે સમજી શકીએ છીએ કે, 'અમારો માર્ગ કાંટાળો છે, અનેકવિધ બચામણો જમને જરૂર મંજવરો.' અમે એ બમણા નથી રાખતાં કે, 'અમારા માર્ગે ગુલાબોગૂથી ફૂલમાળો પથરાઈ છે કે આશીર્વાદના અમી વેણથી સત્કાર માટે વાટ જોતી જોતાઓ ઉભી છે.' છતાં આ બધી પ્રતિકૂળતાઓની રહામે અમારી શક્તિ મુજબ; સામર્થ્ય ફેરવી અમારા ખેવને માર્ગે અમે અવસ્થ પ્રગતિ કરીશું—આટલું આ તકે જૈન સંસ્કૃતિમાં રસ લેનારા સંસ્કારવાંચુઓની સેવામાં સ્પષ્ટ કરવું અમે ઉચિત માનીએ છીએ.

હવે છે, પણ ગૌરવ પૂર્વક :

'જન્મ લેનાર પ્રત્યેક આત્મા આ સંસારમાં જન્મે છે, હવવા માટે. હવે છે પણ અખંડ રીતે' હવન માણવા કાળે. પણ કાલે-અંકાલે એવું મૃત્યુ સરખાયેલું છે,—'આ નક્કર સત્ય આપણા અનુભવની તથ્ય દૃઢીકૃત છે. પત્રકારત્વની દુનિયા; જ્યારે કોઈ સ્વર્ગ લોકમાંથી ઉતરી આવેલી કે મૃત્યુ-લોકથી પર રહેલી નવી દુનિયા નથી; આ સદુ કોઈ સમજી શકે છે. ઇતર સમાજની વાત બાલુએ મૂકીએ પણ કેવળ જૈન સમાજની જ વાત લખીએ—જૈન સમાજનાં વિશાલ ગગન પટ પર સંખ્યાબંધ પત્રકાર તારલાઓ, અબકી, પ્રકાશી અને આંધમી ગયા, કે જેનાં નામ પણ આજે નથી રહી શક્યાં. અમે કહીએ છીએ કે, 'અમારો એ ગર્વ નથી કે' અમે હવે શું જ. પણ નહિ જ મરીએ કદિ કાલે,' શા માટે અમારે ગર્વ લેવો પડે વાર?' પણ અમે એટલું જરૂર કહીશું, કહેવાનો અમારો ધર્મ બજવીશું કે,

‘અમે આ પ્રકાશનદ્વારા પત્રકારત્વની ‘સૃષ્ટિમાં જન્મ લીધો’ છે, અવશ્ય જીવવા માટે. શક્તિ, સામગ્રી, સયોગ કે સહકાર ઈત્યાદિને મેળવી જીવીશું’ પણ પછી એથી જીવવા ખાતર ગૌરવ, સ્વમાન કે અમારા કોયને નહિ જ ચૂકાએ; ઉદ્દેશની સંપૂર્ણ વફાદારી જાળવીને, પક્ષભેદથી પર જતીને, જતી રહે. સંસ્મૃતી જીવવા ખાતર અમે મધોશું.’ આ અમારો અગ્ર આત્મનિર્ણય છે. નિરાશ કે જાનહુદયનાં આ ખોલ નથી, પણ સાચા સ્વમાનથી જ હુદયની નિખાલસતાનો આ સ્વચ્છ એકરાર છે. હા, જ્યારે અમને અમારા ઉદ્દેશના પાલનમાં કંટાળે; આપત્તિઓ કે વિઘ્નોની દારમાળાની રુદામે જીવવાની શક્તિ ખૂટતી દેખાશે, એવે અવસરે કાયરતા, પરવશતાને અમે આપી નહિ જતીએ, કોઈના ભાટ જતી વેચાઈને જીવું અમે પસંદ નહિ કરતાં સ્વેચ્છા-પૂર્વક રજીશ્વર, મુખતની જેમ જૈન સંસ્કૃતિની પવિત્ર સેવાની ખાતર ખપી જઈશું, પણ કલંકિત જીવન જીવવાનું અમે નહિ જ મંનીકારીએ.

આજના મંગલ પ્રભાતે આટલું સ્પષ્ટ કરી, શ્રી શાસનદેવને પ્રાર્થાએ છીએ કે, ‘શ્રી જૈન શાસનની સ્વ-પર કલ્યાણકર સેવાના કપરા કર્તવ્ય પથમાં ઉભવાનું; રંગ ભરવાનું તેમજ ગતિ કરવાનું; સામર્થ્ય, સત્વ કે બલ અમને સમર્પે!’

અમર તપો એ પત્રકારત્વ !

પત્રકારત્વ એ ધર્મ, દેશ, સમાજ કે રાજકારણનાં દરેક પ્રશ્નોની સહયતાપૂર્વક આલોચના કરવા કાળે મળતું વર્તમાન જન સમાજનું આવશ્યક અંગ છે. પત્રકાર સાચે માર્ગબુદ્ધિથી મીઠાસ છે. પીડિતોને કશ્ચાથી જુએ છે અને પીડનારાઓની સામે એ કડોર જાને છે. છતાં જાનને પ્રત્યેનો એનો વાતસલભાવ સમાન રહે છે. કોઈ પણ પ્રશ્નની મીમાંસામાં ધર્મની આર્ષદષ્ટિને એ પત્રકાર કદિ ભૂલે નહિ. ઉદારતા, સંયમ, તેમ જ નિઃસ્પૃહતા અને સ્વાર્થત્યાગનાં જે વહેતાં વહેણરૂપ એ પત્રકારત્વ અમર તપો !

જૈન દર્શન

અને

ઇતર ધર્મદર્શનો:

શ્રીયુત હરિસત્ય ભટ્ટાચાર્ય.

એમ. એ. બી. એલ. કલકત્તા.

જૈન દર્શન ચાર્વાકની જેમ માત્ર નિર્મેષાત્મક નથી, એક સંપૂર્ણ દાર્શનિક મત તરીકે ઉભવાનો જૈન દર્શનનો ઉદ્દેશ દેખાઇ આવે છે. સૌ પદ્ધતિ તો જૈન દર્શને ઇન્દ્રિય સુખ વિલાસનો અવગ્રાપૂર્વક પરિહાર કર્યો. અર્થહીન વૈદિક ક્રિયા કલાપનો વિરોધ કરવામાં ચાર્વાક ભલે વ્યાજબી હોય, પણ એ પછી દોષ ગંભીર વિષય પરત્વે વિચાર કરવાનું એને ન સૂઝયું. મનુષ્ય પ્રકૃતિમાં જે એક પાશવતાનો અંશ રહેલો છે તેનેજ વળગીને ચાર્વાક દર્શન પડી રહ્યું. વૈદિક ક્રિયાકાંડ ગમે તેવાં હોય, પણ એનાથી લોકોની લાલસા કંપુક કાણુમાં રહી શકતી, સ્વચ્છંદ ઈન્દ્રિય વિલાસનો ભાગ્ય રહેજ કંટકમય જનતો. ચાર્વાક દર્શનને એ ન પાલવ્યું તેથી વેદ શાસન અમાન્ય ક્યું, દવે જે ખરખરજ નિરર્થક-ભારબૂત કર્મકાંડ સામે સફળ બળવો જગાવવો હોય તો બળવાખોરાએ કંઈક વધુ કરી બતાવવું જોઈએ. નરી ઈન્દ્રિય સુખશ્રુતિ એટલે દૂર દષ્ટિ નાંખી શકતી નથી. જૈન દર્શનને એ વાત સુત્રી, તેથી જ ઔદ્ધોની જેમ અધ્યાત્મવાંદી-જૈન દર્શને ચાર્વાક મતનો પરિહાર કર્યો, [મતને પરિહાર્ય ગણ્યો.]

બૌદ્ધ દર્શન.

ચાર્વાકની પછી મુખ્યસિદ્ધ દર્શનની સાથે જૈન દર્શનની સરખામણી કરીએ. બૌદ્ધએ પણ બીજા નાસ્તિક મતનો જેમ વૈદિક ક્રિયા કલાપનો વિરોધ કર્યો છે, પરંતુ એમણે વધુ સારી યુક્તિથી કામ લીધું: વૈદિક કર્મકાંડ વિશેનો તેમનો દોષારોપ યુક્તિનાદ ઉપર પ્રતિષ્ઠા પામ્યો. બૌદ્ધ મન પ્રજાણે જીવતાં સુખ-દુઃખ કર્મકારી છે જે કંઈ કરીએ કરીએ મરે જે કંઈ ક્યું છે તેને લીધે જ સુખ-દુઃખ પમાય છે. અસાર અને માયાવી ભોમ વિલાસો પામર જીવને મૂંઝવી મારે છે. સંસારિક સુખની પાછળ દોડતાર જીવ જન્મ-જન્મોત્તરની ઘટમાળમાં સપડાય છે. આ અવિરામ દુઃખ-કલેશમાંથી છુટવું હોય તો કર્મનાં બંધન તૂટવાં જોઈએ. કર્મની સત્તામાંથી છુટવા પહેલાં કુકર્મની જગાએ સુકર્મ સ્થાપવાં જોઈએ. એથવા ભોમવિલાસના સ્થાને વૈરાગ્ય, સંયમ, તપ, જપ, અને દિંસાને બદલે અદિંસા

વગેરે આચરવાં જોઈએ. વૈદિક કર્મોના અનુદાનથી ઘણા નિરપરાધિ પ્રાણીઓની હત્યા થાય છે. એટલું જ નહિ પણ એ કર્મોના અનુદાન કરનાર જીવ, કૃત કર્મોના બળે સ્વર્ગાદિ ભોગમય ભૂમિમાં જાય છે. એ પ્રમાણે વૈદિક ક્રિયા કક્ષાપ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ભાવે જીવનાં દુઃખમય ભવભ્રમણમાં એક નિમિત્તરૂપ બને છે.

કર્મ બંધનને કારણે સંસારમાં જીવો સુખ-દુઃખ ભોગવે છે. એ વાત બૌદ્ધ દર્શનની જેમ જૈનદર્શન પણ સ્વીકારે છે. બૌદ્ધ મતની જેમ જૈન દર્શન વેદ-શાસ્ત્રને અમાન્ય કરે છે. અને ચાર્વાકના દંદિપભોગવિલાસને તુલ્યકારી કહે છે. અદિંસા અને વૈરાગ્ય જ આદરવા યોગ્ય છે. એમ જૈન અને બૌદ્ધ સાથે મળીને સમસ્તવે ઉચારે છે. ખાસ કરીને જૈન મતમાં અદિંસા અને વૈરાગ્ય ઉપર તો ખૂબજ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આમ બહારથી એક સરખા દેખાતા જૈનદર્શન અને બૌદ્ધદર્શન વચ્ચે ઘણો પ્રભેદ છે. બૌદ્ધ દર્શનના પાયામાં જે નજીબાઈ છે તે જૈન દર્શનમાં નથી.

પરીક્ષા કરવાથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે કે, બૌદ્ધ મતની સુંદર અદ્વાલિકામાં નીતિનો પાયો સાવ કાચો છે વેદ-શાસ્ત્રને અમાન્ય કરવાનો ઉપદેશ તો બરાબર છે, અદિંસા અને ત્યાગનો આમદ પણ સમજી શકાય છે, કર્મ-બંધન હેઠવાની વાત પણ અર્થવાળી છે, પરંતુ આપણે બૌદ્ધ દર્શનને જ્યારે એમ પૂછીએ કે : 'આપણે કાણુ ? તમે જેને પરમ પદ તરીકે ઓળખાવો છો અને જેને સાધ્ય માનો છો તે શું છે ?' ત્યારે તે જે જવાબ આપે છે એ સાંભળીને તો આપણે થીજી જ જઈએ છીએ. તે કહે છે કે : 'આપણે એટલે શૂન્ય-અર્થાત્ કંઈ નહિ.' ત્યારે 'શું' આપણે સદાકાળ અધિકારમાં જ અધિકારીનું ? અને આખરે પણ શું અસાર એવા મહાઅનુભવમાં જ સૌએ મળી જવાનું ? એ ભયંકર મહાનિર્વાણ અથવા અનંત કાળગ્યાપિ મહાનિરતબ્ધતા માટે મનુષ્ય-પ્રાણીએ કોઈ સંયમાદિ શા સાર સ્વીકારવા ? મહા શૂન્યને અર્થે જીવનનો સામાન્ય સુખ શા સાર જતાં કરવા ? આ જીવન ભલે નિઃસાર હોય, પણ તેની પછી જે મળવાનું છે તે એના કરતાં પણ વધુ નિઃસાર હોય તો તે મુદ્દત છ્વંઘવા યોગ્ય નથી એમ જ કહેવું પડે. મતલબ કે બૌદ્ધ દર્શનનો આ અનાત્મવાદ [શૂન્યવાદ] સામાન્ય મનુષ્યને સંતોષ આપી શકતો નથી.

વેદાન્ત દર્શન.

બૌદ્ધ દર્શનના અનાત્મવાદની ઝાટકણી કાઢવામાં અને આત્માની અનંત સત્તાની ઉદ્દેશીયતા કરવામાં જૈન અને વેદાન્ત એક થઈ જાય છે;

પણ એ જન્મે અભિન્ન નથી. જન્મેમાં પાર્થક્ય છે. વેદાન્તિકે જીવાત્માની સત્તા સ્વીકારી, એટલેથી જ અટકતું નથી. 'દર્શનજગતમાં તે એક ડગલું આગળ વધે છે અને ખુલ્લી રીતે કહે છે કે, જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે કાંઈ ભેદ નથી. વેદાન્ત મત પ્રમાણે આ ચિન્મય વિશ્વ, એક-અદ્વિતીય સત્તાનો વિકાસ માત્ર છે. 'હું તે હું'; વિશ્વતું ઉપાદાન તે જ છે. હું કંઈ તેનાથી ભિન્ન અથવા સ્વતંત્ર સત્તા નથી. આ બદ્ધારતું અંતર્દીન જન્મે-જન્મે મારાથી સ્વતંત્ર દેખાય છે તે પણ તેનાથી જુદું અથવા સ્વતંત્ર નથી. એક અદ્વિતીય સત્તાનો જ આ બધો વિકાસ છે. તમે અને હું-ચિત્ અચિત્ એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે "સત્યસ્ય સત્યમ્"-થી જુદી પડે.'

સાંખ્ય દર્શન.

કપિલ-પ્રણીત બુદ્ધિજ્ઞાત સાંખ્ય દર્શનનો મતવાદ પણ અહીં વિચારવા જેવો છે. વેદાન્તની જેમ સાંખ્ય પણ આત્માનું અનાદિપણું અને અનંત-પણું સ્વીકારે છે. પરંતુ સાંખ્ય, આત્માનું જદુત્વ સ્વીકારવાની ના પાડતું નથી. વેદાન્ત મતની સાથે સાંખ્યને બીજો પણ એક મતભેદ છે. સાંખ્ય મત પ્રમાણે પુરુષ અથવા આત્માની સાથે અચેતન જતાં દ્વિવાશીલ પ્રકૃતિ નામની વિશ્વ રચના કુચળ એક સક્રિય મળી ગઈ છે, અને એ જન્મે મળીને જાંબી ધડબાંજ કર્યા કરે છે. એ રીતે સાંખ્ય દર્શન આત્માનું અનાદિપણું, અનંતપણું અને અસીમપણું સ્વીકારે છે. એ મતમાં આત્માની જદુ સાંખ્યા માનવામાં આવી છે. કપિલમત કહે છે કે, જો કે પુરુષથી જુદી સ્વતંત્ર એક અચેતન પ્રકૃતિ છે, પણ કોઈ વાર પુરુષ સાથે મળી ગયેલી લાગે છે. આ વિગતીય પ્રકૃતિના અધિકારથી આત્માને અલગ પાડવો-અલગ અનુભવવો એનું નામ જ મોક્ષ. આપણે જોઈ ગયા કે જૈન દર્શન પણ આત્માનું અનંતત્વ અને અનાદિત્વ માને છે: કપિલ દર્શનની જેમ જૈન દર્શન પણ કુદરતી રીતે જ સ્વાધીન આત્માની સાથે વળગેલા એક વિગતીય કર્મ પદાર્થનું અસ્તિત્વ કબૂલ રાખે છે. સાંખ્યની જેમ જૈન પણ આત્માનું જદુત્વ માને છે. સાંખ્ય અને જૈન દર્શન જન્મે વિગતીય પદાર્થના વળગાડથી આત્માને છૂટા પાડવો તેને મોક્ષ કહે છે.

યોગ દર્શન.

ટીકાકારોની વાત એક જાણુએ રહેવા દઈએ. સાંખ્ય દર્શનમાં એવા મોક્ષ મુદ્દ, પરિપૂર્ણ પરમાત્માને સ્થાન નથી. પરિત્ર પરમાત્માનાં અસ્તિત્વ

વિશે શ્રદ્ધા ધરાવવાની મનુષ્ય-પ્રાણીને કુદરતી પ્રેરણા જન્મે છે. તેને સતોષ-વાનો યોગ દર્શને પ્રવલ્ન કર્યો છે, સાંખ્યની જેમ યોગ દર્શન આત્માની સાંખ્યા અને સત્તા સ્વીકારે છે, પણ તે એક પગથું આગળ વધે છે. જીવ માત્રનો અધીશ્વર, અનંત, આદર્શરૂપી એક પરમાત્મા હોવાનું તે ઉપદેશ છે. અહીં યોગ દર્શન અને જૈન દર્શન વચ્ચે સમાનતા દેખાય છે. યોગ દર્શનની જેમ જૈનો પણ પ્રભું, પરમાત્મા અથવા અરિદ્ધંતને માને છે. જૈનોના ઇશ્વર જગતના સૃષ્ટા નથી હતાં તે આદર્શરૂપ, પરિપૂર્ણ શુદ્ધ અને નિર્દોષ છે જ. સાંસારી જીવો એકાગ્રમને તેનું ધ્યાન પૂર્ણ વગેરે કરી શકે. પરમાત્માની ભક્તિ, પૂજન અને ધ્યાન-ધારણાથી જીવોનું કલ્યાણ થાય, ઉપાસકને નિર્ભય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય અને અનેકવિધ અધનોથી બંધાએલા પ્રાણીને નવો પ્રકાશ તથા નવું બળ મળે એમ તે કહે છે. જૈન અને પાંતજલ એ બન્ને દર્શનો ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે.

વૈશેષિક દર્શન.

વૈશેષિક દર્શને પરમાણુ, દિશા અને કાળનું અનાદિ અનંતપણું માન્યું છે. પ્રસક્ષવાદી ચાર્વાકને તો દિશા, કાળ વગેરે બાળતને અંગે વિચાર કરવા જેવું જ નથી લાગ્યું. ચાન્યવાદી ગૌદ પણ દિશા ને કાળ ભલે આપણી નજરે સસ લાગે તો પણ એને અવસ્તુ તરીકે એજાણાવે છે. વેદાન્ત પણ એને મળતી જ વાત કહે છે. સાંખ્ય અને યોગમત પ્રમાણે દિશા ને કાળ એ જ્ઞેય પ્રકૃતિની અંદર બીજરૂપે હુપાયેલાં રહે છે. એક માત્ર કલ્યાણમત [વૈશેષિક મત] દિશા, કાળ અને પરમાણુની સ્વતંત્રતા સ્વીકારે છે, વૈશેષિક દર્શનની જેમ જૈન દર્શન એ બધાનું અનાદિ અનંતપણું કલ્પેલા રાખે છે.

ન્યાય દર્શન.

ભારતીય દર્શનના સુચકિતવાદરૂપ વૃક્ષનાં આ બધાં સુંદર ફળ-પુલ છે. ન્યાય દર્શનમાં સુક્તિ પ્રયોગ સારું જેવું સ્થાન રોકે છે. તર્ક વિદ્યાની જટિલ નિયમાવલી આ ન્યાય દર્શનના એક અંગભૂત છે. ગૌતમ દર્શનમાં હેતુશાનાદિનું ખૂબ સરસ રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, પણ જૈન દર્શન જગતના દાર્શનિક તત્ત્વોનો એક સમૃદ્ધ ભંડાર છે, એમ કહેવું તે યોગ્ય છે. આ જૈન દર્શનમાં તર્કાદિ તત્ત્વોની હટાટાર આલોચના મળે છે. એ સાંખ્યે ન્યાય દર્શન અને જૈન દર્શન વચ્ચે થયું મળતાપણું છે.

—[અનુસંધાન ચેત ૨૫ પર ૩]

વિનાશનાં, વંશજ :

—શ્રી જિજ્ઞાસિકા

:: ત્રિઅંકી નાટિકા ::

[લગભગ છેલ્લા ત્રણ-ચાર દશકાઓથી ધર્મ, સમાજ તેમજ રાષ્ટ્રનાં સાચાં પ્રાણનરવાને શુભજાતી નાંખવા દ્વારા આર્યસંસ્કૃતિના ઉચ્ચ સંસ્કારોને રૂપી દેનારી 'સુધારકશાહી' ધીરે ધીરે પગસર થતી જાય છે, કે જે અનાર્થ 'સંસ્કૃતિ' કે નાસ્તિકતાનું રૂપાન્તર છે. પ્રેમતિના લલચામણા ઝોડા દેહન તેનો વિનાશક પ્રવૃત્તિઓ સમાજમાં જે રીતે ચાલી રહી છે. તેનું આશ્ચર્ય-ખાતરુ રૂપાદર્શન આ નાટિકામાં રજુ થયું છે.]

• દશ્ય પહેલું : મુખ્ય પાત્રો.

'શિશિર : નંદલાલશેઠનો મુંસંસ્કારી વિચારક તેમજ ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધરાવનારો યુવાન પુત્ર : નસિન : મંગળદાસ શેઠનો વિદ્યારામિય વીસમી સદીનો સુધારક પુત્ર : રસિક નસિનનો તકસાધુ સાગરીત.

[પૂર્વ ભૂમિકા :—નંદલાલશેઠનો યુવાન પુત્ર શિશિર, પોતાનાં સ્વાધ્યાય ગૃહમાં આજે નિર્વૃત્તિ મેળવીને કાંઈક સંસ્કારી સાહિત્યનો સ્વાધ્યાય કરવાની ભાવનાથી ઉચ્ચ કોટિનાં તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક વાંચે છે. વાતાવરણમાં નીરવ શાંતિ છે. 'શિશિર પોતે યુવાન છતાં શિક્ષણ તેમજ સંસ્કારોથી ધર્મ પ્રત્યે તથા ધર્મના પવિત્ર આચારો કે અનુશાનો પ્રત્યે ઉદયપૂર્વક આદર ધરાવનારો વિચારક છે. પિતાના વ્યવહારશુદ્ધિપૂર્વકના ધર્મશીલ સ્વભાવની, સુંદર અસર શિશિરનાં જીવનમાં જન્યત રહી છે. વિનય નમ્રતા, સંયમ, ઉદારતા છતાં સદ્ગુણોથી શિશિરનું શિક્ષિત જીવન પવિત્ર રહ્યું છે. આજે તેનો મિત્ર નસિન—જે સુધારક તરીકે પોતાની જાતને ઝોળખાવવામાં ગોરવ લે છે. વિચાર તેમજ વર્તનમાં વિશ્વાસિતા જેને ગમી ગઈ છે—તે સંજીવના સમયે ત્યાં થઈને પસાર થતાં અમાનક શિશિરના મકાનમાં પ્રવેશ કરે છે. તદ્દન વિદેશી અને ફેશનેબલ પહેરવેસથી સજ્જ નસિન હાથમાં રહેલી સીટીને હલાવતો હલાવતો શિશિરના કમરોમાં દાખલ થાય છે અને વાંચનમાં એકચિત્ત શિશિરને થોડીવાર તે જોવા કરે છે.]

નસિન—[હચમચી] 'કેમ મી. શિશિર ! તું વાંચી રહ્યો છે ? વાદ જોઈ વાદ મેદાન શીલસુદ્ધી જેમ તારે વાંચન ખૂબ જંગીર જગાય છે ?'

[આટલું જોડીને નલિન, શિશિરના હાથમાં રહેલું 'આત્માને, ઝોળણે' નામનું પુસ્તક અધીરાઈથી ઝડપી લે છે. અને કાંઈક બેદરકારીપૂર્વક મનમાં ગણગણે છે]

પુસ્તકનું મયાણું જોઈને કટાક્ષપૂર્વક તે ફરી શિશિરની સામું જોઈને]

નલિન—જોડ ! આ શું ! મનીષ લઈને જોડો છે ? દિ ઉગે કાંઈને કાંઈ આવા જરીપુરાણાં પોયાં ફેંદવાનું તારું વેદિવાપણું હજી ન ગયું કે ? શિશિર ! માંથે કયા એવા દુઃખનાં કુંચરો આવી પહોંચે કે જે આજે વળી આત્મા પરમાત્મા કે ધરમ-કરમની વાતો લાચલા બેસી ગયો છે ? અત્યારે વળી આત્માને ઝોળણવાની પ્રસન્ન તને કયાંથી મળી ?

શિશિર—ભાઈ નલિન ! [ગંભીરતા પૂર્વક] આત્મા, પરમાત્મા, જેવાં ઉચ્ચ કોટિનાં તત્ત્વોનું યથાર્થસ્વરૂપ સમગ્ર સર્વજ્ઞ પરમાત્માના માર્ગની ઉત્તમ સાધનાદ્વારા જીતીને અજવાળવું એ પ્રયત્ન વિચારકની પવિત્ર ક્ષમ છે. આથી આવાં પુસ્તકો વાચવામાં મને રસ સહેજે રહે છે, જે તું જાણે છે ?

નલિન—[કાંઈક મોઢું બગાડીને] 'શિશિર ! અને લાગે છે કે હજી તું એવોને એવો ધમધેસો જ રહ્યો ! સાચે તું મેલા જુના જમાનાના મરી પ્રવારેલા ખંડીયર જેવો જ રહ્યો ! મને તથા લાગતું કે, જમાનાને ઝોળણવાનું જોડું ધણું પછી ઝડાપણું તારામાં હવે આવે ! આત્માને ઝોળણવાની વેવણી વાતોમાંથી તને પ્રસન્ન જ ક્યાં મળે છે ? ખરું કહું શિશિર ! આવા નીરસ થોથાઓ ફેંદવામાં જીવનની મહામૂલ્ય પુણે તું ફેગટ વેડી રહ્યો છે ! તારા જેવો વિચારક યુવક આમ કેમ કરે છે તે મને સમજતું નથી !

શિશિર—[હસીને] ભાઈ નલિન ! તને આ બધું કયાંથી સમજાય ? આત્મા પરલોક, પુણ્ય કે પાપ જેવાં યાનિ ભાખ્યાં દિતકર તત્ત્વો તારા જેવા વિદ્યાસી વાતાવરણમાં ખૂંચેલા આત્માને ન સમજાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી ! નલિન ! આ બધાં ઉત્તમ અને કલ્યાણકર તત્ત્વોને સમજવા માટે સાચી આરિતકતા જોઈશે ? એ વિના આ બધું ન સમજાય.

નલિન—[શિશિરની સામું જોઈ, હસીને] શિશિર ! આજના આ વિજ્ઞાનના યુગમાં આ આરિતકતા કે ધર્મ : આ બધું ખરું કહું તો એ એક જાતની ધેસળા છે. જગતનાં રસ ભરેલાં વાતાવરણથી તિરાસ બનીને કંટાળેલા કાયરોએ ઉભું કરેલું આ એક જોડું ધર્મીય છે !

શિશિર—[કાંઈક નિરાશી] ભાઈ નલિન ! તું ખૂલે છે ? જગતમાં જે

કાંઈ સુખ, શાંતિ કે સમૌધિ; ઓળાદિ; ઉત્તરિ કે આનંદ; જણાય છે તેનું મૂળ કારણ ધર્મ જ છે. આ વસ્તુ જે-કુ આર જેવી રૂપ, સરળ અને સીધી છે. આત્મા કે પરમાત્માને નહિ માનનાર કે એનો ઇનકાર કરનાર પોતાની જાતને જૂલી-રસો છે એમ મને લાગે છે. બાઈ નહિનાં કું ફરીફરી; કહું છું કે, આ બધું તું એકાંત મેળવી વિચારી જો. જો ! બાકી કેવળ બહારની દુનિયાનાં રંગરંગમાં અટવાઈ મૂંઝાતાં પામરોને આ સત્ય કદિ નહિ જ સમજાય !

નલિન—[કાંઈક કંઈકથી બેઠકારી પૂર્વક] ઓ, મી. શિશિર ! તારી આવી લાંબી લાંબી વાતો સાંભળવામાં મને કાંઈ રસ નથી. હું તો મોંઘું છું કે, આત્મા જેવી કાંઈ વસ્તુ જ આ દુનિયામાં નથી.

[એટલામાં અચાનક નલિનનો વિલાસી સાગરીત 'રસિક' નલિનને શોધતો અદિ પ્રવેશ કરે છે. દુરથી શિશિરની સાથે વાત કરતા નલિનને જોઈને, ધીરથી મનમાં જણાય છે. તે નજરમાં આવીને] રસિક—[હચમચી] ઓ, મી. નલિન ! હજુ તું અદિ જ ઉભો છે ! હું તારી વાંટ જોઈને ખોંટી થાઉં છું, શું આજે તારે ફરવા નથી આવવું કે ? તને ખબર છે કે, મોડલ ટોર્કીઝમાં આજે એક ખૂબ સુંદર બોલપટ આવ્યું છે. અગાઉથી મેં એ સીટ્સો રીઝવડી કરાવી નાખી છે. ચાલ ! જલ્દી કર ! શિશિરની સાથે માથાશાના ફાડી રસો છે ?

નલિન—[શિશિરની સામે ઠટકા પૂર્વક] રસિક ! આજે તો મને મી. શિશિરની વાણી સાંભળવાનો અમૂલ્ય લાભ મળ્યો ! [પરસ્પર હસીને મનમાં] મારાં ધનબાગ, ધનધાંડી ! ફરી આવું સાંભળવાનું મને કયારે મળે ? [શિશિર આ વિલાસી બેઠકીની દંબલીવાને અંબીરતાપૂર્વક ઉપેક્ષાભાવે જોઈ રહ્યો છે]

રસિક—[શિશિરની રહસ્યે મનઃક્રમ] મને સમજતું નથી કે, શિશિર જેવો યુવાન આવી ગાંડી ગાંડી વાતો કરીને નાહક સમય તેમજ સાદ્યપણીને શા સાર વેડી દેતો હશે ? ધરમનું પૂંછડું લઈને ફરનારા આ બિચારાઓનું શું ધરો ? મારું જો આવતું હોય તો નલિન ! આ ધર્મપેશાઓને પાગલખાનામાં પૂરાવી દઉં કે જેથી આ લોકો દુનિયાની દવા બગાડતા અટકે ? આપણે-સુધારકોએ દલે આવા વાતાવરણની રહાને ખૂબ વેગથી અદાલતો જગવવા જોઈએ ! તો જ આ ધર્મશ્રદ્ધાનાં ઝેર ચૂસાતા જશે, અને ધર્મશ્રદ્ધાની ત્યાગ કે વધરાગની વેરલી વાતોથી આપણા ગાંડા સમાજ આપો ધરો !

શિશિર—[કાંઈક કડખાપૂંવક નલિન-નસિકની જોડણીને ઉદ્દેશીને] વાહ ! નલિન તેમજ રસિક ! તમારી વાણીનો વિલાસ ગળ્યો છે. બેલગામ થોડાની જેમ તમારી વાણીને માથે કોપનો પણ અંકુશ છે કે ? વાણી સ્વા-તંત્ર્ય કે સ્વચ્છંદતાના નામે ધર્મ, કે ધર્મશૂર્યો જેવાં પવિત્ર ધર્મલક્ષ્યોને માટે ગમે તેમ બાંધી મારનારા તમારા જેવા ખામરોની મને દયા આવે છે. ભાઈ રસિક ! હું તને કહું છું કે જગતમાં સુખદુઃખો, વિપત્તાઓ; વિચિત્રતાઓ; આ બધું જેવળ કર્માધીન છે. કર્મેધરી આ સંસારની લ્હીલાને આત્મા પોતે વર્તમાનમાં વેદી રહ્યો છે. ભૂતકાલની કારવાઈઓનું પરિણામ એ આજનો વર્તમાન કાલ; અને વર્તમાનની કરણીઓનું ફલ એ કાલનું ભાવિજીવન ! માટે નલિન ! તારે બૂલવું જોઈએ નહિ કે, આપત મહાપુર-ણોએ ઉપદેશ આ સર્વેવિધ તત્ત્વજ્ઞાનની ઠેકડી કરનારા તારા જેવાઓનું ભાવિ કલાય સુખદ દરો ?

[શિશિર—[ટેબલપર હાથને સ્થેજ પછાડીને નિર્બૂધ્ધાથી ફરી નલિન-નસિકની જોડણીને ઉદ્દેશીને] નહિ ! નહિ ! હું કહું છું કે, ધર્મ, દેવ કે શૂર જેઓ, રાષ્ટ્ર કે સમાજ; દરેકના ઉદ્ધારનો કલ્યાણ માર્ગ દર્શાવનારા તારેકો છે. તેની આદર્શતાને બૂલીને તેને વગોવનારા તમારા જેવા વિલાસપ્રિય સુધારકોનું ભાવિ ભયંકર છે ! મારા મિત્ર નલિન ! મિત્રભાવે આ કહી રહ્યો છું, શ્રાપ નહિ પણ હિન શુંદિયે કરણાયા પ્રેરાઈ આશિર્વાદના અમીથી તારાં જીવનને સંચિત્તાનો આ મારો પ્રયાસ છે. હજી હું કહું છું કે તારો રોહ તું બદલી નાંખ ! આત્માને ઝોળખી, અનાચારને અશ્રદ્ધાના માર્ગેથી તું પાછો ફર ! પરિણામ સાઈ નથી ! આ કડવું સત્ય મારે તમને બનનેને કહેવાનું રહે છે !

નલિન—[કાંઈક ઉશ્કેરાઈને બબડે છે, અને શિશિરની સ્થાપે કરી આંખે] બસ ! બધું થયું ! ભાઈ શિશિર ! તમારા જેવા ધર્મધેલાઓની સરસ્વતી હવે વધુ સાંભળવાની અમારે જરૂર જ નથી. નજરે દેખાતું ન માનવું અને ભાવિની ખોટી ખોટી કલ્પનાઓથી જીવનનાં આનંદ, સુખ કે વિલાસોને ચૂંથી નાંખવાનું માંડપણ અમારે તારી પાસેથી શીખવું નથી ! અમારે મન તારું જીવન કે તારી વાતો જેવળ બાલીશતાથી ભરેલી ફેંકી દેવા જેવી લાગે છે. આવા વિજ્ઞાનના યુગમાં જીવનનું મૂલ્ય ધર્મ કે ત્યાગ એ અમારાં બેળમાં ઉતરતું નથી ! જીવનની કીમતી લાજોને આ રીતે તું વેડી ના દે ! બાઈ, હું તો, જોઈ રહ્યો છું કે, આત્મા, પુરુષ, પાપ, કર્મ, શૂર, અપરુષ, આ અને આનાં જેવાં શિર્ષાંડી તરવે નહિ માનવાં છતાં મારા જીવનમાં

મને શું ન્યૂનતા છે ? અને તેને માનનાર તારા જીવનમાં ખીજ કંઈ મહત્તા છે ? શિશિર ! દુનિયાની રસિકતાથી ભાગી છૂટનારા તારા જેવા કાચર તેમજ નિરાશ હૃદયનાં જોળા ભગતડાઓને કયું સુખ છે ? અને ખાવા-પીવાં તેમજ ફરવા હરવામાં આનન્દ માણુનારા અમારા જેવા સમૃદ્ધ માનવોના માયાપર કયા દુઃખના કુંગરા તુટી પડતા હશે ? અને તારે જાણી લેવું કે તારા જેવા થેલાઓના આપથી અમારાં જીવનમાં કાંઈ આપત્તિઓ આવી પડશે એવો અમને બિલકુલ ભય છે જ નહિ.

નલિન—[રસિકને ઉદ્દેશીને કટાક્ષમાં] મી. રસિક ! આવા નીરસ અને શુષ્ક હૃદયી દેરતોથી આપણી જાતને આપણે બચાવી લઇએ આં Gout-ગૌડ પરમાત્મા ! જે તને દયા આવતી હોય તો આ મિત્ર શિશિરને કાંઈક જીવતા શિખવ ! [શિશિર, ગંભીરતાથી ઈરાદા પૂર્વક ઉપેક્ષાભાવે આ બધું સાંભળી લે છે. વ્રાતાવરણમાં કાંઈક ચુપકીદી પ્રસરતી બળ છે,]

શિશિર—[યોદ્ધાના બાદ, વર્તમાનની સુધારકશાહીના પ્રત્યાષાતી વાતાવરણમાં પોતાના ધર્મ, સમાજ કે રાષ્ટ્રની ઉચ્ચતમ સંસ્કૃતિને બૂલીને નાસ્તિકતાની અપ્રધાનુતાની આધીમાં અટવાતા પોતાના મિત્ર-બાળસાથી નલિનને કાંઈક કહેવાને મૌન તોડીને તેઓનાં સાંભળતાં કંચેથી]

વાદ ! દુનિયાના પડપર આવા આત્માઓ પણ જીવે છે ? પૂર્વકાલીને કાંઈક શુભતા ઉદયે આજે વર્તમાનમાં મહાલનારા આ બિચારા મોહમુદ આત્માઓનું કાવિ કેવું બાંધેલ છે ? હું દેવાધિદેવ ! આવી નાસ્તિક વૃત્તિના આત્માઓને માથે કોઇ નથી કે ? [ફરી કાંઈક વધુ ગંભીરતાથી] અરે હું બૂલું છું ! કર્મની સત્તા, ધર્મનાં શાસનની અવગણના કરનારા નિવેકલીજી પામરોને અવશ્ય તેનાં પાપોનું ફલ આપે છે. હા, શ્રી વીતરંગ પરમાત્મા ફરમાવે છે કે, પાપ કરનારને પાપોનું ફળ દેરથી કદાચ મળે, પણ અધેર નથી. [નલિન તેમજ રસિકને અગે શિશિરની વિચાર માળાને મણકા ફરગાં ફરી તેઓને ઉદ્દેશીને.] પણ આ લોકોને શિક્ષણનાં; વર્તમાનની સંઘતતાનાં કે પાશ્વલ સંસ્કૃતિના ઉન્માદમાં; અરે ! વિલાસોના વેગમાં; આંખો મીચીને આગળ ધપતાં કોઇ રોકી રાકે છે ? એમને એમના અનાચારથી; કે સદાચારી, સંયમી તેમજ પવિત્ર મહાપુરુષોની કે ઉત્તમ ધર્મસ્થાનોની કારમી હાંસીનાં પાપથી કોઈ બચાવનાર નીકળે છે ?

[કાંઈક થાદ આચ્યું દેખ તેમ માથું અંજવાળીને ફરી ઉક્તામાં] ઓહ ! 'દુરન્તઃ પાપકર્મણાં વિપાકઃ' 'પાપકર્મોનાં વિપાક બાંધેલ છે.' મારા

મિત્ર નમિનને પ્રભુ ! આ પાપોથી બચાવો ! અને ધર્મ સમાજ કે રાષ્ટ્રની ઉચ્ચતર સંસ્કૃતિને, પોતાનાં વર્તન તેમજ વિચારદ્વારા અબઝારી રહેના આવા દયનીય આત્માઓ પોતાના પાપમાર્ગેથી પાછા ફરો ! [ન્હીન તેમજ સસિદ્ર મોદ્દ બચાવી ત્યાંથી છૂટા પડે છે]

[શિશિરના રાખ્દેહ પામતા વિચારો કે શક્યોથી તેનું સ્વાસ્થ્યશુદ્ધ બધું બધું થઈ રહ્યું. રાખ્દોના પડધાઓ એમને વઘુલો લેતાં રહ્યા. શિશિર સમય થઈ જવાથી ત્યાંથી ઢકચો પડેલો પડ્યો.]

દશ્ય બીજું : નવાં પાત્રો.

સુન્દરલાલ-શિશિરના મોટાભાઈ જયન્ત-શિશિર તેમજ નમિનનો વિચારક મિત્ર સુરબાળા-કિશોરલાલ શેઠની કોલેજીયન લાડીલી યુવાન પુત્રી સુશીલા-નમિનની મુસરકારી પત્ની સુભદ્રા-શિશિરની વિવેક સપન ધર્મપત્ની સરોજ-નમિનનો પુત્ર

[પૂર્વભૂમિકા:—સવારના પ્રતિક્રમણ, જિર્નફૂર્ન વગેરે પ્રાત કૃત્યોથી પરવારી શિશિર પોતાના દિવાનખાનામાં, વર્તમાન રાજકારણ, સામાજિક પરિસ્થિતિ ઇત્યાદિ નાણક પ્રશ્નોની કેટલીક વિચારણા કરી રહ્યો છે. સુદરલાલ બાળુના કમરામાં અત્યારે આટા મારી રહ્યા છે એટલામાં નોકર કુબેર, આજનું ‘ ભારત સમાચાર ’ દૈનિક ટેબલપર ફેકીને ચાહ્યો જાય છે શિશિરની વિચારધારા તુરંત તે છાપું લઈને વાંચે છે એક-બે પાના ફેરવતાં એ ચમકી ઉઠે છે સુદરલાલ નજીક આવે છે.]

શિશિર—[છાપુ બાજુ મૂકીને, મોટાશબ્દને ઉદ્ગારને કાર્ક કહ્યની વાતો કહવતા.] ‘ બસ આનું નામ સ્વતંત્રતા કે ? વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય જેવી વસ્તુ આ જ હશે કે ? નેના ઓડા હેઠળ ભારતવર્ષની પવિત્રતમ આર્યસંસ્કૃતિ, તેના પૂનીત વતાવરણ તેમજ અનુપમ સંયમ, ત્યાગ કે મર્યાદા આ બધાની રક્ષાને ઉઠાડે છેએ માત્રા મૂકીને બળવો હા ! વિલાસ, અનાચાર અને રગરમમાં આજનો શિશિર પોતાની નાત, જાત, આજર, કુલીનતા, ખાનદાની સંધ્યો ભૂની જાય છે ! કેતુ અધ પતન ! ’ [બોલતા બોલતા શિશિર કાર્ક નિવાસ મૂકે છે સુદરલાલ હસુકાથી શિશિરની સ્થાનો ભેઠ, છાપુ હાથમાં લે છે, અને શિશિરની પ્રત્યે ફરી એક વાર નજર ફેરવે છે.]

સુન્દરલાલ—‘ શિશિર ! આજના છાપામાં છે કાર્ક નવાજૂતી ? [સુદરલાલ છાપુ હાથમાં લે છે. પાના ફેરવતા નવા સમાચારનું મથાણું વાંચી તે

ચમકે છે] ‘શિશિર ! નહિનને આ શું સંજ્ઞા ?’ નહિને લાણુતરને ખરે વગોળુ ? શાણી ધર્મશીલ સંસ્કારી સુશીલાને સાથે આ સુધારક નહિને છેલ્લ દીધા કહી શકાય ? [આમ કહીને સુન્દરલાલે ડાણું હાથમાં લઈ, આજના સનસનાદી બર્ષા સમાચાર જોવા ડાણું ફેરવવા માંડ્યું.]

સુન્દરલાલ—તે શિશિર ! આ સમાચાર વાંચ ! [શિશિર પ્રાટયી વાંચે છે.]

જૂનવાણી સમાજમાં ખળભળાટ :

‘કોલેજીયન કન્યા સુરબાળાનું રનેલગ્ન : જાણીતા . . .

સુધારકભાઈ નહિને એક પત્ની પર કરેલી બીજી પત્ની :

[અમારા ખાસ ખબરપત્રી તરફથી.]

‘અહિંના સ્થાનિક જૈન આગેવાન મંગળદાસભાઈના કુટુંબમાં એક સનસનાદી ભર્યો બન્યો હતો ગયો છે. જેની વિગતો ગઈકાલે મોડી સાંજે બહાર આવી છે. હકીકત એ બનવા પામી છે કે, મંગળદાસ શેઠના યુવાન પુત્ર ભાઈ નહિનકુમાર કે, જેઓ પ્રખર સુધારક અને જૈન યુવક સંઘ નામની સુધારક સંસ્થાના માનદંગની છે. તેઓએ ગઈકાલે બપોરે અહિંના જાણીતા નામર. સદ્ગુરુશ્વર શેઠ કિશોરલાલની ગ્રેજ્યુએટ પુત્રી સુરબાળા સાથે રનેલગ્ન કર્યું છે. જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ મી. વ્યાસની કોર્ટમાં તેઓ બન્નેએ હાજર થઈ આ લગ્ન નોંધાવ્યું છે.

નહિનકુમારના આ પગલાથી જૂનવાણી સમાજમાં ખળભળાટ પેદા થયો છે. સત્તાવાર સમાચાર એ છે કે, જાને યુવક યુવતીનાં આ પ્રવૃત્તિથી જાનેના કુટુંબમાં માન-ગામ વગેરે વડિલગ્નોને ખૂબજ આઘાત લાગ્યો છે. નહિનભાઈને એક પત્ની સુશીલા દાલ હયાત છે. તેઓ ખૂબ સંસ્કારી અને સુશીલવૃત્તિના છે. તેમને એક પુત્ર પણ છે. છતાં સુધારક પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેવાનો ડોળ ધાલનારા ભાઈ નહિનકુમારનું આ કૃત્ય સુધારક-સાહીની પોકળ લીલાનું પ્રદર્શન જ કહી શકાય.

અમે નહિનકુમારના આ પગલાનો સુધારક દષ્ટિએ પણ વિરોધ કરીએ છીએ. સુશીલા જેવી સંસ્કારી સત્તારીને આ રીતે છેલ્લ દેનારા ભાઈ નહિનનું આ કાર્ય વિજ્ઞાસિતાની માનવ મર્યાદાને ખૂબ લાંબી જનાર ખેદ-જનક પગલું છે એમ અમારે ફરી એકવાર કહેવું પડે છે.

[શિશિરે ડાણું વાંચીને બાલુ પર મૂક્યું]

સુન્દરલાલ—ભાઈ શિશિર ! કોલેજનું કન્યા સુરખાળાની ડેઝવણીનું પરિણામ આ જ કે ? વર્તમાનની પાશ્વત્ય સંસ્કૃતિ, જીવનની પવિત્રતાને સંસ્કારિતાને કે ઉચ્ચતમ મર્યાદિતાને મૂળથી દગો દઈ આર્થસંસ્કારો અને ધર્મવૃત્તિની રક્ષાએ જળવો જગાડે છે. શિશિર ! મને લાગે છે કે, અનાર્થ સંસ્કારો તેમજ પરદેશી શૃદ્ધિઓને બહોળા પ્રમાણમાં પ્રચાર કરનારી આજની આ સુધારક યજ્ઞવળો, ખરું કહું તો આર્થ દેશની સુન્દરતાને મૂંઝવણીવી નાંખવાને અનાર્થ પ્રજાએ પાયરેલી બચકર શિકારી બન્યો છે.

શિશિર—હા, મને એમ લાગે છે, મારો અસાર સુધીનો અનુભવ મને કહે છે કે, આજનો સુધારક યુવક—એટલે આસુરી વૃત્તિઓથી ખદ-બદતો માનવી : ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ ખાતર ધર્મ સમાજ કે રાષ્ટ્રની પવિત્ર નૈતિક મર્યાદાને પીંખી નાંખવા ઉધાડે છાગે જળવો દેનારો તુકસાધુ વૃત્તિનો પામર પ્રાણી : એનો કર્તવ્યપથ હંમેશા અધોમુખો રહે છે. વર્તમાનની સુધારકશાહી નિર્મર્્યાદ વિલાસોથી વિનાશનાં પંથે વળી રહી છે. જોઈ મને સ્પષ્ટ જણાય છે

[શિશિરને મળવા તેનો ખાસ મિત્ર જયન્ત અચાનક ત્યાં આવે છે. શિશિર તેમજ તેના મોઢાલાઈ સુન્દરલાલને જોઈને તે ઉઠાવળે પગલે કમરામાં પ્રવેશ કરે છે]

જયન્ત—કેમ ભાઈ શિશિર ! ગઈકાલથી રાહેરનું વાતાવરણ ચકડોળે ચઢ્યું છે એની તને ખબર છે ને ? અધૂરામાં પૂરું આજના ન્યુસપેપરમાં પણ એ હકીકત પ્રગટ થઈ ગઈ. વાહ સુરખાળા અને વાહ નલિન ! ખૂનજ અયોગ્ય અને ઉતાવળીયું પગલું !

શિશિર—‘પુણ્ય સમાવડી સ્ત્રી’ ની ચાલો કરનાર આ યુવકસંઘના આગેવાન કાર્યકર ભાઈ નલિને, સુશીલા જેવી પવિત્ર અને ધર્મશીલ સજારીના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને પોતાના વિલાસોને પેલવાની ખાતર ચૂંચી નાંખ્યું એ શું સુધારકશાહીની દંભ લીલાનું પ્રતીક નથી ? સુશીલા અને તેનો પુત્ર સરોજ : આ જન્મેને નિબુર રીતે દગો દેનાર નલિનને સમાજ-મૈત્રી કાઈ પૂછી શકે તેમ છે કે ?

જયન્ત—ભાઈ શિશિર ! આપણા સમાજમાં સુધારક તરીકે ગણાતા આ લોકો, દર જાણનારે ને જાણનારે આપણા સાધુમુનિશાસ્ત્રી, શ્રાવકવર્ગની કે ધર્માનુયાયોના પવિત્ર સમારંભોની ટીકાઓ કરીને તેના જાહેરમાં દલકાર્થ કરવા પ્રાપ્તિગ્રસ્ત કરતાં ત્યારે હું આ વર્ગની બહારની મીઠાસથી તેઓનો દંભને કે છતરપીડીને સમજી શકતો ન હતા, તેથી આ નલિન તેના

સાગરીત રસિક અને તેની સુધારક સંસ્થા યુવકસંઘની પ્રવૃત્તિઓમાં મને કાંઈક રસ હતો. પણ શિશિર ! છેલ્લા ટેટલાક બનાવોથી મને પ્રામાણિક અનુભવ થયો કે, આ લોકોની સંઘળીયે પ્રવૃત્તિઓ કેવળ હાથીનાં દાંત જેવી અને સમાજના બોળા વર્ગને ધરાદાપૂર્વક કળવા માટે ઉભી થયેલી છે.

સુંદરલાલ—જયન્ત ! તારો અનુભવ મને પણ સાંચો લાગ્યો છે. સુશીલા જેવી ધર્મશીલ વિવેકી સત્તારીને આ રીતે પોતાની લાલસાની ખાતર દોઝા દેનારા આ નહિનો કે તેના સાગરીતો ક્યા મોટે ધર્મ, સમાજ કે રાષ્ટ્રની સુધારણાની વાતો કરતા દોઝા ! એ લોકોએ ધર્મ, સમાજ કે રાષ્ટ્રનું કયું સાચું કન્યાણુ સાધ્યું છે ? ધર્મસ્થાનોમાં જઈ, પૂં મુનિવરો અને પૂં સાધ્વીજી મહારાજનાં પવિત્ર વાતાવરણથી જીવનને સુવાસિત બનાવનારી સુશીલા જેવી મર્યાદાની અખંડ મૂર્તિ સમી પવિત્ર સત્તારીઓ ક્યાં ? અને વર્તમાન વિલાસોમાં મોજ મૂકનારી ગાપકમાર્ધથી સ્વચ્છંદ જીવન જીવતી, ઉદ્ભટતાલયુક્ત જીવન માણતી ટ્રેન્ડુએટ સુરમાળા જેવી પતિતાઓ ક્યાં ! લાઈ જયન્ત ! આનું નામજ નો પ્રગતિનો, વિજ્ઞાનનો કે સંસ્કૃતિનો યુગ કહેવાતો હોય તો મારે કહેવું જોઈએ કે, આ યુગ પ્રગતિનો નહિ પણ પડતીનો; વિજ્ઞાનનો નહિ પણ વિનાશનો; સંસ્કૃતિનો નહિ પણ વિકૃતિનો જ છે.

જયન્ત—સુંદરલાલભાઈ ! તમારા જેવા વિચારક તેમજ શિક્ષિત વડિલોનો આ અનુભવ મારા હૃદયને સચોટ અસર કરે છે. આજે હું સમજી શકું છું કે, આ સુધારક ગણાતો કેળવાયેલો વર્ગ; કેવળ પોતાની સ્વચ્છંદિતાને પોષવા ખાતર જ શાંત તેમજ મર્યાદાશીલ ધર્મ-સમાજની ખોટી વગોવણી અનારનવાર કરતો જ રહ્યો છે. આવા પવિત્ર સમાજની ધાર્મિક કે સામાજિક કોઈ પણ પ્રવૃત્તિને; ‘અધેત્રદ્વા, જૂન-વાણી કે દિવ્યરતોની ધાંધલ’-વગેરે અણજાગતા આકેષોથી આ-સુધારક-વર્ગ દમોદા નવાજતો જ રહ્યો છે. આનું કારણ હવે મને સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે, કોઈ પણ રીતે ધર્મ સમાજને જાહેરમાં અણગમતો બીતરી પોતાનાં વિલાસો, સ્વેચ્છંદિતો તેમજ સ્વચ્છંદાચારોને અલાવી લેવા માટે જ તેઓને આ બધો વ્યવસ્થિત અને આમવર્ગને આજી નાંખનારો પ્રચાર કરવો જ રહ્યો. મારો મિત્ર શિશિર, આ ગ્રંથ મને જણાવતો પણ તે વેળા હું આનું ઉપાડે છોગે સ્પષ્ટ સમજી શક્યો ન હતો.

શિશિર— [જયન્તી સામે નજર કરીને કાંઈક અઘગતાપૂર્વક કહ્યું સ્વરે]
જયન્ત ! સમાજની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિઓનાં મારા પરિશીલનથી મને ઘણીયે
વેળાએ સ્પષ્ટ અનુભવ થયો છે કે, સુશીલા જેવી પવિત્ર ધર્મશીલ સન્નારીઓની
હૂંપી હૂંપી પણ આર્થ સંસ્કૃતિની કેળવણી એ જ આપણાં જીવન, સમાજ કે
દેશને અઘવાળગે. એમ અને આજે સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. નિરક્ષર, અશિક્ષિત
કે ગામડીપણ ગણાતી પણ આપણા સમાજની આવી પવિત્ર સન્નારીઓ જ
સમાજનું સાચું બળ છે. એમનાં સંસ્કારો; એમની રીતભાવો; કે એમની
બોલચાલ; આ બધું સંયમ તેમજ મર્યાદાના તાણાવાણાથી નૈસર્ગિક રીતે
વણાયેલું હોય છે. જેથી એમના જેવાઓ; કુટુંબ, સમાજ વગેરેના વાતા-
વરણમાં નિ સ્વાર્થ રહેઠ્ઠની કે વાતસલ્યની મીઠાશ ભરી શકે છે.

જ્યારે સુરખાળા જેવી બહેલી ગણાતી કાલેજીયન યુવતીઓ; કે જે
લોકોની રંગેરંગમાં વિલાસિતા તેમજ સ્વચ્છંદિતાનું ઝેર આપી રહ્યું છે, શીલ,
સદાચાર, નમ્રતા, લોકમર્યાદા, સ્વાર્થત્યાગ, વગેરે ઉત્તમ ગુણો જેઓનાં
જીવનમાંથી તદ્દન બૂલાઇ ગયાં છે, આવી ધર્મહીન અસંસ્કારી ઐશ્વર્યોદ
બાળાઓ; પોતાના ધરસંસારને, સમાજ, ધર્મ કે દેશને અવનતિની ઉડી
ખાડીમાં ધકેલશે ! આજ પછીની આવતી કાલ અવશ્ય આ સત્યનું જ્ઞાન
જગતને કરાવશે ! બાકી પોતાના વિલાસોની ખાતર કે મોજશોખની ખાતર
મા-આપોને હેઠ દેનારી આ સુરખાળાઓ આજે નહિ તો આવતી કાલે
એના સહચારી યુવકોને પણ તરછેડતાં નહિ જ શરમાય ! !

[કમરામા આઠા મારતા સુદરલાલ શિશિરની અનુભવવાણી આદરપૂર્વક
ઉત્સુકતાથી સાંભળી લે છે. અને શિશિર તેમજ જયન્તને ઉદ્દેશીને વહિલની
કાવશી ભાષામાં]

મુંદરલાલ—જયન્ત ! શિશિરને અનુભવ એક પીઠ ગણતા વિચારક
અનુભવી જેટલો સાચે માર્ગદર્શક બની રહે તેવો છે, મારા ધરસંસારનો
મને અનુભવ છે. શિશિરની પત્ની સુભદ્રા, જે આજની સભ્ય ગણાતી
સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ગામડીપણ બોળી અને જરીપુરાણા જેવી લાગતી હોવા
જતાં, આર્થદેશની પવિત્ર સંસ્કૃતિનાં વાતાવરણથી ખૂબજ સુવાસિત બની
રહેલી આદર્શ ગૃહિણી છે. પૂ. સાખીજી મહારાજના નિર્મલ સદવાસના યોગે
એનામાં ધર્મસંસ્કારો ખૂબ સુંદર રીતે ફાલ્યાફૂલ્યા છે, કે જેનો રસાસ્વાદ,
અમારા કુટુંબમાં, ઘર પરિવારમાં આજે અમે અનુભવી રહ્યા છીએ.

હાલે સુબદ્રા કે સુશીલા, આજના યુગની કે વીસમી સદીની બહેલી એન્સુએટ સ્ત્રી ન ગણાય, છતાં પવિત્ર, મર્યાદાશીલ સુસંસ્કારી શિક્ષિતાઓ છે, એમ મારે કહેવું જોઈએ. અને આવી સત્તારીઓથી જ ધર્મ સમાજ કે દેશ સુસંસ્કારી તેમજ ચિરંજીવ રહેશે. આજે સમાજ કે દેશમાં જે અરાજકતા; અસ્વસ્થતા કે ભયંકર વિચમતાના ઓળાઓ દેખા દઈ રહ્યા છે. તેનું કારણ, આવી ધર્મશીલ આદર્શ મહિલાઓની અછૂપતા, અને સુરખાળતો જેવી સંસ્કાર હીન બહેલી ગણાતી નારીઓની દિનપ્રતિદિન ભરતી !, સમાજ કે દેશ આ રિયલિટીમાંથી ક્યારે સાચી પ્રગતિના માર્ગે વળશે ?

[સુંદરલાલના શબ્દોએ વાતાવરણને ગભીર બનાવી દીધું. જયન્ત આ સાંભળી ભાવિની સુંદર કલ્પનામાં રાચતો, વર્તમાનની વિચારણામાં ભરકાવ થયો. સમય થઈ જવાથી; ત્રણે બધું ભોજન માટે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા, પડદો પડ્યો.]

દ્રશ્ય ત્રીણું : નવાં પાત્રો.

સુધીર: શિશિરનો સંસ્કારી બાલમિત્ર: નિરંજન: સુધીરનો વિચારક પાડોશી: સાધ્વીશ્રી સુમતાશ્રી: સુશીલા તેમજ સુબદ્રાને ધર્મમાર્ગે જોડનાર સુવિહીત વિદુષી સાધ્વી.

[પૂર્વ પરિચય: નલિન-સુરખાળાના રનેહ લગ્ન બાદ કેટલાયે વાહાણાઓ વીતી જાય છે. નલિનનું વાતાવરણ શિશિરના દેખામાંથી જૂંસાતું ગયું. અચાનક એક દિવસ શિશિરપર સુધીરનો તાર મુંબઈથી આવે છે. જેમાં 'શિશિર અને જયન્તને જલ્દી મુંબઈ બોલાવ્યા છે.' તે જ દિવસે ગુજરાત મેલ દ્વારા બન્ને મુંબઈ આવ્યા, અને સુધીરને મળ્યા, બાદ]

સુધીર—બાપ શિશિર ! તમને બોલવવાનું અનિવાર્ય કારણ બન્યું છે. આપણો જૂનો મિત્ર નલિન, હેલા લગભગ ત્રણ અઠવાડિયાથી ખૂબજ અસ્વસ્થ અને પરવશ બન્યો છે, તેને અંગે તેના જ કહેવાથી તમને બન્નેને મારે અહિં બોલાવવા પડ્યા છે.

જયન્ત—[નલિનનું નામ સાંભળી જરા આશ્ચર્યથી] બાપ સુધીર ! નલિનની વાત જવાદો ! એનું પતન, હા, એનાં જીવન સંસ્કારોનું વિકૃત ધકતર હજી મારાથી જૂથું બૂલાતું નથી ! !

સુધીર—બાપ જયન્ત ! હું એજ કહી રહ્યો છું કે, ગઈકાલેના ઉદામ, ઉમ્મૂખલ કે પાશવી સંદિર્ભા વિચરનારો નલિન; આજે એ રૂપે નથી રહ્યો:

આજ્ઞાનો નહિનઃ એટલે પોતાનાં જૂતકાલનાં અનુચિત, અયોગ્ય અને અસ-
દાચરણોનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરવાને ઉતાવળો અનેલો અધીર, અને જીવ-
નથી કંટાળેલો એક માર્ગ જૂલો સંસાર પ્રવાસી છે.

શિશિર—[કાંઈક લલ્પક્રતાથી] હું એ જાણુવા માગું છું કે, નહિનનાં
જીવનમાં આ પરિવર્તન આવવાને કારણ શું ?

સુધીર—[અંબીરતાથી] ભાઈ શિશિર ! આપણે જાણીએ છીએ; આપણા
મદાન ઉપકારી જ્ઞાનિપુરુષો ઉપદેશી રહ્યા છે કે, જગતમાં જીવમાત્ર ઈર્મવશ
છે. ઈર્મોની આધીનતાના કારણે મોહ, માયા, મમતા વગેરેની લયંકર જૂતા-
વળમાં અટવાતો આત્મા, અનેક કારમાં પાપોને આચરી ખુતાર થઈ બેસે
છે. ધર્મ, સમાજ કે દેશનાં સાચાં કલ્યાણની આર્થદૃષ્ટિને એ જૂલો જાણે છે,
પણ જ્યારે એનાં જીવનમાં કાર્મિક અશુભના ઉદયે પડતીનાં પગરણ મંડાય છે.
ત્યારે તે એકાંતે જગૃત થાય છે. એની સુષુપ્તચોખ્ખતા ઉઠે છે; ભાઈ શિશિર !
નહિનની આજ્ઞા એ સ્થિતિ છે, એ જગૃત બન્યોછે; જૂતકાલનો, કલંકિત
ઘટિદાસ જૂલો નાંખવાને એ સજ્જ થયો છે. કારણ એ બન્યું છે કે,
સુરજાળાએ પોતાના વિદ્યાસેને પોષવાને માટે; આખરે એને છેલ્લે દીધો છે.
સુશીલા જેવી પવિત્ર આય સન્નારીને નહિને કેવળ વાસનાની ખાતર;
સ્વાર્થાન્ધ બની ને છેલ્લે દીધો તેનું પાપ આજ્ઞા એનાં સંતપ્ત આત્માને
સતાવી રહ્યું છે ! એની માનસિક અસ્વસ્થતા વધતાં શરીરે સ્વાસ્થ્ય
લયડ્યું છે, છેલ્લા કેટલાયે દિવસોથી એ પથારી વશ છે. પથારીવશ નહિનને
તરછોટી સુરજાળાએ પરમદિવસે જ કાર્ટમાં જઈ નહિનની સાથે છૂટાછેડા
મેળવવા માટે અરજ કરી છે. નહિનના હૃદયમાં આ પ્રસંગે વજ્રપ્રદાર
પડ્યો છે. એ તદ્દન જ્ઞાનજૂલો બની મૂંઝવણમાં મૂકાયો છે. એને, શાંત્યન
આપવા સાથે તેના જૂના મિત્ર તરીકે ક્રિતેષિ-આમજન તરીકે મેં તમને
જોડાવ્યા છે; એ પણ તમારી રાહ કામડેએ જોઈ રહ્યો છે, સાથે આજ્ઞા
એ ભ્રમહૃદયી બન્યો છે, એટલે એનાં જીવનમાં એ શત્યતા સિવાય કાંઈ
જોઈ શકતો નથી. આ સ્થિતિમાં નહિનને આશ્વાસન આપી માર્ગ ચીધવો
એ તમારું કર્તવ્ય છે.

[જયન્ત, શિશિર, અને સુધીર આ ત્રણે ત્યાંથી ઊઠી, આત્મમા નિરંજનભાઈને
ત્યાં પથારીવશ નહિનને મળવા જાય છે. શિશિર તેમજ જયન્તને આવતાં જોઈ,
નહિન પથારીમાંથી જોડો વાપ છે, કાંઈક લલ્પનમ બને છે.]

શિશિર—કેમ ભાઈ નહિન ! શરીર હવે ઠીક છે ને ? જૂતકાળને

જૂલી; શેષ જીવનને સુંદર રીતે જીવી જાણવું એમાં જ કહાપણ છે, મનને પ્રસન્ન રાખી સુરઆજ્ઞાની હિંદતાઈ કે સ્વાર્થાધતાને યાદ કરી દુઃખી થવાની હવે કાંઈ જરૂર નથી.

નહીન—[કાંઈક નરમાસથી ગદ્ગદ સ્વરે] બાઈ શિશિર ! આત્મા પરમાત્મા કે પરલોક; પુણ્ય : પાપ તેમજ ધર્માચરણો વચ્ચેને હસી કાઢનારા મને આજે સમગ્ર છે કે : આત્મા જેવાં તરવરે ઈનકારનારા જગતમાં પોતાની જાતનો નિષેધ કરનાર પામર પ્રાણીઓ છે. પરલોકનાં સંકૃતોથી આજે પેટપૂર પાપો કરનારો મોહાધીન માનવ; કદાચ આ પ્રત્યક્ષ જગતમાં નારિતક જતી માનવ જીવન જેના પવિત્ર દેવદુર્લભ જીવનને રંગદોળી નાંખશે પણ ભાવિકાલે-ભવાંતરમાં કર્મસત્તા એની પાસે એનો જવાબ માંગશે; જે વેળાએ એની એડી નીચેથી છટકવા માટે એની પાસે કાંઈ જ નહિ હોય ! બાઈ શિશિર મને યાદ છે કે, તેં મને તે વેળાએ કહેલું કે, ' તમારા જેવા વિદ્યાશક્તિય સુધારકોનું બાવિ લાયકર છે. ' સાચું કહું તો આજે એ લાયકરતા મારી આંખ સામે તરવરતી હું જોઈ શક્યો છું, તેનાથી મારી જનને જાયાવવા હું મથી રહ્યો છું, મને આશા છે કે એમાં હું સફળ જાનોશ. [બાલતાં બાલતાં નહિનનો શ્વાસ ધ્વંસ્ય છે, એ કાંઈક અમિત બને છે.]

નિરંજન—[વચ્ચે અવસર મેળવેને] બાઈ શિશિરચંદ્ર ! અત્યાર સુધી નહિનનો રાદ જરૂર હિંદો હતો, આજની વિદ્યાસિતાએ; વર્તમાનના વિવેક-નિનયદ્વીપા શિક્ષણે; નહિનને વિનાશનાં વમળમાં પચાત્ર જનારી મૂક્યો હતો; એનું જીવનનાવ ખરાબે ચડ્યું હતું; સારું થયું કે, ખડકે અચકાતાં એ જાગૃત થયો છે. પણ સુરઆજ્ઞા જેવી આજના સંસારની સખ્ય, સુશિક્ષિત મણ્ડાતી ત્રેજ્યુએટ સીએ; આ રીતે પથારીવથ પોતાનાં સ્વામીને દગો દીધો એ ખરે જ એનાં શિક્ષણનું કે એની પ્રાધિક્ષ કેળવણીનું એક મોટું કલંક ગણી શકાય.

શિશિર—બાઈ નિરંજન ! વર્તમાનની વીસમી સદીનું આ શિક્ષણ; ખરું કહું તો, પરદેશી સત્તાએ આપણી આર્થસંસ્કૃતિનાં ઉચ્ચ સંસ્કારોને આપરી દેવા માટે ગોઠવેલું લપરધાન છે; આપણે આજે પતંગીઆની જેમ એ પાશ્વર્ય સંસ્કૃતિની અગ્નિ જ્વાળામાં આપણા ધર્મ સમાજ કે દેશની પ્રાર્થાર્થિક ઉભવિને જાળીને આખ જનારી રવાં છીએ ! આનું જ કારણ છે કે, આજની એ કહેવાતી સુધાકરચાવી; આ અનાર્થ સંસ્કૃતિનાં પ્રચારચક્રો

દ્વારા આપણાં ધર્મની ઉત્તમ તત્વવ્યવસ્થાને; મર્યાદાને; તેમજ સંપર્મિતાનાં વાતાવરણને કદરૂપાં ચીનરી સમાજને ખજાણાવી મૂકે છે.

[નલિન આ બધું સાંતિથી સાંભળે છે. વધુ લાગણીવશ બની બળતે હૃદયે ઉદ્ગાર કરતા—]

નલિન—ભાઈ શિશિર ! તું કહે છે એ બધું હવે મને સમજાય છે, વિદ્યાસેની અધીમાં તે વેળાએ હું જ્ઞાનબૂલો બન્યો હતો. દેવળ આજની જ દુનીયામાં માનનારો હું તે વેળાએ મારા ભાવિને બૂલી ગયો હતો. હવે મને સમજાય છે કે, જીવનને જીવી જાણવા માટે, જીવનને ઉજ્જીવનારાં ધર્મની જરૂરીયાત છે, અને તે ધર્મ જ જગતમાં શાંતિ, સ્વચ્છતા, આબાદિ કે ઉત્પતિનું આદિ કારણ છે. મંગળનો મહામાર્ગ છે, કલ્યાણની રીત છે. આ ધર્મને આરાધવા માટે સર્વોત્તમ ધર્મચરણોની સાધનાં જીવનમાં હોવી જોઈએ. આ હકીકત હવે મને સ્પષ્ટ સમજાય છે. મારી જૂનકાલની 'કલંક' કયા હું બૂલી જવા પડ્યું છું, મને ધારા છે કે, તારા જેવા માર્ગદર્શક મિત્રના આશ્રયનથી વિનાશના વમળમાં અટવાતો હું હવે શ્રી વીતરાંભદેવના કલ્યાણકર માર્ગમાં રિથર રહી શકીશ.

શિશિર—[નમ્રતાપૂર્વક અંશોરતાથી] મારા મિત્ર નલિન ! તારા આ સમ્બોધો આ તારી હૃદયસરોવરની સ્વચ્છ વિચારઉર્મિઓ; મારાં દૈવાને દારે છે. આજે મારું અંતર આનંદથી નાચી ઉઠે છે. ભાઈ નલિન ! હું કેણુ માત્ર-કે તને આશ્રયન બની શકું ? બાકી મારી શક્તિ મુજબ તને યોગ્ય માર્ગે વાળવા મેં મારાથી બળતું કયું છે. તારા જેવા યુવકે, ખૂબ સમજણુ-પૂર્વક વિચારક બની; આર્થસંસ્કૃતિનાં ઉચ્ચ તત્વજ્ઞાનના કેન્દ્રભૂત જૈન સંસ્કૃતિના આદર્શ કલ્યાણપથને કદિ બૂલવો ન જોઈએ. આજના વાતાવરણમાં તારા જેવા યુવકોએ આ સંસ્કૃતિના ઉચ્ચ વારસારૂપ આચાર કે વિચારોનો પ્રચાર કરવા ખૂબ જ જગત રહેવું જોઈએ. સમાજના યુવકવર્ગનો વર્તમાનકાલે આજ એક સાચો કર્તવ્ય ધર્મ છે.

જયંત—[નલિનને ઉદ્દેશીને] ભાઈ નલિન ! શિશિરનો અનુભવ સાચે આપણા જેવા અર્ધદગ્ધ યુવકોને અવશ્ય માર્ગદર્શક છે, વર્તમાનમાં નાસ્તિકતાના બપોંકર રાગચાળાથી સમાજને તેમજ દેશને ઉગારી લઇ, તેને ઉત્પતિના સાચા માર્ગે વાળવા માટે આપણા જેવા યુવકોએ, શિશિર જેવાના નેતૃત્વ નીચે, પૂજ્ય સુવિહીત નિર્ઘન્ય મુનિરાજોની આગામી શિરોધાર્ય બનાવી;

કર્તવ્યપથમાં સ્વાર્થત્યાગ પૂર્વક ડગલાં માંડવા જોઈએ; તોજ આપણી યુવક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આપણે ધર્મ, સમાજ કે દેશની સાચી આબાદિ, પ્રગતિ કે આઝાદી સાધી શકીશું.

નહિન—[નિરજન તેમજ સુધીરની સાથે જોડાયે] ભાઈ સુધીર ! જ્યંતનું કહેવું ચોક્કસ છે, આપણા જેવા યુવકોએ; ઉદારતા, - સંયમ, સ્વાર્થત્યાગ વિનય, વિવેક, નમ્રતા વગેરે પવિત્ર ગુણોથી યુવકજીવનને સુસંસ્કારી બનાવવું એ આજના યુગમાં; પ્રગતિનો સાચો રાહ છે. બાકી: વિલાસિતા: અનાચાર; ઉદ્બાહતા; અનિવેક; કે ઉદ્બતાઈ; એ બધુંદર ક્રાંતિનાં દુર્ગુણો જીવનની સંસ્કારિતાને કલંકિત કરનારાં અનિષ્ટો છે, હવે મને સમજાય છે કે, આજની કેળવણી પ્રાય: દેશ કે સમાજનાં યુવક-યુવતીઓને આ દુર્ગુણોનાં પાશથી જલદી જંકડી લે છે. હા. મારે કહેવું જોઈએ કે, આ જાતનું શિક્ષણ આપણાં આર્યદેશને માટે આશિર્વાદ રૂપ નથી પણ શ્રાપરૂપ છે. ખરેખર આ પ્રકારનો શિક્ષણ અનાર સમાજનું કારણ કલંક છે,

શિશિર—નહિન ! આજની તારી વાતો ખૂબ જ સમજણપૂર્વકની તેમજ સાચા પશ્ચાત્તાપના પાપથી પીડિત અંતરાતમાના ઉદ્દગારરૂપ છે. સુરજાળા જેવી પાશ્વર્ય સંસ્કૃતિના વિકાસથી માર્ગ ભૂલેલી સ્ત્રી; સાચું કહું તો તારે માટે જાણે-અજાણે તારા માર્ગપલટાવું કારણ જની. બાકી સુધીલા જેવી તારી પવિત્ર સુસંસ્કારી સ્ત્રી: કે જે આર્યસંસ્કૃતિનાં નિર્માણ વાતાવરણથી સુચાસિત આર્ય સજારી છે; જેણે તારા જેવા હેઠ કે હજો દેનારા પતિનું મનથી પણ અશુભ ઈર્ષ્યુ નથી. મને ખબર છે કે, તારા સુરજાળાની સાથેના સ્નેહજનથી જ્યારે એમને આમજનોનાં હૃદયો ધવાયાં હતાં; ત્યારે તારી ધર્મપત્ની સુશીલાએ, એક ધર્મશીલ આર્યદેશની પવિત્ર મહિલા તરીકે; સહુ કોઈને એ મુજબ આશ્વાસન આપતા ખૂબ જ ધીરતા, ગંભીરતા, તેમજ હૃદયની પ્રસન્નતાપૂર્વક કહું હવું કે ' હોય, જે જનવાનું હતું તે જની ગયું ! મારા અશુભના ઉદયે ભવિતવ્યનાના યોગે આમ બન્યું. પણ એથી મને કાંઈ મુંઝવણ જેવું નથી. પૂજ્ય સાધ્વીજી મહારાજના પવિત્ર સંસર્ગથી મને સમાધિ, તેમજ સ્વચર્યા છે. મારી ચિંતા કરીને રહેજ પણ દુઃખિત થવાની જરૂર નથી. હા, એમને સદ્ગુણ પ્રાપ્ત થાઓ; અને મારામાં એ સામર્થ્ય પ્રગટ કે એમને દિનમાર્ગે જવામાં હું સહચારિણી જાનું ! ' [બોલતાં બોલતાં શિશિરનાં નયનો આંસુથી ભીંજઈ જાય છે, જ્યંત વગેરેનાં હૃદયો ' સુશીલા જેવી આર્ય સજારીઓથી આ દેશ, સમાજ સાચે સમૃદ્ધ છે, ' આ

કલ્પનારૂપ આનંદ હર્મિઓથી ઢળે છે.] બાઈ નસિન ! આવા પવિત્ર આદર્શ આત્માઓને દિનનો માર્ગ દર્શાવનારા પૂજ્ય નિર્મલ્ય મુનિવરો નેમજ પૂજ્ય શ્રી સુવતાશ્રી જેવા સાધ્વીશ્રી મહારાજાઓ; એ જ આપણા સમાજના ઉત્તમ માર્ગદર્શકો છે. સમાજને સદાને માટે આવો ઉર્જાગમી રાખવો હોય તો આગળથી આ ' સુધારકશાલી ' જે અનાર્થદેશની સંસ્કૃતિનું ' કે નાસ્તિકતાનું ક્ષપાન્તર છે; તેના પ્રચારની રદામે; ધર્મશિક્ષણ; ધર્મસંસ્કાર ધર્માચરણ; અને ધર્મનાં તારક આલંબનરૂપ દેવ, ગુરુ કે ધર્મસ્થાનોની ઉત્તમતાનો, ઉપકારિતાનો; અને કલ્યાણકારિતાનો પ્રચાર કરવા; આગળથી જ સર્વે જનનું જોઈએ. સ્વાર્થત્યાગપૂર્વક વફાદારીથી ધર્મસેવાને જીવનવન બનાવી દેવું જોઈએ. બાઈ નસિન ! યાદ રાખવું વિજય આપણો છે-આર્થ સંસ્કૃતિનો સદા જય છે; જેન સંસ્કૃતિના લોકોત્તર તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રીતિબદ્ધ ચિરંજીવ છે.

[શિશિરનો લલ્લાસ રાખેલા તે વેળા વ્યજ્જ થાય છે, સદુ કોઈ શિશિરની અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા, મધ્દા, અને અદ્ભુતને બાવપૂર્વક આવકારે છે. વાતાવરણમાં ધીરે ધીરે બદલાઈ જાય છે. હૃદયમાર્મમાં કદમ બરવાના રાખપૂર્વક તેઓ બાવિને ઘટે છે. ' જય હો જેન સંસ્કૃતિનો ' આ જય ઘોષથી બાઈ નિરજનનું મુકાન લગુવારમાં ભરું ભરું બની જાય છે. ' શિવાસ્તે પમ્યાનઃ '—' તમારા માર્ગોનું કલ્યાણ હો ! ના આશિર્વાદ પુષ્પો અદરશ રીતે ત્યા વરસે છે. પડે પડે છે.]

: ઝરણુ :

વાણી એ આત્માના પ્રકાશકાળે છે, નહિં કે વાદ-વિવાદ , યા વિદ્વાંથી જનને આજી દેવા માટે; વ્યર્થ કે કમેશકારિણી વાયા માટે જીમને ઉપાડરી એ દેવી સરસ્વતીની ભવંકર અવશા છે. જ્યારે નિવેકપૂર્વકનાં મૌનમાં ભગવતી શારદામંત્રાની સાચી ઉપાસના છે.

[અનુસંધાન પેજ ૮ માનું આકૃ]—

જૈન દર્શન :

પરંતુ એટલાં ઉપરથી જો કોઈ એમ માને કે, ન્યાય દર્શનનો અભ્યાસ કર્યા પછી જૈન દર્શનનો અભ્યાસ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી તો તે છેતરાશે. કારણ કે 'જૈન દર્શન અને ન્યાય દર્શન વચ્ચે સમાનતા હોવા છતાં જન્મે વચ્ચે ફેટલોક મેદ છે. સ્પષ્ટાદ અને સમજાગી નય નામે જૈન દર્શનમાં જે સુવિખ્યાત યુક્તિવાદની અવતારણા જોવામાં આવે છે, તે ગૌતમ દર્શનમાં પણ નથી. એ યુક્તિવાદ જૈનોનો પોતાનો જ અને એમના ગૌરવને દીધાવે એવો છે. ભારતીય દર્શનોમાં જૈન દર્શનને 'કેટલું' ઉચ્ચ સ્થાન છે તે એટલા પરથી સમજાશે. કેટલાકાએ જૈન દર્શનને બૌદ્ધ દર્શન જેવું જ માની લીધું હતું. લોસેન અને બેલરે એવી જૂલ કરી હતી. ઇ. સ. ના સાતમા સદામાં હુંએનસરે પણ એમજ માની લીધેલું. જોકાળી અને બુલરે એ જૂલ લાંગી. એમણે જૈન ધર્મને સ્વતંત્ર જાહેર કર્યો એટલું જ નહીં, પણ જુદની પૂર્વે પણ એ હતો એમ પૂરવાર કર્યું. હું અહીં પુરાતત્વ સંબંધી વિષયની ચર્ચા કરવા નથી માંગતો. હું કહીશ કે, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના જોમને પ્રવર્તકો માનવામાં આવે છે તેમની પૂર્વે-ધણા વખત પહેલાં, બૌદ્ધ અને જૈન હયાત હતા. બૌદ્ધમતને જુધે ઉપજાવ્યો નથી તેમ જૈન ધર્મને મહાવીરે કંઈ પહેલવહેલા પ્રવર્તાવ્યો નથી.

ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશા જોમ એક બીજાથી અલગ અને સ્વતંત્ર છે. તેમ દર્શનો અને સિદ્ધાંતો પણ બહારથી સમાન દેખાવા છતાં ભિન્ન અને સ્વતંત્ર હોઈ શકે છે. એક સમય એવો હતો કે, જે વખતે બૌદ્ધ અને જૈનો સંપૂર્ણ ત્યાગને પોતાનાં આદર્શરૂપ માનતા એટલે આચારોમાં પણ સામાન્ય સાદસ્ય દેખાતું; પણ વસ્તુતઃ તેઓ ભિન્ન હતા. એક બીજાની ખાસેથી અમુક નીતિ ઉછીની લીધી છે એમ કહેવું એ પણ જરાખર નથી. જરા ઉંડા ઉતરીને જોઈશું તો જણાશે કે, તત્ત્વ દૃષ્ટિએ જૈન અને બૌદ્ધ પરસ્પરથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર છે. બૌદ્ધમત ચન્નને જ વળગી રહે છે, જૈનો ધણા પદાર્થોને માને છે. બૌદ્ધમતમાં આત્માત્ત્વ અસ્તિત્વ નથી. દિશા, કાળ અને ધર્માસ્તિકાય [ગતિસદાપક દ્રવ્ય] પણ નથી. ઇશ્વર પણ નથી. જૈનમતમાં એ બધાની સત્તા સ્વીકારવામાં આવી છે. બૌદ્ધ મત પ્રમાણે નિર્વાણ મેળવતું એટલે ચન્નમાં લાગી જવું; પણ જૈન મતમાં મુક્તિ જીવોને અમત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમય અને આનંદમય માનવામાં આવ્યા છે. અને

એ જ સાચું જીવન છે. બૌદ્ધ દર્શનનાં કર્મ અને જૈન દર્શનનાં કર્મ પણ જુદા જુદા અર્થમાં વપરાયા છે.

જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મની સાખા નથી, એટલું તો રહેજે સિદ્ધ થાય છે. બૌદ્ધ દર્શન કરતાં સાંખ્ય દર્શનની સાથે જૈન દર્શનનું મજતાપણું અધિક પ્રમાણમાં હોય એમ કાગે છે. સાંખ્ય અને જૈન એ બન્ને, વેદાન્તનો અદ્વૈતવાદ નથી માનતા અને આત્માની વિવિધતા સ્વીકારે છે. વળી, એ બન્ને દર્શનો જીવથી જૂદું અજીવ તત્ત્વ માને છે, પણ એ ઉપરથી એકે બીજાની પાસેથી ઉછીનું લીધું છે અથવા તો એક મૂળ છે અને બીજું સાખા રૂપ છે એમ ન કહી શકાય. કારણ કે, બારીકગી જોઈએ તો સાંખ્ય અને જૈનોનું, બહારનું સ્વરૂપ સામાન્ય હોવા છતાં બીતરમાં ધણો ભેદ છે. દાખલા તરીકે સાંખ્ય દર્શને અજીવ તત્ત્વ એટલે કે પ્રકૃતિ એકજ માની છે, પરંતુ જૈન દર્શનમાં અજીવના પાંચ ભેદ છે. અને એ પાંચમાં પૂર્ણગત, તો અનંતાનંત પરમાણુમય છે. સાંખ્ય એજ સત્ત્વ માને છે. ત્યારે જૈન દર્શનમાં ધણું તત્ત્વો છે. સાંખ્ય દર્શનથી જૈન દર્શન સ્વતંત્ર છે. સાંખ્યમાંથી જૈન દર્શન ઉદ્ભવ્યું છે એમ કહેવું મિથ્યા છે. જેમ એ એ વચ્ચે ધણા ધણા વિષયોમાં મજતાપણું છે તેમ જુદાઈ પણ ધણી છે. એક જ વાત લઈએ, સાંખ્ય મતમાં આત્માને નિર્વિકાર તથા નિઃક્રિય માન્યો છે. જૈન દર્શન કહે છે કે, તેનો સ્વભાવ જ એવો છે કે એ પરિપૂર્ણતા પામવા મથે, એટલું જ નહિ પણ એ અનંત ક્રિયાશક્તિનો આધાર છે. દૂંકમાં આદ્યંત દર્શન સુચકિતમૂલક દર્શન છે; યુક્તિ અને ન્યાય ઉપર જ એની પ્રતિષ્ઠા છે.

ઉપસંહારમાં એટલું કહી દઉં કે જૈન દર્શન ખાસ ખાસ બાબતોમાં બૌદ્ધ, આર્વાક, વેદાન્ત, સાંખ્ય, પાતંજલ, ન્યાય અને વૈશેષિકને મજાતું હોય એમ દેખાય છે; પરંતુ એ એક સ્વતંત્ર દર્શન છે, એ પોતાની ઉત્પત્તિ કે ઉત્કર્ષ માટે કોઈનું પણ દેવાદાર નથી. એના બહુવિધ તત્ત્વોના નિપયમાં એ સંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વવાળું છે.*

* શ્રીયુત સુશીલદ્વારા અનુવાદિત 'જિનવાણી' પુસ્તકમાંથી લેખકના લખાણનો સારસાગ આખરપૂર્વક અહિં ઉદ્ધૃત કર્યા છે. છતાં હોવા છતાં લેખકે; જૈન-દર્શન-તત્ત્વદર્શનને સદ્મજવા માટે જે સ્તુત્ય પ્રયાસ કર્યા છે, તે હંપીકવ રહ્યું કરવાનો જ આ અમારો પ્રયાસમાત્ર છે. આથી કોઈ એમ ન માની લે કે, અમે એમના મંતવ્યોને અક્ષરસઃ સમ્મત છીએ; હા, અમે વિદ્વાન લેખકના આ સ્વાધ્યાય પ્રયાસને તેમજ તેઓના પ્રયત્નોપર્યંકના માધ્યમરચનાવને અવશ્ય આવકારીએ છીએ. સં.

જાંબી ફલમે

: પ્રાસંગિક ગાંધ :

ધર્મ, દેશ, સમાજ કે રાજકારણને અંગે સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન કે અન્ય કોઈ પણ ઉપયોગી, મનોહર મુદ્દાસરની છણાવટ અહિં રજુ થાય છે. હળવી ભાષામાં ગંભીરતાપૂર્વક રજુ થતી આ ટૂંક નોંધો દ્વારા સંસ્કારવાચક વિચારકવર્ગને અવશ્ય માર્ગદર્શન મળી રહેશે. સ.

૧. ઇતિહાસનાં કલાંકે પ્રકરણો:

આર્ય દેશમાં જ્યારથી પરદેશી સંસ્કૃતિએ પગ પેસારો કર્યો, ત્યારથી આપણા દેશમાં—ભારત વર્ષની આર્ય પ્રજામાં ચેતનતાનાં પવિત્ર સંસ્કારો દિન-પ્રતિદિન ઘસાતાં ગયાં. ભાષા, સાહિત્ય, જ્ઞાન, કલા, વિજ્ઞાન વગેરે વિષેનાં આપણાં સજન જૂનાં હિતકર ખ્યાલો જેમ જૂંસાતાં ગયાં તેમ, ધર્મ, દેશ, સમાજ કે તેના ઉમદા નૈતિક આચાર-વિચારો વિષેની આપણી જૂની પણ સાચી માન્યતાઓ; કે જે આપણાં મહાન ઉપકારી પુરૂષોએ એકાન્ત કલ્યાણની નિર્મળ ભાવનાથી આપણા વારસામા છાવંત રાખી હતી, તેને આજે આપણે આર્ય દેશ ભૂલતો ગયો. એટલું જ નહિ પણ તેની રહાસે ઉઘાડે છોગે બળવો પોકારી રહ્યા છે; આપણું આપણું પાતણું રેખાચિત્ર, એક વિદ્વાને થોડાક સમય અગાઉ પ્રગટ કર્યું હતું, જેનો સારભાગ આ રહ્યો—

‘ નવો યુગ શરૂ થયો, પરદેશી સત્તા ને પરદેશી સંસ્કાર બન્નેનો સંચાર ફરીથી થયો. વિ. સં. ૧૮૧૩ (ઇ ૧૭૫૭) માં પ્લાસીનું યુદ્ધ થયું. વિ. સં. ૧૮૭૪ (ઇ ૧૮૧૮) માં બડકી આગળ પેશવાઈ સત્તા પડી; આથી થએલો છેલ્લો બળવો શમ્યો

અંગ્રેજી રાજ્ય આબુ અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ દાખલ કરવાનો પ્રયોગ શરૂ થયો. મુસલમાની સંસ્કારમાં ખલીફ ઓમારની હિંમત ને પ્રમાણિકતા હતા; પાશ્ચાત્ય સંસ્કારમાં કલાઈવનું કાપડ્ય ને વોરન હેસ્ટીંગની નિર્દયતા હતાં. મુસલમાની સંસ્કૃતિ જમદૂત બનતી ત્યારે આ સંસ્કૃતિ દેવદૂત બની આત્મા હરતી, એકની સામે ઘણું સહેલું હતું, બીજાની સામે થવાનું અશક્ય થઈ પડ્યું.

‘આ પરસંસ્કારે આદરેલો કાર્યક્રમ આપણું જીવન, ધર્મને સંસ્કાર ત્રણેના પાયા ઉભેડી નાંખવાનો હતા—‘સંસ્કૃતને’ તેના સ્થાન પરથી ઉઠાડી મૂકવી; સ્વભાષાને બંને તો ઉઘેડી નાંખવી; બ્રાહ્મણોની સત્તાને તોડી નાંખવી; સામાજિક બાબતોએ વીસરાવી દેવી. ભૂતકાળનું જ્ઞાન અને તેને માટેનો ગર્વ એ બંનેને ભૂલાવી દેવાં; સાંસ્કારિક ને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા કદી હતી નહિ અને છે નહીં, એવો ચોક્કસ ખ્યાલ આપવો; અને સ્વતંત્રતા પોષવાના બહાને સ્વચ્છંદ પ્રસારવો, એ આ કાર્યક્રમના બાણ્યે અબાણ્યે સ્વીકારા-એલાં અંગ હતાં.’

‘તે ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક અંગ આબ્યા. ‘આપણે ખરો ઇતિહાસ પ્લાસીના યુદ્ધથી શરૂ થયો, આપણા મુખનો સૂર્ય અંગ્રેજી રાજ્યથી જ ઉગ્યો, આપણી બાબતોએની શરૂઆત અંગ્રેજી સાહિત્યના અભ્યાસથી જ થઈ, અને આપણો ઉદ્ધાર વિદેશી સંસ્કારથી જ થશે’—એવી એવી અનેક માન્યતાઓ પેદા કરવા માટે મહેનત થઈ રહી. આ બધો ફિઝીયો કરવાનું મુખ્ય સાધન પાદરીશાઈ કેળવણી હતું. વિ. સં. ૧૮૫૫ માં શીંગાપોરમાં પાદરીએ પહેલી શાળા ખોલી. વિ. સં. ૧૮૬૧ માં મેકાલેએ અંગ્રેજી કેળવણીને પ્રાધાન્ય આપ્યું; વિ. સં. ૧૮૯૩ માં કલકત્તા, મદ્રાસ અને મુંબઈની શારદાપીઠો સ્થપાઈ.’

‘આ કેળવણી પાછળ આપણે ગાંડા બની ગયા. ‘આપણે જંગલી હતા, એટલે એ કેળવણી આપણને ‘સ્વતંત્ર બનાવવાની હતી. આપણે ત્યાં વિદ્યા નહોતી એટલે એ કેળવણી આપણને જ્ઞાની કરવાની હતી. આ કેળવણીએ આપણને સુધાર્યા, આપણને

માણસ જનાવ્યા, આપણને મોક્ષમાર્ગે ચઢાવ્યા, આપણે જંગલી હતા; આપણામાં જ્ઞાન નહોતું. ને ચારિત્ર્ય નહોતું, આપણામાં ભાવના નહોતી ને સ્વાતંત્ર્ય નહોતું; ને મેઢાલે જેવા જંગલદ્વારકે આ દેખવણીના દ્વાર ખોલી સુવર્ણ યુગ શરૂ કર્યો.

— ‘આ કશું જન્યું નહીં છતાં જધું જન્યું એમ આપણે માન્યું, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું ઉત્તમ શસ્ત્ર તે આ માન્યતા સ્વીકરાવવાની શક્તિ હતી. જે દેશે સુસલમાત સંસ્કૃતિના ત્રાસને તિરસ્કર્યો તે આ જાદુમાં ફસાઈ ગયો. પૂર્વજોની કીર્તિ કલંકિત કરી, આત્મ સંસ્કારને તિરસ્કારી આપણે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના તેજમાં આંધળા બની ગયા.’

‘અને તેને સુરવાળે શું ક્યું ? આવી માન્યતાએ આપણી પ્રજાનું ચારિત્રીક જાળ જોવડાવ્યું. ભૂતકાળના ગૌરવ મોટે આપણને પ્રેમ હતો તે વિસરાવી પરસંસ્કારની ભીષ માગતા કર્યા. એણે જ્ઞાનને શુદ્ધિ પર રચાએલી વર્ણ વ્યવસ્થા તોડી પૈસાદારને ગરીબના વર્ણો રચ્યા. એણે બ્રાહ્મણની વિડંબના કરાવી સાહેબ પૂજા શિખવી. એણે મર્યાદાની ભાવના તોડી સ્વચ્છંદ શીખવ્યો.’

‘મિતાહારી જીવન ત્યજીવી ક્ષુદ્ર વાસનાઓ પાછળ ઘેલા કર્યા. એણે સંસ્કૃત ભાષાને વિસરાવી અંગ્રેજીની લાક્ષિત દાખલ કરાવી. આપણો ઇતિહાસ ભૂલાવી, પારકી મહત્તાના જાપ જપાવ્યા. આપણી રીતિ ને પહેરવેશ; આપણા આચાર ને વિચાર, આપણી ભાવના ને ગૌરવ જધાં કલંકરૂપ હોય એમ તેને ત્યાગતાં શીખવ્યું. ભૂતકાળ વિસરાવી એણે આપણું ભાવી વેચાતું લઈ લીધું.’

‘પર સંસ્કારનું વિષ આપણી રંગેમાં પ્રસરવા માંડ્યું. ઘરે બંગાયા, કુટુંબો તૂટ્યાં, ન્યાતો તૂટી, ભાવનાની બ્રહ્મતા દાખલ થઈ, સંયમ ગયા. ને ગૌરવ ગયું. આપણને ખાત્રી થઈ કે આપણે નાલાયકમાં નાલાયક બીએ ને આ પરસંસ્કારના ઝીંઝવા જોઈ તરસ છીપાવવાની આશા રાખી, નિરાધારીઓ અને અધમતામાં આપણે પરાશ્રયી ઉદ્ધારનાં નિર્જીવ સ્વપ્નાં જોઈ રહ્યાં.’

કહેવું જોઈએ કે આર્થ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં આ પ્રકરણો સાચે કલંકરૂપ છે.

૨ અનાચારનાં ધાંખા:

આપણા ભારત વર્ષમાં જેમ જેમ વિલાસ, સ્વચ્છંદાચાર, અને અસંયમ વધ્યો, તેમ તેમ સામાજિક તેમજ ધાર્મિક-બંને પ્રકારે નિત નવી નવી અથડામણો ઉભી થઈ. નાટક, સીનેમા ઇત્યાદિ દ્વારા કલા કે સહયતાના લેખાશ હેઠળ છૂપા વ્યભિચારો; માનસિક વિકારો; અસહિષ્ણુતા વગેરે પાપાચારો ઘટવાને બદલે દિનપ્રતિદિન વધતા જ રહ્યા. જ્યારે વિલાસોની પાછળ 'લખલૂટ ખર્ચાઓ વધ્યા, હિંદુસ્તાન જેવા સદાચાર પ્રિય દેશમાં-સીતાજી જેવાં પવિત્ર સ્ત્રીનાં ગૌરવ બર્ચા સતિત્વની યશઃ શાધાઓથી ગાજી ઉઠતાં આ ભારતવર્ષમાં, વ્યભિચારના માર્ગે ખર્ચી જનારી અને વિષય તૃષ્ણાને ઉત્તેજનારી પતિત સ્ત્રીઓના વિકારપૂર્વક હાવ-ભાવ કે વિલાસો દ્વારા, ઉઘાડે છોળે કળા કે સેવાના સુવાળા શબ્દો હેઠળ પ્રદર્શન ભરનારા સીને સ્ક્રીનોના પ્રચાર આપણા સમાજ નાયકો તરફથી આજે થઈ રહ્યો છે.

તેની દુઃખદ હકીકતો કેટલાક મહિના અગાઉ તેને અંગેના એક જાહેર મેળાવડામાંથી આપણને જાણવા મળે છે. તા. ૨૮ ઓગસ્ટ ૪૩ ના દિવસે, અમદાવાદ ખાતે સરસ્વતી ટોલીઝમાં 'ખાનદાન' ચિત્રપટની રજત જયંતી પ્રસંગે શેઠ નંદદાસ હરીદાસ બોલે છે કે, 'શ્રીદમ ઉદ્યોગમાં આખી દુનિયાનું સા અબજ ડોલરનાણું, એટલે ૧૩ કરોડ લગભગ નાણું રોકાયેલું છે. તેમાં કેવળ અમેરિકાએ બે અબજ ડોલર, સાડા દશ કોડ રૂા. રોક્યા છે.' અનાર્થ સંસ્કૃતિના અનાચારધર્મોની આ રીતે ગૌરવપૂર્ક પ્રશંસા કરીને, આપણા સમાજ નાયક બાઈ આપણને આપણાં હિન્દુસ્તાનની-ભારતદેશની, એને અંગેની પછાત સ્થિતિ માટે કહે છે કે, '૧૯૧૩ માં હિંદમાં સીનેસ્ટ્રી સરજાઈ, આજે ત્રીસે વર્ષે હિંદમાં ફિલ્મ ઉદ્યોગ હબ્બુ બાદ્યાવસ્થા લોગવે છે. હિંદે ટોલીયુગ પછી એકંદરે ૧૫૦ ભોલપટ્ટો તૈયાર કર્યા છે. અમેરિકામાં છળીધરો ૧૬૦૦૦ હજાર છે. હિંદમાં ૧૩૦૦ છે. અમેરિકામાં સાડા આઠ કોડ પ્રેક્ષકો એક અઠવાડિયામાં છળીધરોની મુલાકાત લે છે. જ્યારે હિંદમાં એક વર્ષે છળીધરોનો

મુલાકાત લેનારાઓની સંખ્યા સાડા તેર કોડની છે. હિંદની ક્લિષ્ઠ ઉદ્યોગની આવક ત્રણ કોડની, તેમાં એક કોડ સરકારને ટેકસ આપવાનો રહે છે.

સીને ક્ષેત્રની પ્રગતિથી ભારતવર્ષમાં કઈ સંસ્કૃતિને પોષણ મળે છે. આર્ય કે અનાર્ય ? એનો જવાબ કયો છે આપણા આ ઉદ્યોગપ્રતિષ્ઠાની પાસે ? દિન-પ્રતિદિન આજે રીતે દેશને અનાર્ય સંસ્કારો કે રીતભાતથી અભાડાવનારાં આ અનાચારધામો આપણા આર્ય દેશમાંથી સર્વથા આદ્યા જાય તો જોડું શું ? મોજશોખ, એશઆરામ, જોટી ટાપટીપ, શૃંગારિક પહેરવેશો દ્વારાં ભારતવર્ષની ધાર્મિક, સામાજિક તેમજ આર્થિક સમૃદ્ધિને હુટી લેનારાં આ પાપક્ષેત્રો સંપૂર્ણ છે કે, ત્રીસે વર્ષે હજુ જાલ્યકાલ વટાવી શક્યા નથી ? હજુ જાકી રહ્યું હોય તેમ આ સીનેક્ષેત્રની પ્રશસ્તિ ગાવાને સૌંદર્ય, સરસ્વતી ટોકીજના માલિક તેમજ ગુજરાતના જાણીતા પત્રકાર નંદલાલ જોડીવાલા કહે છે કે, 'પત્રકારિત્વ જેમ જનતાની કેળવણીનું ક્ષેત્ર છે, સેવાનું પણ ક્ષેત્ર તે છે, તેમ સીનેમા જનતાની કેળવણી કે સેવાનું અગત્યનું સ્થાન છે' [સંદેશ તા. ૩૦-૮-૪૩] શ્રી જોડીવાલા ત્રણ ત્રણ પત્રોનાં પત્રકાર તેમજ જળે ટોકીજના સંચાલક છે, આથી એ એ જાનેની પ્રશસ્તિ સ્વમુખે ઉચ્ચારી શકે છે. જાકી જગત જોઈ શકે છે, આ ક્ષેત્રો જનતાને કેળવણીનું અમી પાન કરાવે છે, કે મોટે ભાગે વિષપાન ? સેવાના ક્ષેત્રો છે કે લેવાના ? એનો જવાબ શું ?

સીને ગ્રહોની મુલાકાત લેવા જનારા હિન્દુસ્તાનના ૧૪ કોડ લગભગનો જનસમુદાય; શું કલા, વિજ્ઞાન કે સંસ્કારિતાનું અમી-પાન કરવાને ત્યાં સીનેમાગ્રહોમાં જાય છે ? કે આખા, કાનનાં નિરંકુશ વિલાસોને પોષવાને માટે નાચતી ઝેરભરી વાસનાઓના દોર્યા જઈ રહ્યા છે ? ત્યાંથી સદાચાર, સંયમ, કે ઉદારતાના સંસ્કારો મેળવીને ઘેર જનારા જમાં હશે કે અનાચાર, તૃષ્ણા, અસંયમ તેમજ સંસ્કાર બ્રહ્માનાં ભયંકર પોષાનું શિક્ષણ ત્યાંથી લઈ જનારાં છે ? સમજણ નથી પડતી કે, આ રીતના જોટા અને

કેવળ અસંસ્કારિતાના પ્રચારદ્વારા આપણા આ દેશ કે સમાજના નાયક હિતચિંતકો જનસમુદાયને કંઈ દોરવણી આપી રહ્યા છે !

૩ ધરતી કે પના આંચકા.

આપણી—શ્લેઠ મૂં પૂં જૈન સમાજની વર્તમાન સ્થિતિનું ત્યારે ધ્યાનસ્થ ગની કાંઈક અવલોકન કરીએ છીએ ત્યારે ખુશ જ લાગી આવે છે. આપણા સમાજની ધાર્મિક, સામાજિક કે આર્થિક—કોઈ પણ બાબતનું નિરીક્ષણ આત્મસંતોષ કે સ્વાસ્થ્યમાં ઉમેરો નથી કરતું પણ સહૃદય આત્માઓને વધુ મૂંઝવણમાં નાંખે છે. સમાજનું બંધારણ સ્વાભાવિક રીતે એ મુજબનું વ્યવસ્થિત છે કે, તેની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિઓનાં ચક્રોનું સંચાલન, ધર્મનાયક પૂ. આચાર્યદેવાદિ શ્રમણ નિર્ગન્થોના દ્વારા જ સદા-કાળથી સંગીત તેમ જ વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવતું રહ્યું છે. સૈકા જૂનો ઇતિહાસ આજે આ હકીકતને આપણી સમક્ષ કહી રહ્યો છે. પણ વર્તમાનમાં આપણા આરાધ્ય ધર્મનાયકોની પરિસ્થિતિ આપણી મૂંઝવણ કે વ્યથામાં સાચે સાચ ઘટાડો કરવાને બદલે વધારો કરી રહી છે. આનાં કારણોની શોધમાં ઉડા. ઉતરવાની, અમારે આ તકે આવશ્યકતા નથી. અમારો એ અધિકાર પણ નથી. આથી જ અધિકાર કે મર્યાદાને વટાવી લખવા કે બોલવામાં ધર્મની કે સમાજની સેવા નથી એમ અમને સમજાય છે. છતાં આનો અર્થ કોઈ આમ ન કરી લે કે, ‘જૈન સમાજની કે જૈન સંસ્કૃતિની વર્તમાન અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિ માટે સંતોષ માની લઈ નિઃકાર્મણ્ય કે અરાજકતાના અમે ઉપાસક બનવા-બનાવવાનો પ્રચાર કરી રહ્યા છીએ !’

ના, અમારે કહેવું જોઈએ કે, સમાજની દુઃખદ વર્તમાનદશા જરૂર અમને ખટકી રહી છે. એનો જેમ બને તેમ જલદી અંત આવે એ જોવા-જાણવાને અમે ખુશ જ આતુર છીએ. આથી જ અમે આને અંગે એટલું કહી શકીશું કે, મતભેદ કે સિદ્ધાંતભેદ કદાચ દુઃખમકાલના બળે આપણા સમાજનાયકો કે ધર્મનાયકોમાં સંભવી શકે ! એની સામે આપણે કાંઈ ન બોલી શકીયે વાર !

પણ એ મંત્રોદો, મર્યાદાની, શિષ્ટતા કે સંજ્ઞાનતાની હદને લંઘીને ધર્મ કે સમાજનાં સાચાં પ્રાણતત્ત્વોને ગૂંચળાવી નાંખનારા ન જ હોવા જોઈએ. જે જે પ્રશ્નો વિવાદશ્રસ્ત હોય તેને અંગે શાસ્ત્રીય મીમાંસા જરૂર થઈ શકે, પરસ્પરના સુમેળપૂર્વક નિષ્કાલસ હૃદયે સૌમ્યભાષામાં સરળતાથી થતા ધર્મવાદોને સમાજનો સંસ્કાર-વાંછુ, વર્ગ, અવશ્ય આવકારે છે. આમાં જ્ઞાનની સાચી ઉજ્જવણી છે. તત્ત્વની શોધનું આ તો એક મહાપર્વ છે.

પણ જે વેળાયે ધર્મવાદનાં કથ્યાણુકર દ્વારોં લીકાઈ જતાં હોય, અને શુષ્કવાદ કે વિવાદથી સમાજનું વાતાવરણ, ધરતી કે પેનાં ભયંકર આંચકાઓ અનુભવતું હોય, તેવી વિષમ ઘડી-પળોમાં આપણે શું કરવું? આ એક અત્યાર સુધી સમાજના હિત-ચિંતકોને મન અણઉકેલ રહેલો જાંબીર કોયટો છે. આનો ઉકેલ જરૂર થવો જોઈએ, જ્યાં સુધી આનું બીજું કાંઈ પણ નિરાકરણ ન આવે ત્યાં સુધી સમાજની અરાજકતા કે નિર્નાયક દશાને કાંઈક બંધેરવા માટે આપણી પાસે એક જ વ્યવહાર અને ડહાપણ-પૂર્વકનો સીધો તેમજ સંરંજ માર્ગ છે, જે અમે ઋણુતાપૂર્વક જૈન સમાજની સેવામાં મૂકીએ છીએ- ‘૧ જે જે વાંતોમાં શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ મંત્રોદ જણાતા હોય તે તે પ્રશ્નોને તેટલા જ પૂરતા મર્યાદિત રાખી, બીજા દરેક ધર્મ કે સમાજની હિતપ્રવૃત્તિઓમાં સહુ કોઈએ ઐક્ય કેળવી પરસ્પરના સુમેળપૂર્વક ખુબ જ સૌહાર્દતાથી રસ લેવો. ૨ જ્યારે જ્યારે ધર્મસિદ્ધાંતો, કે જૈન શાસનની મર્યાદા માટે કોઈપણ પ્રકારની બહારની ડખલો આવતી હોય તે વેળાએ તેનો યોગ્ય પ્રતિકાર કરવાને સાડ સઘળાએ પક્ષોએ એકત્ર મળીને પોતાના સહેલા અંગની સાફસૂરી કરવા-પૂર્વક સંભાળ રાખી ઉચિત પ્રયત્નો કરવા.’

આ અને આના જેવા અનેક માર્ગો છે; કે, જે દ્વારા વર્ત-માનમાં ઘણું ઘણું કરી શકાય તેમ છે. પૂ. શાસનનાયક સૂરિ-પુરંદરોની સેવામાં તદ્દન વિનીતભાવે કોઈપણ પ્રકારના પૂર્વગ્રહ વિના અમે આ કહી રહ્યા છીએ. આમાં અમને નથી કાંઈ પક્ષરાગ કે નથી અંગત કોઈપણ પ્રકારના રાગ-દ્રેષ્યનું ઝેર.

દેવળ સાચી દ્વિતચિંતાથી અમે આ બોલી રહ્યા છીએ. આપણા સમાજમાં વર્તમાનકાલે જે કાંઈ બની રહ્યું છે તે બધાની સહામે ઉભા રહેવા માટે થોડુંક જાણ તો આપણામાં પ્રગટી શકશે, નહિતર; રાજસત્તા. તેમજ ઇતર આક્રમણો આદિ દ્વારા 'આપણા' ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય [જેમ પાલીતાણા સ્ટેટ તરફથી પાલીતાણાની ધર્મશાળાના ઉપયોગ માટે સાધુ-સાધ્વી તેમજ 'શ્રાવક-શ્રાવિકા' વર્ગની સત્તામાં જે રીતે હસ્તક્ષેપ કરવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે] વગેરેમાં હસ્તક્ષેપ, આ બધું જે બની રહ્યું છે તેમાં આપણું સમાજની નિર્નાયક દશા: શિથિલતા, અવ્યવસ્થિતતા વગેરે આપણું પાપોની જવાબદારી જેવી તેવી નથી. હજીપણ વેળાસર 'ચેતી' આની સહામે બન્ને રીતે સત્તાવાર અને બ્યવસ્થિત આંદોલનો શરૂ કરવા જોઈએ. અને સુધારકશાહી; પરદેશી' સત્તાની નાગચૂક, વગેરેથી આપણું સામાજિક કે આર્થિક છુટકાપણું દિન-પ્રતિદિન જે રીતે જોખમાતું બન્યું છે કે-જે આપણું ભૂતકાલીન ઉજવણ ઇતિહાસમાં ઠલકિત પ્રકરણો તરીકે આજે ઉમેરાઈ રહ્યું છે. તેની સામે આ રીતે કરવું હિતાવહ છે. નહિતર આતું પરિણામ એ આવશે કે, જેનું નવારીખના એ કાળાં પ્રકરણોને ઉકેલનારા આપણી ભાવિ પેઢીના વારસો આપણે માટે નિઃસાસનાં એકાદ-બે ઉપજી આંસુઓ સારી ધરના ખણે રડી લેશે.

૪. શિક્ષણ પ્રચારની દિશા.

શિક્ષણ—કેળવણીનો પ્રશ્ન દિન-પ્રતિદિન આજે વધુ ને વધુ જટિલ બનતો જાય છે. શિક્ષણનો પ્રચાર વૃદ્ધિ પામતો જાય છે કે શિક્ષિતોની સંખ્યા ઘોડાપૂરે આગળ બઢતી જાય છે, એ હકીકત અમારી ધ્યાન બહાર નથી જ. પણ જેમ જેમ શિક્ષણનું મૂલ્ય કે તેની મહત્તા વધતી જાય છે, તેમ તેમ શિક્ષણને અંગે અનેક પ્રકારની નવી નવી મૂંઝવણો; સાચા આર્ષદૃષ્ટાઓના હૃદયોમાં જન્મતી જાય છે. બલે શિક્ષણ ધધનું હોય પણ તેમાં આત્મીયતા માની શકાય એવું કંઈ અમને અમારી નજરે નથી દેખાતું. કેવળ પરદેશી; સંસ્કારો, પરદેશી રૂઢિ, પરદેશી રીત-રીવાજો અને પરદેશી ભાષા; આ બધું આ રીતે વ્યવસ્થિત

યોજનાપૂર્વક આપણાં ભારતવર્ષમાં વધી રહ્યું છે, કે જેની સ્થાને કાંઈપણ બોલતું એ પણ આજે અરણ્ય રૂઢન જેવું નિર્ધાર બનતું બન્યું છે. છતાં પણ મક્કમ બનીને આ પ્રસંગે આ કંડિ-કાઓ દ્વારા જે શબ્દો લખવાનું અમે સાહસ કરીએ છીએ.

વર્તમાન શિક્ષણ, કે જે છેલ્લા લગભગ માંચ દશકાઓથી બળ જ વિદ્યુતવેગે આપણી બાલપર આક્રમણ કરીને આપણને નહિવત્ બનાવી રહ્યું છે. તે પરદેશી શિક્ષણને આપણા દેશમાંથી દરેક રીતે આપણે દેશવટો દેવો ભેઠીએ. જો કે, આજે આપણે પોતે પોતાની બાલ જ એવી દયનીય દશામાં મૂકાયા છીએ કે, પરદેશી સંસ્કૃતિ અથવા તેનું શિક્ષણ, તેની ભાષા કે તેનું સાહિત્ય, આ બધું આપણાં અંગરૂપ બની ગયું છે. આ સઘળાંની સાથે આપણે એકમેકરૂપે અભિજ્ઞતાથી સંકળાઈ ગયા છીએ, કે એનાથી છૂટા થવાની કદબંધના પછી આપણા દિમાગમાં આજે ઉતરી શકે તેમ નથી. મંથુ એ શિક્ષણ આપણને આપ્યું કાંઈ જ નથી. ન્યારે આપણું સઘળું જ જૂંટવી લીધું છે. જે કાંઈ આપ્યું છે, તે જ જૂંટવી લીધું છે તેની દૃષ્ટિએ કાંઈ જ લાભ નથી થયો ન્યારે તુકશાન અનેકગણું થયું છે, એમ કહી શકાય.

એ શિક્ષણથી ઉછળેલી આપણી પ્રજાના દેહાર તરફ જરા મીટ તો માંડી બુઝો ! ક્યાં છે એ પ્રજાની નસમાં પોતાના ધર્મ, કે સમાજની હિતચિંતાથી ધળકતું લોહી ! ક્યાં છે આપણાં એ શિક્ષિત યુવકોના માનસમાં દેવ, ગુરુ કે ધર્મ જેવાં લોક-હિતકર તંત્રો પ્રત્યેનો કે મા-બાપ, શિક્ષક કે આત્મજનો પ્રત્યેનો સામાન્ય પછું શ્રદ્ધાભાવ ! નમ્રતા, ઔચિત્ય, વિનય, વિવેક વગેરે સુંદર સદ્ગુણો આજના એ આપણા શિક્ષિત ગણાંતા યોગ્યુએટોનાં હાજરમાં દેખા કે છે જાડ ? જમને સમજાતું નથી કે, આપણા સમાજનાયકો શા સાડ દિ ઉગ્યે નવા ને નવાં કેવળ પરદેશી સંસ્કૃતિને ઉભી રાખનારા જીવતી-જાગતી રાખનારા અને આપણા દેશમાં પરદેશી પેઢીઓના કારકુનોને પેઢા કરનારા આ કેળવણીના કારખાનાઓને સદ્ગર કરવા મથતા હશે ? યુનિવર્સીટીઓ, કૉલેજો કે હાઈસ્કૂલોનું સંચાલન કેવળ એક જ ધ્યેયથી.

હિન્દુસ્તાનમાં-ભારતવર્ષમાં આજે થઈ, રહ્યું છે. આ અંકમાં નમ્ર મંતવ્ય છે. આની રહ્યામે દલીલો કરનારને સાંભળવાને અમે તૈયાર છીએ. તદુપરાંત સમાજના મોટા ભાગને કદાચ અણુગમતી, પણ પદ્ધતિપૂર્વક યોગ્ય શબ્દોમાં આ કટારોમાં રજુ થતી અમારી આ વિચાર સંકલનાઓનો ખૂબ જ ગંભીરતાપૂર્વક અભ્યાસ કરવાનો અમે સહુ કોઈ સંસ્કારવાંછુ વિચારકોને આપહુ કસીએ છીએ.

ગુરુકુળો, ગાલાશ્રમો, વિદ્યાલયો કે મહાવિદ્યાલયો; આ બધી શિક્ષણસંસ્થાઓ નામથી ભલે પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ કે શિક્ષણની પ્રતિનિધિરૂપ ગણાતી હશે કદાચ ! પણ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ કોઈપણ ઇતર સમાજના તે તે છાત્રાલયો કરતાં આપણા સમાજના આ શિક્ષણાલયો સાચે દિ'ઉગ્યે પરદેશી સંસ્કારોના કેવળ કીર્તિસ્થંભરૂપે કાર્ય કરી રહ્યા છે. એમાં શિક્ષણ લેનારો જૈન સમાજનો ઉગતો યુવકવર્ગ; વર્તમાનમાં ચોવીસે કલાક એ જ પરદેશી શિક્ષણની શેતરંજના પાસાઓ ખની પોતાનો ગાંધકાલ-ઉગતોકાલ પસાર કરે છે. 'જૈન' નામથી સંકળાયેલી અને જૈન સમાજના અઢળક ધન-વૈભવોથી સમૃદ્ધ બનેલી તે શિક્ષણસંસ્થાઓનાં અભ્યાસક્રમોમાં ક્યાં છે જૈનતત્વનાં સંસ્કારોનું સાચું અભીપાત ? દૂંઢતા પણ મોળે દિવસે નથી મળતું અમને આવી માતબર જૈનશિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં સામાજિક હિતની પ્રવૃત્તિઓનું નિર્ભેળ સંચાલન !

અમે આ કહીને, કોઈપણ જૈનશિક્ષણસંસ્થાને હલકી પાડવાને કે એની પ્રતિષ્ઠાને રહેજ પણ આઘાત પહોંચાડવાને ઇચ્છતા જ નથી. એના સંચાલકો, નિઃસ્વાર્થ વ્યવસ્થાપકો કે તેના માર્ગદર્શકોએ; આથી કોઈપણ પ્રકારની અન્ય વિચારણાઓમાં ઉતરવાની જરૂર રહેતી નથી. સિવાય વર્તમાનના શિક્ષણપ્રચારની દિશામાં ઉચિત પરિવર્તન કરવાની તાત્કાલિક આવશ્યકતા. આ માટે જ ભારપૂર્વક અમે આ બધું કહી રહ્યા છીએ. સ્પષ્ટ રીતે આપણે નજરે જોઈ શકીએ છીએ કે, યુનીવર્સિટીના જ પાઠ્યક્રમપૂર્વક અપાતાં વર્તમાન શિક્ષણની માયાતૂટ મયામણમાં આપણી આ ભાવિ પ્રજાની શક્તિઓ યોટી રીતે ખર્ચાઈ રહી છે.

એક સવારથી બીજા સવાર સુધી અનાર્થ સંસ્કૃતિના ધામરૂપ કોલેજ કે સ્કૂલો દ્વારા આપણી ઉગતી પ્રજાના માનસમાં યુરોપીય સંસ્કૃતિનું સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ગણિત, તત્ત્વજ્ઞાન, કે લાપાજાન; પીરસાતું જાય છે. જેથી આપણા દેશનો તે ઉછરતો વર્ગ, શરૂઆતમાં જ આ રીતે પોતાના દેશની, ધર્મની કે સમાજની સંસ્કૃતિ, કલા કે પોતાનાં આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનાં મહામૂલા જ્ઞાનભંડારથી સાવ અજાણ રહેવા પામે છે. જ્યારે શિક્ષિત જાની, પદવીધર તરીકે જાહેરસમાજમાં આવે છે ત્યારે એ પૂરેપૂરો પરદેશી સંસ્કારોથી રંગાયેલો હોય છે કે, હવે એને પોતાનાં દેશની, ધર્મની કે સમાજની ઉત્તમ સંસ્કૃતિ; તેનું શિક્ષણ કે તેના તત્ત્વજ્ઞાનને પાઠવાની સાચી ભૂખ જ રહેતી નથી. એ અવસરે એ એમ જ માનતો હોય છે કે, 'આપણી પાસે શું છે? આપણા દેશમાં ક્યાં છે આશ્ચર્યસાહિત્ય? આપણા ધર્મસંપ્રદાયોમાં કે ધર્મનાયકોમાં ક્યાં છે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં જેવું તત્ત્વજ્ઞાન?' આ વિચારો, કલ્પનાઓ અને ભ્રમણાઓમાં અટવાતો આપણો આ શિક્ષિત વર્ગ, હંમેશા ધર્મ તેમજ સમાજથી દૂર રહી તેના રીતરિવાજોની ટીકાઓ કરી સ્વયં પથબ્રહ્મ બની અનેકોના જીવનને અસંસ્કારી બનાવવાનું મહાપાતક પોતાના શિરે વહોરી લે છે.

આ પરિસ્થિતિમાં સમાજના સાચા હિતચિંતકોએ દરેક રીતે વ્યવસ્થિત બની, એવી સુંદર અને વ્યવહારુ યોજનાઓ ઘડી કાઢવી જોઈએ અને સમૃદ્ધ લક્ષ્મીનંદનોએ તે તે યોજનાઓને સક્રિય બનાવી દેવી જોઈએ કે જેથી તે શિક્ષણનું પરિણામ આપણાં સંસ્કારોના હ્રાસમાં આવતું જોવાનો આપણને ફરી અવસર ન આવે! અને આપણી લાવિ પ્રજા આપણા ધર્મ, સમાજ કે દેશને માટે આશિર્વાદ રૂપ બની શકે. ગુજરાતના પાટનગર રાજનગર ખાતે તાજેતરમાં જૈન સમાજમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવા લાગ્યોની સખાવતો જાહેર થઈ છે. જેમાં કલ્યાણભાઈ નાણાવટીએ એક લાખ રૂાની ઉદારતાથી શરૂઆત કરી છે. આ પ્રસંગે તે તે ઉદાર કેળવણી રસિક શ્રીમાન આગેવાનોને અમારો અવાજ પહોંચતો હોય તો કહી શું કે, કેળવણીના પ્રચારની આપણી લાવના જરૂર પ્રશંસનીય

છે, પણ એ પ્રચારની વર્તમાન દિશામાં જે આપ અટવાઈ ગયા અને 'એની એજ પાદરીશાહી કેળવણીનો વિસ્તૃત તેમજ વ્યાપક પ્રચાર કરવાનું' સાધન; આપની સળાવતો દ્વારા જે જૈન સમાજમાં ઉભું થયું તો જૈન સમાજની સાચી 'પ્રગતિ' જરૂર રૂંધાવી જશે ! આથી આ પ્રશ્નની દરેક બાબુઓનું ખુબ જ ગંભીરતાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર છે, આ વાત સમાજનાં તે તે હિતચિંતકોની ધ્યાન ખેંચાર ન જ જવી જોઈએ.

૫ સાધર્મિક ભક્તિનું ક્ષેત્ર.

સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા આ ચાર ક્ષેત્રો; જૈન સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં ખૂબ જ ગૌરવભર્યું સ્થાન ધરાવનારાં સુપાત્રો ગણાય છે. પૂ. જૈન શ્રમણ નિર્જન્ય-નિર્જન્યિની વર્ગની સેવા ભક્તિ; જૈન સમાજના શ્રાવક-શ્રાવિકાવર્ગના આચાર ધર્મ તરીકે રૂઢ છે. આ બંને ઉપાસ્ય ક્ષેત્રોની ઉપાસના, પૂજા, આદર કે બહુમાનની પ્રવૃત્તિ ઉત્તમ પ્રકારે જાળવવી એ વર્તમાન કાલે પણ પ્રત્યેક જૈનનું પરમ કર્તવ્ય છે. પણ આજે આ માટે જૈન સમાજને કહેવા જેવું જેટલું નથી. તેનાં કરતાં વિશેષ રીતે જે પ્રશ્ન ખૂબ ચર્ચાઈ રહ્યો છે, તેને અંગે કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે તે એ કે, સાધર્મિક ભક્તિનું ક્ષેત્ર ગમે તે કારણે આપણા સમાજમાં તદ્દન બૂલાતું જાય છે. આપણા સમાનધર્મી જાત સાધુઓની સેવા કે વાત્સલ્યની સાચી દિશાનાં દારો દિન-પ્રતિદિન સંકટાતાં જાય છે. પોતાના સાધર્મિક ભાઈ કે જીજ્ઞેષુની સાચી હિતચિંતા આજે આપણા વિશાલ જૈન સમાજમાં કેટલા પુર્યવાનોના હૈયામાં ઉભલી હશે ? શાણાપર ભેસીને અન્નનો કોળીયો જમણા હાથેથી ઉપાડી મોઢામાં મૂકતાં કેટલા ભાગ્યશાહી મહાતુભાવોના અંતરમાં પોતાના સાધર્મિક ભાઈ-જીજ્ઞેષુ કે જે પોતાથી બહુદૂર નહિ પણ નજીકમાં જ વસે છે, - તેની ભક્તિ, સેવા કે વાત્સલ્ય કરવાનો ઉમળકો ઉછળતો હશે ?

જે કે, આમ મતાનુગતિકતાથી સાધર્મિક વાત્સલ્યોની 'પ્રવૃત્તિ' પર્વ દિવસોની નજીકના દિવસોમાં જમણાદારા આપણા સમાજમાં ફળુ પછી આહુ રહી છે. અવારનવાર અથવા પર્વદિવસોની આજીવણુના દિવસોમાં તપશ્ચર્યાદારા ધર્મની આરાધના કરનારા

સાધર્મિક લાઇ-ખેનોને આ રીતે જમાડવા દ્વારા ધતું સાધર્મિક-વાંતસંઘ એ પણ અવશ્ય આવકારદાયક ધર્મકૃત્ય છે. પણ એને આંગે અમારે કેટલુંક કહેવાનું રહે છે, સાધર્મિકવાંતસંઘના ભોજન સમારંભો દ્વારા આજે મોટે ભાગે તેના યોજકો તરફથી નતો-અનતો આપણા સાધર્મિક લાઇ-ખેનોની તેમજ તે ધર્મકતવ્યની મહાનુ અવજા ધઇ રહી છે એ ખુબ જ દુઃખદ હકીકત છે. સાધર્મિકલાઇઓ કે ખેનો; ઘેરથી ધાળી, વાટકા લાવે; જમીન પર ન્યાં ત્યાં એમને બેસાડી દેવામાં આવે; જેમ તેમ જે તે રીતે લાડુતી પીરસણીયાઓ દ્વારા એમના લાણીમાં ફેંકી દેવાય; આ શું યોગ્ય કહી શકાય ? અને જમનાર સાધર્મિકોએ જમતી વેળાએ કે જમ્યા પછી એકવાડ, ગંદદી, વગેરે કરી તે ધર્મકૃત્ય ઉજવનારની મનોવૃત્તિઓ કે ઉદ્ભાસની ઉર્મિઓને ધક્કો દેવાનું કે આઘાત પહોંચાડનારું કાર્ય કરવું એ પણ શું ઉચિત છે ?

મહાશુજરાતના મંત્રીશ્વર પરમાર્હત શ્રી વસ્તુપાલની સાધર્મિક ભક્તિ; આપણાં હૃદયમાં કોઈ અનેરો પ્રભાવ પાડી ન્તય તેવી છે. નાગપુરનો સંઘ જ્યારે ધોળકાનાં આંગણે મહામાત્યના આશ્રયથી પધારે છે. તે વેળાએ મહામંત્રી શ્રી વસ્તુપાલ પોતાનાં તંત્રોમાં સાજની સાથે તે સંઘને લેવાને માટે માઇલોના માઇલો સુધી સામે ન્તય છે. સંઘમાં હનરોની સંખ્યામાં શ્રાવક-શ્રાવિકા વર્ગ; તેમજ પૂ. સુરિદેવાદિ મુનિવરો; વગેરે ચતુર્વિધ સંઘના દરથી દર્શન કરી, મહામંત્રી અતિશય આનંદ પામે છે. સંઘના ચાલવાથી માર્ગની ધૂળ ફોમેર ઉડી રહી છે, તે અવસરે પરમાર્હત શ્રી વસ્તુપાલ મંત્રી, જે માર્ગપર અને જે દિશામાં વધુ ધૂળ ઉડે છે, તે દિશા તરફ ન્તય છે, અને તે ધૂળને પોતાના શરીર પર વધાવી લે છે. પાસેનો અધિકારી વર્ગ જ્યારે મહા-માત્યને તે જાણુથી ખસી ધવાનો આગ્રહ કરે છે, ત્યારે મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ જવાળમાં કહે છે. ‘મારું અહોભાગ્ય કે, શ્રી સિદ્ધ-ગિરિરાજની યાત્રાને સારૂ જતા પુણ્યવાન યાત્રિકો તેમ જ મારા સાધર્મિક જાંધુઓના પાદકમળથી પવિત્ર રજનો સ્પર્શ મારા મલિન દેહને નિર્મલ કરે છે, સાથે આજે હું પાવન થાઉં છું.’

ક્યાં આ મહાશુજરાતના મંત્રીશ્રી શ્રી વસ્તુપાલની સાધર્મિક બાઇઓ પ્રત્યેની અતિશય આદરભાવથી પરિપૂર્ણ ભક્તિ । અને ક્યાં આપણી આજે આપણા સાધર્મિકબાઇની છાયાથી પણ અભાગ જવાની ખોટી ભુરી નેમ ।

આ અવસરે, યીજી પણ એક ગંભીર સ્વભાવ આપણા સમાજનાયકોની કે સાધનસંપન્ન સમાજ હિતૈષિવર્ગની જેવામાં નમ્રભાવે મૂકવાને અમે લલચાઈએ છીએ. આજે સાધર્મિકવાત્સલ્યના લોજનસમારંભોની ટીકા કરીને તે સમારંભોને 'યોગ્ય, યથાસ્થિત અને શાસ્ત્રીય રીતે યોજવાને સાડુ પ્રચારકાર્ય' નથી થતું પણ કેવળ એ જમણેને તોડી પાડી કોઈ નવી જ યદ્વતિ અંખત્યાર થઈ રહી છે, તેને અંગે જ અમારે કહેવાનું રહે છે તે એજ કે, જેમ આજના સાધર્મિક વાત્સલ્યોના લોજનસમારંભો; અશાસ્ત્રીય અને વાત્સલ્ય શબ્દની બાજુ-અંગણે કદાચ ઉપેક્ષાભાવે અવગણનાં નિમિત્તભૂત બને છે, તેમ આજે આપણા સમાજનાયકો કે હિતચિંતકો દ્વારા યોજાતી તેમજ લગભગ સમાજના મોટા વર્ગમાં પ્રચાર પામતી સાધર્મિકવાત્સલ્યની કેટલીક યોજનાઓ તે પણ શાસ્ત્રીય સાધર્મિકવાત્સલ્યની કે સાધર્મિક બન્ધુ-ભગિનીઓની મહાન આચતનાના પાપથી સમાજને હારે બનાવનારી પ્રવૃત્તિઓ છે. ઉદ્યોગો, કારખાનાઓ કે પેઢીઓ ઉભી કરી; આ બધા દ્વારા આપણા બાઇઓને તે તે ધંધાઓમાં જોડવાની યોજનાઓ, વાસ્તવિક રીતે સાધર્મિક બાઇઓની ભક્તિ સેવા કે વાત્સલ્યની પ્રવૃત્તિ નથી પણ તેઓને સુક્ષિપ્તપૂર્વક આપણાં આશ્રિત, ગુલામ કે નોકરો બનાવવાની યોજનાઓ છે. ત્યાં ધાર્મિક સંબંધ નથી રહેતો પણ કેવળ અંગત સ્વાર્થ સંબંધ રહે છે. એટલે આ બધી વસ્તુઓ ખુબ જ વિચારણા માંગી લે છે.

‘ત્યારે વર્તમાનકાળે સાધર્મિક વર્ગની ભક્તિ કઈ રીતે કરવી ?’ આ પ્રશ્ન હજી અનુત્તર રહે છે એમ કદાચ લાગે । અમારી સમજણ સુજળ આનો ઉત્તર હાલના તબક્કે અમે આ પ્રકારનો આપી શકીએ કે, આપણા સાધર્મિક સમાજની સેવા માટે, આપણે ઠામ ઠામ ભક્તિગૃહો કે ભક્તિઘેરો યોજી શકીએ.

જે દ્વારા સાંધર્મિક ભાઈઓ; ભોજન આદિ પોતાની દરેક પ્રકારની જરૂરીયાતો મેળવી શકે, એમાં એવી રીતની વ્યવસ્થિત યોજનાઓ હોય કે એ આપણા ભાઈઓ પોતાની ખાનદાની, કુલીનતા કે મર્યાદાને સાચવીને; આપણને સેવા કે ભક્તિનો લાભ આપી શકે. આ બધી યોજનાઓનું સંચાલન કરનારા સામ્યશાહી-ઓએ આ હકીકત ખાસ ખ્યાલમાં રાખવી કે, આપણે સાંધર્મિક ભાઈઓનું વાત્સલ્ય કે સેવાનું ક્ષેત્ર આપણી યોજનાઓ દ્વારા સમાજમાં બિલુ કરવાનું છે, નહિ કે તેઓના ઉદ્ધારનું. આપણે કોણ માત્ર કે આપણા ધર્મિભાઈઓનો ઉદ્ધાર કરી શકીએ વાર ! દેવ કે શુરુ એ જે મહાત્ત્વો દ્વારા જ આપણો અને આપણા સાંધર્મિક ભાઈઓનો સાચો ઉદ્ધાર થઈ શકે તેમ છે; માટે જ આપણા અધિકારની શાસ્ત્રીય આસાના શબ્દોમાં આ મુજબ કહેવાયું છે કે, ' ન કયં દૌર્બુદ્ધરણં ન કયં સાદ્ધર્મિયાણ વચ્છલ્લમ્ '— આમાં દીનજનોનો ઉદ્ધાર અને સાંધર્મિક સમાજનું વાત્સલ્ય આ બંને ધર્મકૃત્યોની કર્તવ્યતાનો ઉપદેશ આપવા દ્વારા માટે એ નહિ કરનારના જન્મની નિષ્ફલતા માટે કહેવામાં આવ્યું છે.

જેમ શ્રી જિનમંદિર આદિ માટે સંઘનો આવક-આવિકા સમાજ, પોતાની શક્તિ-સામગ્રીનો સદ્વ્યય સામુદાયિક રીતે પરસ્પરના સહકારથી કરે છે. તે મુજબ સાંધર્મિક ભાઈઓની સેવા-ભક્તિ માટે આપણા સમાજમાં ખૂબ જ વિસ્તૃત તેમ જ વ્યાપક પ્રચાર થવાની આજના વિષય અને કટોકટીના તંગ વાતાવરણમાં ખાસ આવશ્યકતા છે.

૬. વિદ્વત્તાની વિટંબના !

વિદ્વત્તા અને વિટંબના; આ જે શબ્દોનું જોડાણ કદાચ વાંચનારને આશ્ચર્યમાં ગરક કરી નાંખે ! પણ આ શબ્દજોડાણમાં અમારો આશય કેવળ વિદ્વાનો, શિક્ષિતો અને અભ્યાસી સદૃઢ્ય-જનોને ઘોડુંઘણ દિશાસૂચન આપવાનો છે. કોઈ પણ વિદ્વાન કે સમાજના જાહેર કાર્યકરનાં વ્યક્તિત્વને હલકું ચીતરવાનો અમારો આમાં મુદ્દત્ત હેતુ નથી. તે હકીકત અમારે આ સ્થાને નમ્રતાપૂર્વક

સ્વયં કરવી જોઈએ. વિદ્વાન કે શિક્ષિત વર્ગ એ તો સમાજનું ગૌરવ છે. સમાજનું-કોઈપણ સમાજના દલનું બૂધણ; સાચી રીતે તેના પ્રાદ, અનુભવી અને વિચારક વિદ્વાનો અને શિક્ષિતો જ છે. એ વસ્તુ અગે ખેશક સદૃશ્યતાપૂર્વક સ્વીકારીએ છીએ. પણ એ વિદ્વાનોમાં કે શિક્ષિત કાર્યકરોમાં ખૂબ જ ગંભીરતા, વિચારક્ષતા અને દીર્ઘદૃષ્ટિતા હોવી જોઈએ એ કહેવું અપ્રાસંગિક નથી.

આપણા જૈન સમાજમાં એવી કેટલીયે પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે, કે તે બધાની સમાલોચના, વિચારણા કે દોરવણી આપવાનું અમારું ગતું નથી, છતાં પણ જે જે હકીકતો; નજર સામે પડી રહી હોય; જેનાં આંદોલનોની સમાજના વાતાવરણમાં જાણે-અજાણે; વ્યક્ત-અવ્યક્તરૂપે અસર પડ્યા કરતી હોય; તેવી વિગતોની યોગ્ય છણાવટ કરો, અમારો અવાજ અમારી રીતિ-નીતિ મુજબ સમાજના કાને-કે સમાજનાં સંસ્કારવાંચ્છુ અધ્યાત્મી વિચારકવર્ગની આગળ મૂકવો એ અમારું કર્તવ્ય છે. આમ આ અવસરે અમને સમજાય છે. આથી કોઈપણ પ્રકારની પક્ષમોહની આંધીથી અટકાયા વિના; અમને જૈનશાસ્ત્રીય શૈલી મુજબના અનુભવથી જે કાંઈ સમજાય છે તે પ્રમાણે અમે અમારા કર્તવ્યમાર્ગમાં પગલા લરીશું. અમારી બૂલો; અમારા પ્રમાદો કે છત્તસ્થસુલ્લભ અમારી ક્ષતિઓ માટે; સહુ કોઈ આત્મજનો કે હિતચિંતકો કૃપયા અમને સૂચવશે તો તે તે ક્ષતિઓને સુધારવા સૌહાર્દભાવે અમે તૈયાર છીએ. બાકી બીજી કોઈપણ ગેરવ્યાજબી રીતો અમને અમારા આ ધર્મમાર્ગથી નહિ જ ડગાવી શકે એ સહુકોઈ નોંધી લે.

આ થઈ પ્રાસંગિક વાત : કહેવાનો મુદ્દો એ છે કે, આપણા સમાજમાં આપણા જ વિદ્વાનો કે શિક્ષિતોની લેખિની દ્વારા એવા પ્રકારનું સાહિત્ય દિનપ્રતિદિન વ્યવસ્થિત રીતે પ્રચાર પામતું જાય છે, કે જેની સામે ન-દૂટકે અમારે મોન તોડવું પડે છે. કેટલા અઠવાડીયા અગાઉ આપણાં એક પ્રસિદ્ધ અઠવાડિક પત્રના તંત્રીસ્થાનેથી લગભગ ત્રણ-ત્રણ અંકોમાં એક ઐતિહાસિક ઘટનાને અંગે, કેટલુંક લગભગ પ્રગટ થયું હતું. જેમાં થમણ ભગવાનશ્રી

મહાવીર પરમાત્માના શાસનમાં તેઓના હયાતીકાલમાં બની ગયેલ એક ઐતિહાસિક ઘટનાની ચકાસણી કરવાનો અનુચિત પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. પરમાર્હત શ્રી ચેટક મહારાજની પુત્રી સુન્દેષા મહાસતી હતા. એ હકીકતને જૈન ઇતિહાસકારોએ ગૌરવપૂર્વક નોંધી છે, પણ એ મહાસતી સાધ્વીજીના જીવનમાં જે બનાવો, ભવિતવ્યતાના ચોગે કર્મની વિષમતાથી બની ચક્રયા હોય એવી વ્યાજબી અને નિષ્પક્ષ નોંધ લેવી એ શું કોઈપણ તટસ્થ ઇતિહાસકારની ફરજ નથી શું ?

ભગવતી સુન્દેષા સાધ્વીજીની પરાધીન-અનુપયોગદશામાં, બ્રમરના રૂપદ્રારા પેઢાલ વિદ્યાધરે જે અનુચિત અત્યાચાર આદર્યો, અને તેની નોંધ નિષ્પક્ષ રીતે જે જે જૈનકથાનકોમાં, ચરિત્રગ્રંથોમાં કે પ્રણંધિમાં, જે કોઈ વિદ્વાન સુવિહિત શ્રમણનિર્ગ્રંથોએ રજૂ કરી એને જો આપણે 'સતી ચરિત્ર'નું કલંક કહીશું તો કહેવું જોઈએ કે, એવી અનેક હકીકતો આપણા-જૈનધર્મકથાનુયોગના સાહિત્યમાં સંકલનાપૂર્વક નોંધાયેલી પડી છે કે જેને આજે આપણી આ વિકૃત દૃષ્ટિએ વિચારવા બેસીએ તો ઘણી જ વિસંવાદિતા આપણને જણાઈ આવશે. અમને આશ્ચર્ય એ થાય છે કે, 'સતી ચરિત્ર'નું કલંક 'વાળું' આ પ્રકરણ જીલું કરનાર અમને મળેલા સમાચાર મુજબ એક દિગંબર ભાઈ છે. અને એને આ રીતે પોતાના તંત્રીલેખમાં ચર્ચાની એરણ પર ઉતારનાર એક શ્વેતામ્બર ભાઈ છે, કે જેઓ આપણા સમાજમાં વિદ્વાન તેમજ વિચારક તરીકે આજણાય છે. આ આખી ઘટના એવી યુક્તિપૂર્વક અહિં રજૂ થાય છે કે જાણે વ્યવસ્થિત પ્રચારચક્રના એક નમૂનારૂપ હોય એમ અનુમાન કરવા ગત લલચાય છે. આને અંગે વિચારણાપૂર્વક જવાબ વાળવાની જરૂર છે, જેથી આપણા ધર્મકથાનુયોગના ઐતિહાસિક સાહિત્ય માટે અનધિકાર પ્રયત્નો આપણાં જ વિદ્વાન કાર્યકરોના હાથે ધર્મ રદ્યા છે, તે અટકી પડે.

અમારા ખ્યાલ મુજબ ભગવતી શ્રી સુન્દેષા સાધ્વીનું જીવન-વૃત્તાંત, શ્રી શુભશીલગંધિકૃત 'ભરતેશ્વરવૃત્તિ' ગ્રંથમાં, તેમજ

શ્રી વિજયલક્ષ્મીસૂરિકૃત ' શ્રી ઉપદેશપ્રાસાદ ' ગ્રન્થમાં આ હકીકતની નોંધપૂર્વક મળી રહે છે. અને શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીર પરમાત્માને આ જાગૃતને અંગે જાન શ્રી જોતમસ્વામીજી પ્રશ્ન પૂછે છે, જેના જવાબમાં ભગવાનશ્રી મહાવીર પરમાત્મા ક્રમાવે છે કે, ' સુખ્યેષા મન, વાણી કે કાયાથી પવિત્ર છે, ' આવી આવી વ્યવસ્થિત ઐતિહાસિક ઘટનાઓને - ' અસંભાવ્ય, અનુચિત કે અયોગ્ય '—ઇત્યાદિ બોલીને કે સામયિકપત્રોની કટારોમાં લખીને આપણા જ વિદ્વાન લેખકો દ્વારા આપણા પવિત્ર સાહિત્યના વારસાને અનધિકારપણે કલંકિત કરવાનું દુઃસાહસ. જે રીતે થઈ રહ્યું છે તેને અનુલક્ષીને જ અમે અમારી હજીવી ભાષામાં ' વિદ્વાન્ના વિટંબના ' કહીએ છીએ. આવો જ એક વ્યવસ્થિત પ્રચાર, આજથી લગભગ દશ વર્ષ અગાઉ આપણા જ એક વિદ્વાન પંડિત મહાશય તત્ત્વજ્ઞી ' ધર્મવીર, મહાવીર અને કર્મવીર કૃષ્ણ ' ના મધાળા હેઠળ, દેવાધિદેવ શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીર પરમાત્માના જીવનમાં બની ચૂકેલી ઐતિહાસિક સત્ય ઘટનાઓની સમાલોચના કરવા દ્વારા, એક સ્થાનકવાસી માસિક પત્રમાં કરવામાં આવ્યો હતો.

જાન શ્રી મહાવીર પરમાત્માના જીવનમાં; ગર્ભસંક્રમણ, મૈરુકંપ, અને આમલકી કીડા ઇત્યાદિ પ્રસંગો બન્યા છે. આ વસ્તુ કેવળ અન્ય-ગ્રન્થોમાં, ગ્રંથોમાં કે કથાનકોમાં યોગ્ય, વ્યવસ્થિત તેમજ સંગીત રીતે સંકલિત થઈ છે એટલું જ નહિ પણ, મૂળ-સૂત્રોમાં પણ આ બધી ઘટનાઓ સુસંગત રીતે મળી રહે છે. તેને અંગે એ પ્રકારનો પ્રચાર તે વેળાએ થયો હતો કે, ' કૃષ્ણ મહાશયના જીવનમાં જે ઘટનાઓ ઇતર દર્શનોના પુરાણોમાંથી મળી આવે છે, તેનું અનુકરણ આપણા જૈન કથાકારોએ કરીને પાછળથી જાન શ્રી મહાવીર દેવના જીવનમાં આ બધી હકીકતો જોડી દીધી છે. આનું નામ ' વિદ્વાન્ના વિટંબના ' નહિં તો ખીણું શું? આ અને આના જેવો પ્રચાર જો વધુ વિસ્તૃત બનતો જશે તો પરિણામ એ આવશે કે, આપણા જૈન સાહિત્ય પર ઇતર સંપ્રદાયો કે ઇતર વિદ્વાનો જે અભિપ્રાય કરી રહ્યા છે, તેના જ હાથાડપે બનીને આપણા સમાજનો આ

વિદ્વાનવર્ગે આપણા સમગ્ર સાહિત્યની, પ્રામાણિકતા કે તેના પ્રાણતત્વ માટે ધીરે ધીરે સંશય કે શંકાનું ધીમું ઝેર સમાજમાં વહેતું મૂકશે ! જોટલે આપણા સાહિત્યની અપ્રામાણિકતા માટે દિગ્ભ્રમર સંપ્રદાય કે અન્ય સમાજના વિદ્વાન મહાશયોને પ્રચાર-કાર્ય દ્વારા જે પરિણામ આણવું છે, તે આ વર્ગે તરફથી સફલતા-પૂર્વક સહેલાઈથી આવી શકશે. જો જ અમને અમારી નજરે આજે લાગી રહ્યું છે. આ અનુમાનમાં અમે ખોટા પડીશું. કદાચ; તો અમને, આ લખતાં જેટલું દુઃખ ધાય છે તેના કરતાં એ વેળાએ જે હર્ષ કે આનંદ થશે તે કંઈક અધિક હશે એમ, અમે આ તકે આદરપૂર્વક કહીએ છીએ.

જો ઐતિહાસિક સાહિત્યની જ સમાલોચના કરવી હોય, અને તે પણ નિષ્પક્ષરીતે; તો જાહુ આગળ વધવાની કેન્દ્રના કાળના ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠોની લાંબી લાંબી મીમાંસા કરવાની ઉતાવળ કરવા કરતાં નજીકના સુવર્ણયુગી કાલને કલંકિત ચીતરનારાં કાળાં પ્રકરણો જેમાં આલેખાઈ ચૂક્યા છે, અને વર્તમાનમાં હજી પણ આલેખાઈ રહ્યા છે, તે ' પાટણની પ્રજ્વતા ' ' ગૂજરાતનો નાથ ' વગેરે ઐતિહાસિક નવલકથાઓના પાત્રાલેખનોની સમીક્ષા કરવાનું ઠહાપણ આપણા વિદ્વાન વિચારકોના મસ્તિષ્કમાં ઊગશે ખરું કે ? કન. સર્વજ્ઞ ભગવાનશ્રી હિમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજને તેમજ મહાગૂજરાતના મંત્રીશ્વર શ્રમણપાસક શ્રી ઉદાયનને જે રીતે આજે ગ્રંથોમાં ચિતરવામાં આવ્યા છે, તે શું જોન સંસ્કૃતિનું કલંક નથી શું ? કનુ સુન્દીની લેખિનીએ ' ગૂજરાતનો નાથ ' માં પ્રકરણે પ્રકરણે ઉદાયન મંત્રીશ્વર જેવા પરમશ્રદ્ધાળુ શ્રાવક-મૂષણને કેવળ દ્વેષનાસૃષ્ટિના સર્જનદ્વારા, ખલનાયક તરીકે, વિવયલંપટ, મેલો ચુત્સદી, દગાખોર, તેમજ અનુભવ વગરનો મૂર્ખ, આ રીતે આલેખી જોન ઇતિહાસનું અપમાન કર્યું છે તેની સામે આપણે કરવા જેવું નથી શું ?

અમારું આ પ્રસંગે એક જ કહેવું છે કે, જોન ઇતિહાસના કથાનુયોગ સાહિત્યને વિશે આપણે જ્યારે આપણી વિદ્વાનો

સહુપયોગ કરવાની 'શુભ નેમથી અ'ચુપવેશ કરવા તૈયાર થઈએ, ત્યારે એની પૂર્વ ભૂમિકાએ - એની આબુજાબુનાં સાહિત્યને ખૂબ જ ગંભીરતા અને દીર્ઘદૃષ્ટિપૂર્વક સમન્વય શૈલીએ અગ્રાસ કરવાની થોડીઘણી ધીરતા ઠેળવવાની જરૂર છે. અને તો જ વિદ્વત્તાના સહુપયોગનું પરિણામ સાચે જૈન સમાજ કે સંસ્કૃતિના ગૌરવમાં આવશે. નહિતર આ પ્રકારની વિદ્વત્તાની વિટંબનાથી જૈન સમાજને વર્તમાન કરતાં ભાવિમાં ઘણું શોષનું પડશે.

ગાંધીકાલ અને આજ

જે ચોટલી અને જનોઈ કે કાંઈપણ ધાર્મિક, નિશ્ચિત પ્રતીકોને, મુસલમાનોની તલવાર કાપી 'શકી નહિ; તેને જ આપણે શિક્ષણના અભિમાની દિન્દુઓ જાતે જ ઉત્પત્તિ કે સમ્પત્તિને નામે કપાવી રહ્યા છીએ. અમિકુંડની ચોમેર સળમતી લાલ જ્વાળાઓમાં પડીને પણ દિન્દુનારી-આપ સન્નારી પોતાનાં જે સ્પીરિટનું રક્ષણ કરી શકતી હતી તે સંતીધર્મ આજે શિક્ષણના પરિણામે અમારી બહેન-દીકરીઓને 'ખારફ' થઈ પડ્યા લાગ્યો છે, અને તેને ફગાવી દેવા માટે ચારે બાજુથી જોરશોરપૂર્વક તૈયારીઓ થઈ રહી છે. જે ધર્મ, પુણ્ય. આત્મા કે પરમાત્મા જેવાં તરવેને આપણા સમાજે શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકાર્યાં હતા, આજે તેજ ધર્મની આવશ્યકતા અને ઇશ્વરનાં અસ્તિત્વને પોતાના શિક્ષિત સમુદાય આગળ સ્વીકાર કરતાં આપણા શિક્ષિત યુવકોને સંકોચ અને શરમ લાગે છે. જાણે તેઓ કોઈ મૂર્ખતાભર્યા ખરાબ સંસ્કારોનું સમર્થન કરીને પોતાની વિદ્વત્તાને બહો લગાડી રહ્યા છે ! ખરી દકીકત એ છે કે, કામચાસનાની પૂર્તિ કરવી એ જ આજે આપણા શિક્ષિત લોકોનાં જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય બની ગયું છે. ઈન્દ્રિયસુખને પરમસુખ સમજી અગ્નિજ્વાળામાં બરમ થઈ જનાર, પતંગીયાની જેમ કામાગ્નિમાં બરમ થઈ જવા માટે આજે આપણે શિક્ષિત-વર્ગ આંધળીયા કરી રહ્યો છે.

—થી હનુમસાદ પોદાર.

કલ્યાણનો મંગલ માર્ગ :

પૂજનીય આચાર્યદેવ ૧૦૦૮
શ્રીમાનુ વિજયસખિચરૂરીધરજી મહારાજ

જૈનરત્ન વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ કવિકુલકીર્તિ આચાર્યદેવ
શ્રીમાનુ વિજયસખિચરૂરીધરજી મહારાજ; શ્રી જૈનશાસનમાં અદ્વિ-
તીય શાસનપ્રભાવક તરીકે આજે પણ વિજયવન્ત છે. વિદ્ધ-
ભોજ્ય તેમજ લોકભોજ્ય; આ જગે કોટિનાં સાહિત્યસર્જનદ્વારા
તેઓશ્રીએ શ્રી જૈનસાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. તેઓશ્રીનો લેખ
મેળવવા અમે બાબરજાણી થયા છીએ તેમાં તેઓશ્રીની 'કલ્યાણ'
ત્રિમાસિક માટેની ભાષાળુતા કારણ છે. આ રીતે તેઓશ્રીની
કૃપાવૃષ્ટિ અમારા પર અવસ્ય વરસતી રહે !

—સં

એક સમય એવો હતો કે, આરે તરેફ ભારતભૂમિ જ્યાં
નજર નાંખીએ ત્યાં કલ્યાણથી અલંકૃત ધર્મ રહી હતી. નાના
મોટા તમામ જનો કલ્યાણકલ્પવૃક્ષની શીતલ છાયામાં ઉછરતા
હતા, તેનાં મિષ્ટ ફળોના શુભાસ્વાદનો આનંદ લઈ રહ્યા હતા.
જડ વાસનાના પાશથી પર રહેવા સતતોદ્યમી હતા. જિનપતિ,
કેવળ-મનઃપર્યવ-અવધિધારી મુનિપતિ, ધર્મનિષ્ઠ જનપતિ અને
ગૃહપતિઓ કલ્યાણની ઇચ્છા ઉછાળી રહ્યા હતા. જેના ધોધમાં
પ્રાકૃતજનો પુણ્ય પ્રવાહથી નિર્મળ બની સંસ્કૃતજનોની મંડલીને
દિપાવનારા થતા હતા. એ સમય યાદ આવતાં અશ્રુપાત થાય
છે, કાયા કંપે છે અને મન માલિન્ય મેલે છે. હા ! હા !!
અમે કેવા નિર્ભાગી કે તેવા સમયનો લાભ નહિ મેળવી
શક્યા, અને કલિકાલવિકરાલ પંચમ આરાના સ્વાર્થપ્રિય અભિ-
માનનિષ્ઠો, સ્વ-પૂજપ્રેમીઓ, શાસનપરાક્રમુખ, સ્વાનુયાયીવર્ધક
બનવાની ઇચ્છાથી એકબીજાની સાથે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરનારા-

ઓ, પ્રભુના સિદ્ધાન્તોથી વિરુદ્ધ વર્તનારાઓ, મનસ્વી તરંગોના ઘોડા દોડાવનારાઓ, લૌકિક માર્ગના પોષક, ધૈર્યશોષકોના કાળમાં આવી પડ્યા, છતાંય પ્રભુ મહાવીરના વિદ્યમાન સિદ્ધાન્તોમાં તે વાતાવરણ ભ્રમ કરનાર અજ્ઞ મુરબતું સત્ત્વ દાળલ થયેલું છે. જો તે સદ્ગુણિ અને સદાચારથી આત્માને સુવાસિત બનાવવામાં આવે તો સમક્રિત અને સંયમ, સદાચાર અને સંપત્તિ, સત્તા અને સાદગી, સમતા અને શીતલતાથી અત્યારે પણ કારતબૂમિ ભરી શકાય. અને તે માટે જ આ કલ્યાણ નામનું ત્રિમાસિક મોતાની સેવા બંધવતું રહે તો તેનાથી આંશિક પણ તે આશા સફલ થાય માટે તે તરફ તેના કાર્યકર્તાનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

કલ્યાણ એ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાનો હોવા છતાંય પંજાબી, મારવાડી, મેવાડી, મહારાષ્ટ્રી, ગુજરાતી આદિ અનેક ભાષાઓમાં રૂઢ થઈ ગયો છે. આગાલગોપાલ પ્રસિદ્ધ આ શબ્દ જેટલો તે શબ્દની અપેક્ષાએ જ્ઞાત થયો છે તેટલો અર્થરૂપે પરિણત નથી થયો, થશે નહિ અને થવાનો નથી; કારણ કે, અનાદિની કર્મપ્રકૃતિની પ્રકૃતિમાં ભળેલા છવો જડતાથી જડકાએલા અકલ્યાણ માર્ગમાં જ રમ્યા કરે છે, કલ્યાણને ચાહનારાઓ પણ અકલ્યાણનાં કામો કરી કલ્યાણથી દૂર દૂર જતા ભવાય છે. અનેક પ્રકારના દુઃખોથી ગભરાઈ રહેલા આત્માઓએ સમજવું નેમ્યે કે કલ્યાણની પીછાણ સિવાય તે તે દુઃખો દૂર થાય તેમ નથી. અનુદાનરૂપ કલ્યાણ, સ્વભાવરૂપ કલ્યાણ અને કાર્યરૂપ કલ્યાણ એમ કલ્યાણના ત્રણ ભેદ પડે છે. તેમાં અનુદાનરૂપ કલ્યાણ કારણ છે અને પાછળનાં એ કાર્ય છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, પ્રદાય અને અપરિગ્રહના માટે ચરણ અને કરણના ૭૦-૭૦ ભેદોનું પાલન કરવું તે અનુદાન કલ્યાણ કહેવાય, અને આત્માની તદ્દપરિણતિનું નામ સ્વભાવ કલ્યાણ કહેવાય તથા સુકૃતપ્રાપ્તિનું નામ કાર્ય કલ્યાણ કહી શકાય.

કલ્યાણ શબ્દ એટલો બધો પ્રિય છે કે તે સાંભળી આપણાં હૃદયોમાં જઈ જાય છે. આપણને કોઈ કહે કે, 'તમારું કલ્યાણ થશે' એ સાંભળતાંવેત કુદીએ છીએ, પરંતુ તેના કારણરૂપ કરણ

કે, ચરણ ધર્મની આરાધનાથી જાર ગાઉ દૂર લાગીએ છીએ. કહો, કલ્યાણ કેવી રીતે મળે ? સાંભળવા માત્રથી ? કોઈ કહે કે તમારું અકલ્યાણ થાઓ ત્યાં તો સાંભલતાની સાથે જ ખરાડી ઉઠે છે કે, 'તારું, તારી માનું, તારા બાપનું, તારી માસીનું, તારા માસાનું' અકલ્યાણ થાઓ; ' કેવી બાલીશતા ? એક એનું અકલ્યાણ કરવા જતાં કહે- નારની મા, બાપ, માસી, માસા સુધી પહોંચી વળે છે. તે શું સૂચવે છે ? અકલ્યાણની અપ્રિયતા. જ્યારે અકલ્યાણ આટલું અપ્રિય છે તો હિંસા, અસત્ય, ચોરી, સ્ત્રી અને પરિવ્રજ્યથી પલોચન કરો અને મહાવ્રતને ધારણ કરો અને તેમાં પણ ચોલ-મંછકનો રંગ જમાવો અને યથાખ્યાતની શુદ્ધિ મિલાવો, આત્મ-ભાવનાને ખૂબ ખિલાવો, પછી હાથમાં જ કલ્યાણ સમજજો અને તે પણ કાર્યરૂપ કલ્યાણ સુક્તિ, બીજું નહિ.

કલ્યાણ શબ્દનો 'ક' સહિત નિરુક્તાર્થ કરીએ તો કલ્ય નામ સુખનું છે, તેને અણ કહેતાં બોલાવનાર લાવી આપનાર હોય તેને કલ્યાણ કહેવાય, તે સ્વપન, જન્મ, દીક્ષા, કેવલ અને નિર્વાણરૂપ પાંચ તીર્થંકર પરમાત્માના હોય છે. જેમાં ઘેર નારકી પણ સુખ પ્રાપ્ત કરે. આ કલ્યાણ કેટલું બધું મહિમાવાળું ગણાય ? એક જ કલ્યાણમૂર્તિ પોતાના સ્વપન, જન્માદિદ્વારા જગતના એકેન્દ્રિયથી લઇને પંચેન્દ્રિય પર્યંત પ્રાણીઓને, લગલગ આપાય જગતને કણબર સુખ આપી દે. તે સમસ્ત મન્યે શું બાકી રહે ? કલ્યાણના સુખ, ગ્રેયઃ આદિ અનેકાર્થીમાં અનેક અર્થ છે, તે તમામ અર્થો અહિં લઇ શકાય છે.

કલ્યાણના માટે ધર્મ અને શુકલ એ બે ધ્યાનો સહાયક છે. જ્યારે અકલ્યાણનાં કારણ આર્ત અને રોદ છે. સારા માર્ગે જવાની ઈચ્છાવાળાએ ખરાબ માર્ગને પણ જાણી લેવો જોઈએ તેટલા માટે અહિં ચાર ધ્યાનનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ લખવામાં આવે છે. તેમાંથી પ્રથમના બે ધ્યાન છોડી દઇ બીજા બે ધ્યાન, આદરવાં જોઈએ કે જેથી આપણે કલ્યાણને સાધી શકીએ. ધ્યાનનું સામાન્ય સ્વરૂપ નીચે સુજળ છે—

ચેતસો યોગનિરોધપૂર્વકૈકવિષયસ્થિરતાપાદનં ધ્યાનમ્,
યોગનિરોધઃ કેવલિનાં ધ્યાનમ્ ।

અર્થઃ—મનનું યોગનિરોધપૂર્વક એક વિષયમાં સ્થિર થવું તેનું નામ ધ્યાન છે, યોગોને રોકવા તે દેવલીઓનું ધ્યાન છે.

ચેતસનો અર્થ મન કરીએ ત્યારે વચન અને કાયારૂપી યોગોની સ્થિરતા લેવી અને તેમ કરી મનને એક વિષયમાં જોડવું એ ધ્યાન કહેવાય. જેમ નિરાળાધ સ્થાનમાં દીપશિખા અળાધ રહી શકે છે તેમ આત્માની શક્તિથી ચિત્તનું એક વિષયમાં સ્થાપન કરવું, અથવા ચિન્તાવાચી ચેતસુ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન કરવામાં આવે અને તે જ્ઞાન એક વિષયમાં સ્થિત થાય તેનું નામ ધ્યાન કહેવાય આ અર્થ લેવામાં આવે તો દેવલી અને છદ્મસ્થ ઉભયનું ધ્યાન પહેલાં લક્ષણથી લઈ શકાય છે અને સ્થિર હોય ત્યારે ધ્યાન અને વ્યગ્ર હોય ત્યારે જ્ઞાન એમ જ્ઞાન અને ધ્યાનના બેટો સમજવા. યોગનિરોધપૂર્વક દેવલીનું ધ્યાન આવું જ હોય છે, કારણ કે અનુત્તરાદિ દેવોને જવાળ આપવા સિવાય દેવલી બગલાન મનનો ઉપયોગ કરતા નથી. ઉપરનું લક્ષણ ત્યારે પ્રકારના ધ્યાનમાં વ્યાપક છે તે વાત નીચેના સૂત્રથી માલમ પડશે—

તદાર્તરૌદ્રધર્મશુક્લમેદન ચતુર્વિધમ્ ।

શોક, આક્રન્દન, વિલાપ આદિ ખેદ ઉત્પન્ન કરનાર ધ્યાનનું નામ આર્તધ્યાન છે. રંગડવું, ભાંડવું, ફોડવું આદિ રૌદ્રધ્યાન છે. જેન તત્વની શ્રદ્ધા સ્વરૂપ ધર્મધ્યાન છે અને અગ્રાધ, અસંમોહ આદિ સ્વરૂપ, શુક્લધ્યાનનું છે. તે તેના નીચે લખેલ ભેદોથી સમજી શકાશે—

इष्टाऽनिष्टनियोगसंयोगरोगनिदानाऽन्यतमविषयकं सोद्वेग-
चिन्तनमार्तम् ।

માનસિક, શારીરિક અનેક દુઃખોનું નામ ઋત છે તે ઉપરથી દુઃખને સૂચવનારો આર્ત શબ્દ બનેલો છે. તેના ચાર પ્રકાર છે— પ્રથમ મનોહર વિયોગો વિયોગ થાય ત્યારે તે તરફની અસહ્ય ચિન્તા આર્તધ્યાન કહેવાય. બીજું—અનિદ્ર શબ્દ, રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શરૂપ વિયોગોના યોગમાં તેનો સતત વિયોગ ચાહે એ જ ચિન્તવન બન્યું રહે કે ક્યારે હું આનાથી છુટું તે અનિદ્ર વિયોગો નામનું આર્તધ્યાન કહેવાય. ત્રીજું—વાત પિત્ત કફના વિકારથી ઉત્પન્ન થએલ શૂલ જ્વરાદિ રોગોમાં ધ્યાન લાગ્યું રહે તેમાં આકુલવ્યાકુલ બની બીજી પ્રવૃત્તિઓ મંદ થઈ જાય અને એ જ વિચાર થયા કરે કે, હાય ! હાય ! આ રોગ ક્યારે નદ થઈ જાય એનું હરદમ ચિન્તન રહ્યા કરે તે રોગ નામનું આર્તધ્યાન કહેવાય છે. ચોથું—મોક્ષ સુખની અનિચ્છા રાખી માત્ર સાંસારિક સુખ મેળવવાની ઐકાગ્રપણે લાવનાથી નિદાન નામે આર્તધ્યાન પેદા થાય છે.

કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત લેશ્યાથી અજ્ઞાનવશ થતા પાપના પ્રયોગોથી સ્થિર ભોગોના પ્રસંગવાળું અનેક નીચ સંકટોને ઉત્પન્ન કરનાર, ધર્મસ્થાનનો ત્યાગ કરાવનાર, કષાયોને વધારનાર, ઉપશમની લાવનાને ચૂસી લેનાર, પ્રમાદનું મૂલ, દુષ્ટ કર્મનું આદાન, અસાતાનું ઉત્પાદક, તિર્યચ યોનિમાં દાખલ કરનાર, રડવું, પીટવું, કુટવું આદિ સ્વરૂપે આ ધ્યાન છે. હવે રૌદ્રધ્યાનનું સ્વરૂપ લખીએ છીએ—

હિંસાઽસ્ત્યાઽસ્તેયસંરક્ષણાનુવન્ધિ ચિન્તનં રૌદ્રમ્ ।

રૂદ્રને સૂચક રૂદ્ર શબ્દ છે, તેના પરથી રૌદ્ર શબ્દ બનેલો છે. હિંસાનું ચિન્તન, અસત્યનું ચિન્તવન, ચોરી કરવામાં લક્ષ્ય અને દ્રવ્ય રક્ષણ કરવાની ચિન્તા એમ ચાર પ્રકાર તે ધ્યાનના છે. અતિ કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત લેશ્યાનું બળ મળવાથી એટલું પ્રમાદનું પૂર વધે છે કે તે ધ્યાન કરનારો નરકગતિ સુધી પહોંચી જાય છે. પોતે મરે, અન્યને કલેશ આપી પ્રસન્ન થાય, બીજાઓના અંગ પ્રત્યંગ કાપી નાચવા લાગે આની અધગદગા, તે રૌદ્રધ્યાનને સૂચવનારી છે.

હવે ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે—

આજ્ઞાપાયવિપાકસંસ્થાનાન્યતમવિષયકં પર્યાલોચનં ધર્મધ્યાનમ્

‘દમ્ભા, માદવ, આર્જવાદિ દશવિધ ધર્મ સંબંધી ધ્યાન તે ધર્મધ્યાન કહેવાય છે તેના આજ્ઞા આલોચન, અપાયલોચન, વિપાકલોચન અને સંસ્થાનાલોચન એ ચાર ભેદો છે. તેમાં મંદબુદ્ધિ, ઉપદેશકનો અભાવ, તીવ્ર કર્મેદયથી સૂક્ષ્મ તત્ત્વનું અભણપણ હોવા છતાં ય વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવંતે હંમેશાં સત્યવાદી જ હોય છે, કોઈપણ એવું કારણ તેઓમાં હોતું જ નથી કે તેઓ અસત્ય બોલે તેટલા માટે તેમનું શાસન સત્ય, ભવસાગરથી પાર કરનારું પ્રમાણિક છે એમ માની તેમની આજ્ઞાને હૃદયમાં સ્થિર કરે તે આજ્ઞાપર્યાલોચન નામના ધર્મધ્યાનનો પ્રથમ ભેદ છે રાગ, દ્વેષ, કપાય અને ઇન્દ્રિયોના વશ થએલા પ્રાણીઓ શરીર અને મન સંબંધી કેવાં કેવાં જળમયસ્ત દુઃખો પ્રાપ્ત કરે છે અને તેથી વારંવાર જન્મમરણની પરંપરાને ભેટી રહ્યા છે, સુખ તો તિલ માત્ર અને દુઃખ મેઘપર્વત જેટલું આવી રીતે એકાગ્રપણે ચિન્તવનું તે અપાયપર્યાલોચન નામનું બીજું ધર્મધ્યાન છે. આઠ કર્મના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો— જેમકે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ જ્ઞાનને હરકત પહોંચાડે છે. દર્શનાવરણીયથી નેત્રની વિકલતા તથા નિદ્રાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. અસાતાવેદનીયથી દુઃખ અને સાતાવેદનીયથી સુખ થાય છે. મોહનીયથી વિપરીત ચલણતા તથા ચારિત્રનો અભાવ રહ્યા કરે છે આયુષ્યથી અનેક જન્મોની પરંપરા સાંપડે છે. નામથી શુભાશુભ દેહાદિ પેદા થાય છે. ગોત્રથી ઉચ્ચનીચ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે અન્તરાય કર્મન્દાન, લાભ, લોભ, ઉપલોભ અને વીર્યને અટકાવે છે. એમ કર્મની વિચારણા કરવી તે વિપાકપર્યાલોચન નામનું ત્રીજું ધ્યાન છે. અધોલોક, તિર્યક્લોક તથા ઉર્ધ્વલોકનું, ધર્મસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોનું તથા સંસારની આકૃતિનું ચિન્તન કરવું તે સંસ્થાનાપર્યાલોચન નામનું ચોથું ધર્મધ્યાન કહેવાય છે.

શુક્લધ્યાનનું સ્વરૂપ આ મુજબ સમજવું—

આજ્ઞાદિવિષયકે નિર્મલપ્રેરણિધાનં શુક્લમ્ । તેજ પૃથક્ત્વવિ-
તર્કૈકત્વવિતર્કસૂક્ષ્મક્રિયવ્યુપરતક્રિયામેદેન ચતુર્વિધમ્ ॥

આજ્ઞાદિને વિષય કરનાર એવા નિર્મલ પ્રણિધાનને શુક્લ-
ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. લક્ષણમાં નિર્મલ પદ, આર્ત્ત-રૌદ્રધ્યાન
પણ પ્રણિધાનાત્મક હોવાથી મૂકવામાં આવ્યું છે, તેથી તે જે
ધ્યાનોનો ઓમવચ્છેદ થાય છે અને નિર્મલ પ્રણિધાનપણું ધર્મ-
ધ્યાનમાં પણ રહે તેને દૂર કરવાને માટે આજ્ઞાદિને નહિ વિષય
કરનાર એ વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. હવે તે શુક્લધ્યાનના
પૃથક્ત્વવિતર્ક, એકત્વવિતર્ક, સૂક્ષ્મક્રિય અને વ્યુપરતક્રિય એમ
ચાર ભેદ પડે છે. તેમાંથી પ્રથમ ભેદનું લક્ષણ નીચે મુજબ—

પૂર્વવિદાં પૂર્વશ્રુતાનુસારતોજ્જ્યેષ્ઠાં તમન્તરેણાર્થવ્યંજનયોગા-
ન્તરસંક્રાન્તિસહિતમેકદ્રવ્યઉત્પાદાદિપર્યાયાણામનેકનયૈરનુચિ-
ન્તનં પૃથક્ત્વવિતર્કમ્ । इदं सविचारम् ॥

પુદ્ગલોદિ એક દ્રવ્યનો વિષે ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રાંચ,
મૂર્તિમૂર્તિ, નિત્યાનિત્ય આદિ પર્યાયોનું—દ્રવ્યાર્થિકાદિ નયોદ્ધાર
પૂર્વશ્રુતવડે અથવા પૂર્વજ્ઞાનના અધિકાર વિનાના છવે માટે
બીજા શ્રુતજ્ઞાનવડે અર્થવિચારણાથી—એટલે દ્રવ્યવિચારણાથી
પર્યાયમાં અને પર્યાયથી દ્રવ્યમાં, એક શબ્દ વિચારણામાંથી બીજા
શબ્દની વિચારણામાં, એક યોગથી બીજા યોગ અને બીજાથી
ત્રીજામાં એમ ઉપરોક્ત પર્યાયોનું ચિન્તન સંક્રાન્તિથી કર્યા કરવું,
પૃથક્ત્વવિતર્ક નામનું શુક્લધ્યાન કહેવાય. આમાં નય સંગ્રાંધી
ઉચ્ચ જ્ઞાન પર્યાયની પૂર્ણ સમજ હોવી જોઈએ. આથી સિદ્ધ
થાય છે કે બ્યાંસુધી દ્રવ્યાનુયોગનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાંસુધી આ
ધ્યાન આવી શકતું નથી, એકથી બીજામાં અને બીજામાંથી
ત્રીજામાં એમ વિચારવાનું હોવાથી આ સવિચાર કહેવાય છે.

શુક્લધ્યાનના બીજા ભેદનું સ્વરૂપ આ રીતે—

અર્થવ્યજ્ઞનયોગાન્તરસંક્રાન્તિરહિતમેકદ્રવ્યે એકપર્યાય-
વિષયાનુચિન્તનમેકત્વવિતર્કમ્ । इदन्त्वविचारम् ॥

વ્યજ્ઞન અને યોગમાં જેમ પ્રથમના પાયા-લેહમાં સંક્રાન્તિ
બતાવી છે તેમ અહિં નથી માત્ર એક દ્રવ્યમાં એક પર્યાયનું
અલેહલાયે ચિન્તવન અથવા એક પર્યાયમાં દ્રવ્યનું અલેહ-
લાયે ચિન્તવનનું નામ એકત્વવિતર્ક કહેવાય છે. અહિં
પણુ પૂર્વ શ્રુતના જ્ઞાનીઓ પૂર્વના શ્રુતથી અને સ્ત્રીને પૂર્વનો
અધિકાર ન હોવાથી તેઓને બીજા શ્રુતજ્ઞાનથી મતંત્રણ અગ્યાર
અંગના જ્ઞાનથી અને મરુદેવા માતામાં દ્રવ્યશ્રુત-હતું જ નહિ.
એટલે તેમને તેવી જાતના કર્મના ક્ષયોપશમથી, ભાવશ્રુત તથા-
પ્રકારનું ઉત્પન્ન થાય છે તેથી ઉપરોક્ત ચિન્તવન કરી શુકલનો
બીજો લેહ ઉત્પન્ન કરી શકે છે આમાં સંક્રાન્તિ ન હોવાથી આ
ધ્યાન અવિચારક છે. આ ધ્યાનથી કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે
અને ત્યારપછીના બે લેહો મોક્ષની તૈયારીના સમયે ધ્યેય બને છે.

શુકલધ્યાનના ત્રીજા લેહનું સ્વરૂપ નિમ્ન સૂત્રથી સમજાવું—

સૂક્ષ્મકાયક્રિયાપ્રતિરુદ્ધસૂક્ષ્મવાહ્મનક્રિયસ્યસૂક્ષ્મપરિસ્પન્દા-
ત્મકક્રિયાવસ્થ્યાનં સૂક્ષ્મક્રિયમ્ । इदमप्रतिपाति ॥

મોક્ષગમનની તૈયારીમાં પ્રથમ મન અને વચનનાં યોગોને
રોકી કાયયોગને પણ અડધો રોકી લેવાથી માત્ર શ્વાસોશ્વાસની
સૂક્ષ્મ ક્રિયા જ બાકી રહે તેનું નામ સૂક્ષ્મક્રિયધ્યાન કહેવાય છે
અને આ ધ્યાન અપ્રતિપાતિ છે કારણ કે અહિંથી કોઈ પડતું નથી
હવે ચોથાનું સ્વરૂપ લખવામાં આવે છે:—

નિરુદ્ધસૂક્ષ્મકાયપરિસ્પન્દાત્મકક્રિયસ્ય ધ્યાનં વ્યુપરત-
ક્રિયમ્ । इदमप्यप्रतिपाति ॥

કાયાની સૂક્ષ્મ ક્રિયાનું પણ રોકાણ કરી ધ્યાન કરવાનું નામ
વ્યુપરતક્રિય શુકલધ્યાન છે, અર્થાત્ રોકાયું છે કાયાની સૂક્ષ્મ
ક્રિયારૂપ પરિસ્પન્દ જેણે તેનું ધ્યાન વ્યુપરતક્રિય કહેવાય.

આ પણ અપ્રતિપાતી છે. અગ્નીઆરમા તથા બારમા ગુણુસ્થાનક સુધી પ્રથમના બે લેદો છે, અને પછીનાં બે લેદો કેવલી ભગવાનને હોય છે. તે પણ સુહૃત જવાની તૈયારીમાં. આ રીતે કલ્યાણકામી જનોએ જેમ જને તેમ આર્ત અને શૈદ્ધ્યાનનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે કે જે અનુક્રમે તિર્યચ અને નરકગતિને આપનારાં છે. ધર્મ અને શુકલધ્યાનમાંથી અત્યારે પ્રાણિઓને ધર્મધ્યાનનો જ આધાર છે અને તે આધારને લઈ કલ્યાણનો માર્ગ સાધવો તે જ પરમશ્રેયસ્કર છે.

નૈતિક જીવનની ભવ્યતા.

પરિગ્રહ એ આજના જમાનાની એક વિષમ સમસ્યા ધર્મ પડી છે. જીવનના ધોરણને ઉચ્ચ જતાવવાની, -સૌને જીવનની જરૂરીયાતોના પ્રમાણમાં અન્ન-વસ્ત્ર-કેળવણી આદિ મળવાની ચૂંટાં તો ઘણી થાય છે, પણ પરિગ્રહ ઉપર સંયમ મૂકવાની-પરિગ્રહનું પરિમાણ કરવાની વાત જાગ્યેજ કોઈને સૂઝે છે.

એકલા પરિગ્રહની વાત કરવા દઈએ. આવકનાં અણુવતો અન્યોન્યામિત છે. એકનો ખીજાની ઉપર આધાર રહેતો છે. એટલે ખર્ચ જોતાં પાંચ, અણુવત પાંચના વિના કોઈ એકલા અણુમનના પાલનની વાત કરે તો તેનો કાંઈ અર્થ નથી. અદિસા, અસત્યત્યાગ જેવા ત્રેતા સર્વોચ્ચ સ્થાન ધરાવે છે. એ નિર્વિવાદ વાત છે. જીવનના રાયામાં જ એ અદિસા પુરાની જોઈએ. એની ઉપર જ અણુમનનો મદિમા સમગ્રનો જ્યારે આ સ્વીકારી ત્યારે નૈતિક જીવનની ભવ્યતા સૌ કોઈને હૃદયમગ્ન જનશે.

—વેણીપ્રસાદ જૈન.

શ્રી જૈનશાસનની મહત્તા

આચાર્યદેવ ૧૦૦૮શ્રીમ.
વિજયરામચ દ્રસરીશ્વરજી મહારાજ

જેઓશ્રીની વેરાગ્યમયી સાદી પણ હૃદયરપર્શી ધર્મદેશનાએ જૈન સમાજને જાગૃત કર્યો છે તે પૂજ્યપાદ પરમ શાસન પ્રભાવક મહારાષ્ટ્ર દેસોદ્ધારક આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયરામચન્દ્રસરીશ્વરજી મહારાજના અપૂર્વ વ્યક્તિત્વની ઝાળખ અમેન્કષ્ટ રીતે આપી શકીએ ? —સં ૦

જે સુક્તિ માર્ગનું—કહ્યાણુ માર્ગનું પ્રકાશન તેમજ પ્રતિપાદન, કોઈપણ ઇંતર ધર્મશાસનોએ નથી કર્યું, તે મોક્ષમાર્ગનું પ્રતિપાદન અને પ્રકાશન શ્રી જૈન શાસને કર્યું છે સુક્તિ એટલે આધિ, વ્યાધિ, અને ઉપાધિનો યોગ નહિ, સંપૂર્ણ અને સ્થાયી આત્મિક આનંદ એ મોક્ષસુખ એ દર્શાવનાર આ શાસન છે અને એ જ પ્રયત્ન યોગ્ય વસ્તુ છે, એમ જૈન શાસને દ્રઢમાન્ય છે દુનિયાના છવેની દૃષ્ટિને અસારમાર્ગમાથી ણસેડી, સુક્તિ માર્ગ તરફ વાળનાર જૈન શાસન છે સુક્તિ સ્થાનનું જાન કરાવે, સુક્તિમા કેવો આનંદ અને કેવું સુખ છે એ દર્શાવે, પણ એ સુક્તિ સુખ પામવાના માર્ગનું દર્શન કરાવે નહિ તો એ નકામું જૈન શાસને સુક્તિનું વર્ણન કરવા સાથે, સુક્તિને મેળવવાનો માર્ગ પણ દર્શાવ્યો છે

સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ । સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન, અને સમ્યક્ચારિત્ર—એ રત્નત્રયી, સુક્તિને મેળવવાનો માર્ગ છે એ ત્રણદારા મોક્ષને પામી શકાય છે આ ત્રણને દર્શાવનાર પણ આ શાસન છે

અનુપમ શ્રી જૈન શાસન

મુક્તિ દર્શાવી, મુક્તિ માર્ગ દર્શાવે, પણ એ મુક્તિ માર્ગની આરાધના માટે પદાર્થોના ઉપાદેયાદિ સ્વરૂપને જાણવું જોઈએ. હેય શું, જ્ઞેય શું, અને ઉપાદેય શું, એનો જો સારો ખ્યાલ ન આવે, તો તજવા યોગ્યનો ત્યાગ અને સ્વીકારવા યોગ્યનો સ્વીકાર થઈ શકે નહિ ! આ કારણથી આ શાસન જેમ મોક્ષ-માર્ગનું પ્રતિપાદક છે, તેમ સઘળા બાવોનું દર્શાવનાર પણ છે. આ બે છતાં ઉન્માર્ગનો નાશ કરનાર ન હોય, તો અનેક આત્માઓ અટવાયા વિના ન રહે. આથી આ શાસન ઉન્માર્ગનું ઉન્મૂલન કરનાર પણ છે. જે શાસનમાં ઉન્માર્ગનું ઉન્મૂલન અને સન્માર્ગનું સ્થાપન કરવાની તેમજ હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય પદાર્થોની હેયતા, જ્ઞેયતા અને ઉપાદેયતાનું વાસ્તવિક જ્ઞાન કરાવવાની તાકાત નથી, તેવા શાસનનો સ્વીકાર કોઈનું પણ કદ્યાણ કરે નહિ; માટે અનંત જ્ઞાની શ્રી જિનેશ્વર દેવોએ સ્થાપેલું આ શાસન જ કદ્યાણના કાગી આત્માઓએ આરાધવા યોગ્ય છે. કારણ કે, આ શાસન મુક્તિમાર્ગનું પ્રતિપાદન, સર્વ બાવોનું પ્રકાશન અને ઉન્માર્ગનું ઉન્મૂલન. એ ત્રણે ગુણે કરીને સહિત છે. અને એથી જ એ અત્યંત છે-અનુપમ છે. પૂર્વના મહાપુરુષના યોગે આપણને આવા અમૂલ્ય શાસનની પ્રાપ્તિ ધર્મ છે, આ શાસનને પમાડે એવા પુણ્ય પુરુષો પણ આપણને આપણા પરમ પુણ્યોદયે મળ્યા છે એનો જ પ્રતાપ છે કે, આપણે આ કાળમાં પણ આટલીય આરાધના કરી શકીએ છીએ. આ શાસનના બે વિભાગ છે. પહેલો વિભાગ સાધુઓનો અને બીજો વિભાગ ગૃહસ્થોનો. બગવાને પણ મુખ્યત્વે સાધુ ધર્મ અને ગૃહસ્થ ધર્મ, એમ બે પ્રકારના ધર્મ દર્શાવ્યા છે. દુનિયાની સઘળી ઉપાધિને ત્યજીને, સંસારની કારવાઈનો ત્યાગ કરીને, માત્ર જિનેશ્વરદેવની આજ્ઞા મુજબ કદ્યાણ માર્ગની આરાધના કરવી અને દુનિયાના જીવોને કદ્યાણ માર્ગમાં જોડવા-સ્થિર કરવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવો, એ સાધુધર્મ છે. એવા સાધુધર્મને પામેલા આત્માઓ શ્રી આચાર્યપદ, શ્રી ઉપાધ્યાયપદ અને શ્રી સાધુપદ ઉપર રહીને; આ શાસનનો પ્રચાર

કરવા દ્વારા પણ શ્રી જિનાજ્ઞામાં વર્તીને, સ્વપર-શ્રેયની સાધના કરી શકે છે. જે આત્માઓ આવા સાધુધર્મને અંગીકાર કરવા માટે આવા સાધુધર્મનું શ્રી જિનાજ્ઞા મુજબ પાલન કરવાને માટે સમર્થ નથી જેઓ સાધુ ધર્મને સ્વીકારી શકે તેમ નથી, તે આત્માઓ ઝૂહસ્થાવાસમાં રહેવા છતાં પણ શ્રી જિનેશ્વર-દેવોએ દર્શાવેલા આવક ધર્મની પણ શ્રી જિનાજ્ઞા મુજબ આરાધના કરી શકે છે.

શક્તિ અને સામગ્રીનો સફળ્યય.

શ્રી જિનેશ્વર દેવના શાસનની આરાધના કર્યા વિના મુક્તિ મળવાની નથી. મુક્તિ ન મળે ત્યાં સુધી આ સંસારની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ એ ઝળેયથી છુટાય તેમ નથી. આથી જે આત્માઓ આ સંસારની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી છૂટવાને ઇચ્છતા હોય, જે આત્માઓને શ્રી જિનેશ્વર દેવોએ વિષય કષાય-રૂપ સંસારની જે ભયંકરતા વર્ણવી છે તે વાસ્તવિક જાસતી હોય, તે આત્માઓએ શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ સ્થાપેલા આ શાસનની શક્તિ મુજબ આરાધના કરવાને માટે સજ્જ થવું જોઈએ પરમ પુણ્યોદયે પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી આ ઉત્તમ સામગ્રીને સફળ કરવાનો એક માત્ર ઉત્તમ માર્ગ એ જ છે કે, ‘શ્રી જિનેશ્વર દેવના શાસનની આરાધના કરવામાં પોતાની શક્તિ અને સામગ્રીનો સફળ્યય કરવામાં કયાશ રાખવી નહિ.’ જે આત્માઓ એ પ્રમાણે આરાધના કરશે તે તરશે. આપણે મોક્ષને ઇચ્છીએ છીએ, માટે શ્રી જિનેશ્વર દેવોએ પ્રદેશી મોક્ષમાર્ગની આરાધનાથી બેદરકાર રહેવું જોઈએ નહિ. સૌ કોઈ આ અનુપમ શાસનને પામે, આરાધા અને કલ્યાણ સાધે, એ જ શુભેચ્છા !*

શાસ્ત્રીય શિક્ષણવિદ્યા

: અને :

વર્તમાનની કેટલીક ભૂલો

પૂ. પંન્યાસ પ્રવર શ્રીમાત
કલ્યાણવિજયજી ગણિવર.

ઈતિહાસ, શિક્ષણ તેમ જ ન્યોતિયતા વિષયોમાં; આપણા જૈન સમાજમાં કે ઇતર સમાજના યાવત ભારતવર્ષના તે તે આદેશવાક્ય ગણાતા સમર્થ વિદ્વાનો, કે જેની સંખ્યા આંગણીના ટેળવે પણ આવી શકવી મુશ્કેલ છે-તેમાં જોઓતું સ્થાન અતિશય ગૌરવપૂર્વક જળવાઈ રહ્યું છે-તે પૂજ્ય સમર્થ વિદ્વાન પંન્યાસજી મહારાજશ્રીનાં પુણ્ય અભિધાનથી સદુ કાષ્ઠ પરિચિત છે. 'કલ્યાણ'ના આ અંક માટે અમારી માગણીનો જવાબ તેઓશ્રીએ આ સેખદ્વારા અમને વાળ્યો છે, તે માટે અમે તેઓશ્રીની અમારા પરની અભીદષ્ટિને કેમ વિસરી શકીએ ?

પ્રાચીન શિક્ષણકળાની શાસ્ત્રીય વિગતો, રજૂ કરવાદ્વારા વર્તમાન કાળમાં તેમાં જે રખડપણાઓ આવી રહી છે, તેને અંગે આ વિસ્તૃત લેખમાં તેઓશ્રીએ જે સુંદરપ્રકાશ પાળ્યો છે, તે તેના અભ્યારી વિચારકવર્ગને અવસ્થા માર્ગદર્શક બનશે-સં

પુરાતન અને વર્તમાન પરિસ્થિતિ :

શિક્ષણવિદ્યા અથવા રચાપત્ય કલા સંસારની મહત્ત્વપૂર્ણ કલાઓમાં એક વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે. આળૂનાં જૈન પ્રાસાદો નેવા શિક્ષણકામોતું જેમણે અવલોકન કર્યું છે તેઓને માટે એ વિષયમાં પ્રમાણ આપવાની લાગ્યે જ આવશ્યકતા રહે છે. શિક્ષણવિદ્યા એ પદ્ધતિબદ્ધ એક વ્યવસ્થિત કલા છે. આ વિદ્યાના નિરૂપણમાં સૈંકડો ગ્રંથો અને લાખો મ્લોકો લખાઈ ગયા છે જે પૈકીના આજે પણ સંખ્યાગન્ધ ગ્રંથો અને હજારો મ્લોકો વિદ્યમાન છે, છતાં આ વિદ્યા ભારતવર્ષમાં મુસલમાનોના આગમન પૂર્વે નેટલી હિતત અને વિકસિત હતી. તેના શતાંશે

પણ આજે વિદ્યમાન નથી. અપરાન્નિતસંહિતા, જયસંહિતા, મયમત, કાશ્યપશિદ્ધ, ક્ષીરાર્ણવ આદિ અનેક પ્રાચીન ઔષ્ધિક ગ્રંથો આજે મળી આવે છે. ખરા, છતાં બધાય અપૂર્ણ અને ખડિતદશામાં, અને તેય શુદ્ધ નહિ. કેટલાક એ વિષયના પ્રકરણ-ગ્રંથો પૂર્ણ મળે છે; જેવા કે-પ્રાસાદમડન, રૂપમડન, વાસ્તુ-મંજરી, વાસ્તુસાર આદિ, છતાં તેમાં ય અશુદ્ધિઓનો તો પાર નથી જ. આ પરિસ્થિતિમાં આ વિદ્યા કયાં સુધી પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી શકશે એ કહેવું કઠિન થઈ પડે છે. આ કલાનો સૌથી અધિક પ્રાસ છેલ્લી ચાર શતાબ્દિઓમાં થયો, એ સમયમાં નથી કોઈ એ વિષયનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર થયો કે નથી કોઈ એવું સ્થાપત્ય કર્મ થયું કે જે ઉદાહરણરૂપ ગણી શકાય. આજનો તાજમહાલ એ સમય દરમિયાન બનેલ ખરો, પણ એ કાર્યમાં મુખ્ય હાથ વિદેશી કારીગરોનો હતો અને એ કાર્ય ગમે તેવું સૂક્ષ્મ કે સુંદર હોય છતાં એ ભારતના શિલ્પશાસ્ત્રાનુસારી નથી.

શિલ્પકાર જાતિ :

શિલ્પકાર્યનો-પ્રાસ કરીને પ્રાસાદશિલ્પકાર્યનો જેનો વંશ-પરંપરાનો ધંધો છે એ સોમપુરા નામની એક શિલ્પજાતિએ આ ‘પ્રાસાદશિલ્પ’ને કેટલેક અંશે છવિત રાખ્યું છે એ સ્પષ્ટપણે સ્વીકારવું જોઈએ.

સોમપુરા શિલ્પની સંખ્યા સેંકડોથી ગણી શકાય એટલી હશે અને તેમાં જે સારા શિલ્પી-મિસ્તરી ગણી શકાય એવા મનુષ્યો તો આંગળીએ ગણી શકાય એટલા જ નિકળશે. અને આજે ગુજરાત, મારવાડ કે દક્ષિણ-ઉત્તરમાં જ્યાં જ્યાં સારા શિખરબદ્ધ દેવપ્રાસાદો બન્યાં કે બને છે ત્યાં મિસ્તરી તરીકે પ્રાયઃ એ સોમપુરા શિલ્પિયો જ કામ કરનારા હોય છે. આટલું પ્રાસ્તાવિક વિવેચન કર્યા પછી હવે આપણે મૂળ વિષય ઉપર આવીએ.

આધુનિક શિલ્પકામમાં મૂલો :

આજના શિલ્પિયોના શિલ્પકામમાં ચાલતી કેટલી બૂલો બતાવવી અને કેટલી નહિ એનો વિભાગ પાડવો મુશ્કેલ છે.

આજના શિદ્ધિકામમાં પેસેલી ભૂલોનો પાર નથી, શિદ્ધિશાસ્ત્રના વિધાન સાથે આજકાલ યતા કામનો મુકાબલો કરવા બેસીએ તો કાંકરામાંથી ઘઉં શોધવા જેવું બને છે. પ્રાસાદ વગેરેના અંગ-ઉપાંગોમાં જે કાંઈ રૂપકો કે ખોદકામ થાય છે તે ઘણું અંશે અશાસ્ત્રીય હોય છે.

છાખલા તરીકે-પહેલાંની જેમ આજે પણ શિદ્ધિપયો પ્રાસાદનાં દ્વારો ત્રિશાખ, પંચશાખ કે સપ્તશાખ બનાવે છે ખરા, પણ તે પ્રત્યેક શાખામાં કેવા પ્રકારનું ખોદકામ કરવું કે રૂપકો બનાવવાં તે લગભગ ભૂલાઈ ગયું છે અને શિદ્ધિને યોગ્ય લાગે તેવું ગમે તે અશાસ્ત્રીય રૂપક ખોદી કાઢે છે.

લગભગ દરેક દેવના પ્રાસાદોની દિશા પરત્વે જુદા જુદા પ્રતીહારો (દ્વારપાલો) હોય છે અને તેમના આયુષો પણ જુદાં જુદાં હોય છે, છતાં આજના શિદ્ધિપયોમાં આજે એ વિષયનું જ્ઞાન ઘણું જ મર્યાદિત છે, જેથી ગમે તે દિશામાં ગમે તે પ્રતીહારનું રૂપક ખોદી કાઢે છે. એ જ રીતે મંડપોમાં યતા વિતાનોનું કામ આજના શિદ્ધિપયો સાવ ભૂલી ગયા છે, અને મંડપોના વૃત્તની હિચાઈમાં પડતા લાગો અને તેના રૂપકોનું જ્ઞાન પણ આજના શિદ્ધિપયોમાંથી લગભગ અદૃશ્ય થયું છે. પણ આ બધી ભૂલો અને એવા જ પ્રકારની બીજી ભૂલો થવામાં શિદ્ધિપયોની બેદરકારી ઉપરાંત કેટલેક અંશે આધુનિક મહર્ષિતા પણ કારણરૂપ નિવડી છે.

આજથી ત્રણ સો વર્ષ ઉપર જ્યારે એક દેવકુલિકા (દેહરી) રૂપિયા ૪૫ થી ૫૫ મુઠ્ઠીમાં તૈયાર થતી ત્યારે આજે તે જ માપની તેવી દેહરી તૈયાર થતાં લગભગ રૂા. ૫૦૦ થી ૪૦૦૦ રૂપિયાનો ખર્ચ આવે છે. આ વધેલ ખર્ચનાં પરિણામે સુંદર ખોદકામ ન કરાવતાં સાદામાં સાદું કામ કરાવવાની લોકરુચિ ઉત્પન્ન થઈ અને તેમ યતાં ઝીણું અને શાસ્ત્રાનુસારી ખોદકામ કરવાની આવડત શિદ્ધિપયોમાંથી અદૃશ્ય થતી ગઈ.

અમે અહીં જે ભૂલો બતાવવા માંગીએ છીએ તે આવી સૂક્ષ્મ

કામમાં ચાલતી ભૂલો નહિ પણ સાદામાં સાદા કામમાં જેવી
અચેતી ભૂલો પેકીની ત્રણ ભૂલો છે—

૧ જગતીની વ્યાખ્યા, ૨ મૂર્તિની દૃષ્ટિનું સ્થાન અને ૩
શિખરની રેખા.

૧ જગતી.

જગતીના વિષયમાં શિલ્પશાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે વિધાન છે.

“ પ્રાસાદાનામધિષ્ઠાનં, જગતી સા નિગદ્યતે ।

યથા સિંહાસનં રાજઃ, પ્રાસાદસ્ય તથૈવ ચ ॥ ૧ ॥ ”

અર્થ:—‘ પ્રાસાદોનું અધિષ્ઠાન તે જગતી કહેવાય છે. જેમ
રાજાનું અધિષ્ઠાન સિંહાસન હોય છે તેમ પ્રાસાદનું અધિષ્ઠાન
જગતી હોય છે. ’ જગતી, અધિષ્ઠાન, ભૂમિ એ બધા પર્યાયાર્થક
નામે છે. ઠક્કર ફેરુ, વાસ્તુસારમાં જગતીનો પર્યાય ‘ક્ષેત્રમર્થાદા’
લખે છે કે જેનો અર્થ ‘ પ્રાસાદની મર્થાદિત ભૂમિ ’ એવો થાય
છે. શિલ્પરત્નાકરના સંગ્રહકે જગતીની ઉક્ત વ્યાખ્યાનું ખંડન
કર્યું છે અને પ્રાસાદનું અધિષ્ઠાન એટલે જગતી, અને જગતી
એટલે પ્રાસાદનો એટલો આવી વ્યાખ્યા કરી છે, પણ જો તેમને
જગતી અને અધિષ્ઠાન એ શબ્દોનો અર્થ જાણવામાં હોત તો
આ ખંડનનું દુઃસાહસ કદાપિ કરત નહિ, કેમકે જગતીનો
શબ્દાર્થ જ ‘ ભૂમિ ’ એવો થાય છે ત્યારે તેનું ખંડન કેવું ?
અમરકોશનો નીચેનો શ્લોક જુઓ—

“ વિપુલા ગહ્વરી ઘાત્રી, ગૌરિલા કુંમિની શ્વમા ।

મૂતઘાત્રી રત્નગર્ભા, જગતી સાંગરામ્બરા ॥ ૧ ॥ ”

(અમરકોશ, કાણ્ડ ૨, ભૂમિવર્ગ)

ઉપરના શ્લોકમાં પૃથિવીનાં જુદા જુદા નામે જતાવ્યાં છે
જેમાં ‘ જગતી ’ નામ પણ છે.

વળી ‘ પ્રાસાદાનામધિષ્ઠાનં ’ આમાં આવેલ અધિષ્ઠાન શબ્દનો

અર્થ પણ વિચારણીય છે. સામાન્ય રીતે અધિષ્ઠાનનો શબ્દાર્થ, રાજવાની જગા અથવા આધાર આવો કરવામાં આવે છે. પણ શિલ્પશાસ્ત્રમાં અધિષ્ઠાન શબ્દને પણ જગતીની માફક જૂમિનો પર્યાય માનેલો છે. જુઓ કાશ્યપશિલ્પના નીચેના શ્લોકો—

“ અથ વક્ષ્યે વિશેષેણ, અધિષ્ઠાનવિધિં શ્રુંણુ ।

• ધરાતલમધિષ્ઠાનમાધારં ધરણી તથા ॥ ૧ ॥

• ભુવનં પૃથિવી ભૂમિઃ, પર્યાયવચનાદિભિઃ । ”

(કાશ્યપશિલ્પ, પૃષ્ઠ ૧૬)

અર્થ:—હવે વિશેષ પ્રકારે પર્યાયવચનાદિદ્વારા અધિષ્ઠાન-વિધિ કહીશ તે આંભળ । ધરાતલ, અધિષ્ઠાન, આધાર, ધરણી, ભુવન, “ પૃથિવી તથા ભૂમિ એ બધાં પર્યાયવચનો (એકાર્થક નામો) છે. ’

આ ઉપરથી શું એ સિદ્ધ નથી થતું કે જગતી, અધિષ્ઠાન, ભૂમિ ઇત્યાદિ એકાર્થક નામો છે અને એટલા જ માટે કહ્યું કે જે જગતીનો અર્થ હોતમર્યાદા કર્યો છે એ સાવ સાચો છે અને આનું ખંડન કરનારાઓ લૌકિક કોશના જ નહિ પણ શિલ્પશાસ્ત્રના પણ અજ્ઞાણ હોય એમ જણાય છે.

અપરાંજિતસંહિતાના ૧૧૫ મા સૂત્રમાં ઉપર્યુક્તા પ્રાસાદ-મંડનના શ્લોકને મળતો જ નીચેનો શ્લોક જોવાય છે—

“ યથા સિંહાસનં રાજઃ, શોભતે મણિદીપ્તિભિઃ ।

તથા પ્રાસાદજગત્યાં, પીઠં(ઠ)કર્મોપશોભિતં(મતે) ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—‘ જેમ રાજાનું સિંહાસન મણિઓના પ્રકાશવડે શોભે છે તેમ પ્રાસાદની જગતીમાં પીઠકર્મ શોભે છે. ’

ઉપરના બંને શ્લોકોનું તાત્પર્ય લગભગ એક છે, પણ પ્રથમ શ્લોકના “ પ્રાસાદાનામધિષ્ઠાનં ” એ શબ્દો કેટલેક અંશે ભ્રમજનક છે. શિલ્પશાસ્ત્રમાં પ્રાસાદ શબ્દ મૂળ મંદિર કે જે પાંચ સાત હાયતું કે ન્યૂનાધિક પ્રમાણનું હોય છે તેના અર્થમાં

પ્રસિદ્ધ છે અને એ પ્રસિદ્ધિને વશ થઇને જ કેટલાક આજના શિષ્ટિપથો ઉપર મુજબ ‘જગતી’નો અર્થ પ્રાસાદનો ઓટલો કરવાની ભૂલ કરે છે, બ્યાખ્યા કરવામાં જ ભૂલ કરે છે એમ નહિ પણ બ્યાખ્યા પ્રમાણે ‘ભૂલભરેલું’ કામ પણ કરે છે, એટલે કે મૂળ પ્રાસાદ અને તેની આગળના ગૃહમંડપ તથા ત્રિક-ચોકિયા સુધી ઓટલો ચણીને દેહરાંઓ બાંધી દે છે. લોચણી, પાનસર તથા સેરીસાના દહેરાં એ જ પ્રમાણે બાંધવામાં આવ્યાં છે, લમતીની જમીન પાછળના ભાગે બાંધવામાં આવ્યાં છે, લમતીની જમીન કે પાછળના ભાગે બાંધાયેલ દેહરાંઓ નીચેની જમીનને મૂળ દેહરાંની જગતીની સાથે કર્યો સંબંધ રાખ્યો નથી. પણ આ પ્રમાણે કરવું અથવા માનવું એ શિષ્ટપશાસ્ત્રાનુસારી નથી. શિષ્ટપશાસ્ત્રમાં મૂળપ્રાસાદ અને તેના મંડપો નીચેના ઓટલાને જ જગતી નથી માની પણ મૂળપ્રાસાદ, આર્ગળના મંડપો, ચારે તરફની ખુદ્દી લમતી અને લમતીમાં જો દેહરિયો હોય તો તેની નીચેની જમીન; એ બધી જમીનનો આખો પ્લાન ‘જગતી’ નામથી ઓળખાવ્યો છે.

એ જગતીને પ્રાસાદને અનુસારે અમુક પરિમાણમાં ઊંચી લેવાનું, લાંબી પહોળી કરવાનું અને તેને ફરતો ચારે બાજુ કેટ કાઢવાનું પણ વિધાન છે, અને જો એ જગતી સામાન્ય પ્રાસાદની હોય તો ગર્ભગૃહને સંમુખ એક દ્વાર અને પ્રાસાદ જો વૈગલ્યાદિ વર્ગનો અતુર્મુખ હોય તો જગતીમાં ચારે દિશામાં ચાર દ્વારો અને પ્રત્યેક દ્વાર ઉપર ચોકીમંડપ કરવાનું પણ વિધાન છે.

जगतीनि करतो कोट होयो जोइयं :

પ્રાસાદમંડપમાં એ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ છે—

“ प्राकारे मंडिता कार्या, चतुर्भिर्द्वारिमण्डपैः ।

मकरैर्जलनिष्कासैः, सोपानतोरणादिभिः ॥ १ ॥ ”

અર્થ:—‘કોટમાં ચાર દ્વારો, ચાર દ્વારમંડપ, મકર મુખાકાર પ્રણાલો, સોપાનો (પગથિયાઓ) અને તોરણોવડે

જગતીને શોભાયમાન કરવી. ઉપરના શ્લોકને કેટલાક આધુનિક ગુજરાતી શિલ્પિયો જગતીને બદલે મંડપના અર્થમાં લગાડે છે એ તેમનું અસાન સૂચવે છે; કારણ કે મંડપો ચાર દારવાળા હોતા નથી પણ એક દારવાળા, ત્રણ દારવાળા કે ખુલ્લા હોય છે, કેમપણ દેહરામાં કેમપણ મંડપને ચાર દાર હોતાં નથી. વળી એ શ્લોક જગતીના અધિકારમાં આવેલ છે. શિલ્પના આકર-અન્ય અપરાજિતપૃષ્ઠામાં પણ એને મળતા અનેક શ્લોકો જગતીના અધિકારમાં મળે છે પણ મંડપોના વર્ણનમાં ક્યાંઈ પણ ચાર દારના મંડપનું વર્ણન આવતું નથી. આ શ્લોક જગતીના જ નિરૂપણમાં લખાયેલ છે એ વાતને અપરાજિતપૃષ્ઠામાં નીચે લખેલ વચનોથી પણ સમર્થન મળે છે—

“ ચતુર્દ્વારસમાયુક્તા, મण्डपैश्वतुरोत्तमा ”

(અપરાજિતપૃષ્ઠા, પૃ. ૬૨)

અર્થ:—‘ જગતીને ચાર દારયુક્ત કરવી અને ચાર મંડ-પોથી ઉત્તમ બનાવવી. ’

“ दिग्दिग्द्वारसमायुक्ता, मण्डपैश्वतुरोत्तमा ॥ १७ ॥ ”

(અપરાજિતપૃષ્ઠા, પૃ. ૬૨)

અર્થ:—‘ જગતી દરેક દિશામાં દારયુક્ત કરવી અને ચાર મંડપોવડે ઉત્તમ બનાવવી. ’

“ जलनिष्कासमकर-मुखश्च विवृताननाः ।

उत्तानपादोन्नता चैव, हस्ते हस्ते चतुर्यवा ॥ ३२ ॥ ”

(પત્ર ૬૨.)

અર્થ:—‘ જગતીના અન્તમાળોમાં ખુલ્લા મુખવાળા મગરનાં મહોડાં પાણી નીકળવા માટે કરવાં અને જગતી ઊભા પગની જેમ (છેડાઓથી મધ્ય ભાગની તરફ) ઉન્નત (ઊંચી) કરવી એ ઊંચાઈ હાથ દીડ અર્ધ આંગળની કરવી. ’ એ જ સંગ્રહમાં વાસ્તુમંજરીમાં નીચે પ્રમાણે લેખ છે—

“ સૃષ્ટ્યા કર્ણેષુ દિક્પાલેઃ, પ્રાકારદ્વારમણ્ડપૈઃ ।
સોપાનૈસ્તોરણૈર્યુક્તા, ચતુર્દિક્ષુ પ્રણાલકૈઃ ॥ ૪૧ ॥ ”

(વારણમંજરી સ્તંભક ૧)

અર્થ:—‘ સૃષ્ટિક્રમથી ખૂણાઓમાં દિક્પાલોવડે, કોટના દ્વાર-
લાગોમાં મંડપોવડે, સોપાનમાર્ગો (પગથિયાઓ) વડે, તોરણોવડે
અને ચારે દિશામાં પ્રણાલોવડે જગતીને યુક્ત કરવી. ’

આ બધા પ્રમાણોથી નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ થાય છે કે જગતીને
ફરતો પ્રાકાર (કોટ) હોવો જોઈએ, જગતીની ચારે તરફ પાણી
જવા માટે મુખ હોવાં જોઈએ, જગતી જે ચતુર્દિક્ષુ પ્રાસાદની
હોય તો તેની ચારે દિશાઓમાં દ્વારો અને તેમની ઉપર ચોટ્ટી
મંડપો તેમજ ઉપર ચઢવા માટે ચારે દિશામાં સોપાનમાર્ગો
(પગથિયાઓ) હોવા જોઈએ.

આજના કેટલાક શિલ્પિયોની વ્યાખ્યા પ્રમાણે જગતીને
અર્થ પ્રાસાદ નીચેના ચોટલા પૂરતો જ હોય અને તેને કોટ કે
કિલ્લાની જરૂર ન હોય તો ઉપરના પ્રમાણોમાં જણાવેલ ચાર
દ્વારો અને ચાર દ્વારમંડપોનું વિધાન નિરર્થક ઠરે છે, કેમકે
દ્વાર તો ભીંત હોય ત્યાં જ બની શકે, ખુલ્લી જગતીને ફરતાં
દ્વારો અને દ્વારમંડપો હોઈ શકે નહિ અને દ્વારો બતાવ્યા છે.
માટે જગતીને ફરતી ભીંત અથવા કોટ અવશ્ય કરવો જોઈએ.
એમ શાસ્ત્રથી સિદ્ધ થાય છે. અપરાજિતપૃષ્ઠામાં તો જગતીની
ભીંતોના ચાર દ્વારોના પ્રતીકારો પણ જણાવ્યા છે જે નીચેના
શ્લોકોથી જણાયે:—

“ આદિમૂર્તિપદન્યાસાત્ પ્રતીહારા વામદક્ષિણે ।
વામે ચૈવ મવેન્નન્દી મહાકાલચ દક્ષિણે ॥ ૩૪ ॥
ગાયત્ર્યદ્વારે મવેદ્ મૃંસી, હૈરમ્બથૈવ દક્ષિણે ।
પશ્ચિમે દુર્મુખો વામે, પાણ્ડુરોવા(સોમા)ઽથ દક્ષિણે ॥ ૩૫ ॥

“ સૌમ્યાં ચૈવ સિતો વામે, અસિતૈશ્ચૈવ દક્ષિણે ।

મૂલગર્ભે મિત્તિગર્ભે, સીમાન્તે દ્વારવિસ્તરઃ ॥ ૩૬ ॥ ”

(અપરાન્વિત પૃષ્ઠા સૂત્ર-૧૧૫)

અર્થ:—‘ મૂળનાયક મૂર્તિ જે પદમાં સ્થિત હોય એ પદની સંમુખ ભીંતમાં આપેલ પૂર્વદ્વારના વામ અને દક્ષિણ ભાગથી પ્રતીહારોનો ક્રમ ગણવો, વામભાગમાં નહીં અને જમણા ભાગમાં મહાકાલ નામે પ્રતીહાર કરવા.

જગતીના દક્ષિણ દ્વારના ભૂંગી અને જમણાભાગે હેરંજનામક પ્રતીહાર કરવો. જગતીના પશ્ચિમ દ્વારે વાગભાગે દુર્મુખ અને જમણા ભાગે પાંડુરોમા પ્રતીહાર રાખવા. જગતીના ઉત્તર દ્વારે વામભાગમાં સિત અને દક્ષિણભાગમાં અસિતનામક પ્રતીહારો કરવા, મૂળનાં ગર્ભો, ભિત્તિના ગર્ભો અને સીમાના ગર્ભો દ્વારોના વિસ્તાર કરવો. (અપરાન્વિતપૃષ્ઠાના ૧૧૫ માં સૂત્રમાં) ઉપરના વર્ણનથી હીવા જેવું સ્પષ્ટ ચર્મ જાય છે કે જગતીમાં ભીંતો હોય, તેમાં ચાર દ્વારો હોય અને તે દ્વારોની ડાબી જમણી બાજુમાં બુદા બુદા પ્રતીહારો પણ હોય.

ચાર દ્વારો ચતુર્મુખ પ્રાસાદને જ હોય :

અહીં એક શંકાને અવકાશ છે, તે એ છે કે—‘ જ્યારે શાસ્ત્રમાં જગતીને ચાર દ્વારો હોવાનું ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રતિપાદન છે તો પછી આવા પ્રકારની જગતીવાળા પ્રાસાદો આજે કેમ જોવામાં આવતા નથી ? આજુબેવાં તીર્થોમાં પણ દહેરાસરોની જગતીને કાટ તો હોય છે પણ ત્યાં દ્વાર તો એક જ જોવાય છે. જે મુખ્ય પ્રવેશ દ્વાર હોય, જમણી, ડાબી કે પાછલી બાજુ દ્વારો કેમ જોવામાં નથી આવતાં ? ’ શંકા ખરી છે પણ એને અહીં સ્થાન નથી, અમે પ્રથમથી જ કહી ચકયા છીએ કે જગતીનાં ચાર દ્વારોનો નિર્દેશ વૈરાજ્યાદિ વર્ગનાં ચતુર્મુખ પ્રાસાદોની જગતીને ઉદ્દેશીને છે, જે દહેરાં એક મુખવાળાં હોય તેની જગતીને પણ એક જ દ્વાર હોઈ શકે, આજુનાં કે એ જ પ્રકાર

રનાં થીજાં દરેક દહેરાં ને એક દારવાણાં છે તેની જગતી પણ એક જ દારવાણી છે પણ ને પ્રાસાદ ચતુર્મુખ છે તેની જગતીની કીર્તી પણ ચતુર્મુખ જ છે,

ઉદાહરણ રૂપે રાણકપુર(મારવાડ)નું દેહરું અને હુણાવા-
(મારવાડ)નું દેહરું ગણાવી શકાય.

જગતીની ફાલતાઓ પણ કોટના ચહારના ભાગમાં હોય છે :

જગતી ચાર કોણ, બાર કોણ, વીસ કોણ, અઠ્ઠાવીસ કોણ અને છત્રીસ કોણવાળી બનાવવાનું વિધાન બતાવેલ છે તે મૂળ-પ્રાસાદ અને આગળના એક બે મંડપોના ચોટલાને અનુલક્ષીને નહિ પણ દહેરાના કંપાઉડમાં પડતા આખા પ્લોટને અનુલક્ષીને છે જેમાં મૂળપ્રાસાદ, એના તમામ મંડપો, એની ભમતીની ખુણી જમીન અને ફરતી દહેરીઓની ચોફિયો તથા ગભારાઓનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. આના ઉદાહરણરૂપે સેવાડી(મારવાડ)નું થી મહાવીરરવામીજીનું પ્રાચીન દેહરું બતાવી શકાય તેની જગતી બાર કોણ છે અને દેહરીઓના પૃષ્ઠભાગમાં તે ખુણી દેખાય છે.

જગતીમાં ભમતી અવશ્ય હોવી જોઈએ :

વળી શિલ્પશાસ્ત્રમાં જગતીના જઘન્યા, મધ્યમાં અને ઉત્કૃષ્ટા એમ ત્રણ ભેદો બતાવેલ છે અને જઘન્યા જગતીમાં એક ભમતી, મધ્યમાંમાં બે ભમતીઓ અને ઉત્કૃષ્ટામાં ત્રણ ભમતીઓ રાખવાનું વિધાન કર્યું છે. તે માટે બુઓ નીચેના અપરાજિત-પૃષ્ઠાનો સ્તોત્ર:—

“અમળી કન્યસે ચૈકા, મધ્યમે અમળીદ્વયમ્ ।

જ્યેષ્ઠે ત્રયઅમળ્યથ, સાંગોપાંગૈકસંલય્યા ॥ ૧ ॥”

(અપરાજિતપૃષ્ઠા, સ્ત-૧૧૫)

અર્થ:—‘કનિષ્ઠ પ્રાસાદની જગતીમાં એક ભંમણી (ભમતી-પરિક્રમા-ફરવાની ખુણી જગા) મધ્યમ પ્રાસાદની જગતીમાં

બે ભ્રમણી અને ઉત્કૃષ્ટમાનના પ્રાસાદની જગતીમાં ત્રણ ભ્રમણી-
માર્ગો રાખવા.’

જગતીનો અર્થ પ્રાસાદનો ઓટલો માનનાર શિદ્ધી આ ઉપરથી જોઈ શકશે કે તેમનો માનેલો જગતીનો અર્થ વાસ્તવિક નથી પણ ભૂલભરેલો છે. પ્રત્યેક પ્રાસાદની જગતીમાં ઓછામાં ઓછી એક લામતી (ફરણી) હોવી જ જોઈએ એમ ઉપરનો શાસ્ત્રલેખ કહે છે. જ્યારે જગતીને ઓટલો માનનારે પાનસર, સેરિસા વગેરેમાં મૂલપ્રાસાદ અને આગળના ગૂઢમંડપ તથા ત્રિક ચોક્કિયા સુધી ઓટલાઓ બનાવીને બાકીનો ભૂમિભાગ પડતો મૂકી દીધો છે, અને પોતાનું શિદ્ધપદ્ધાન બતાવવા તે ઓટલાને દલવિભક્તિથી શોભાવ્યો છે. પણ એ શિદ્ધીમહાશયને કોઈ પૂછે કે, ‘કાલે દેહરાને ફરતો કોટ (દીવાલ) ચણવામાં આવે તો તમે જમીન ઉપરથી જ દીવાલ ચણશો અને લામતીની જગા છે તેટલી જ નીચી રાખશો કે તમારી માનેલી ઓટલા-જગતીની જાંચાઈ જેટલી ભ્રમણીની જમીન જાંચી લેશો?’ હું ધારું છું કે જમીન જાંચી લેવાની જ તમે પણ સલાહ આપશો અને આવી પરિસ્થિતિમાં તમારો શણગારેલો ઓટલો દબાશે કે નહિ?, લોચણી, પાનસર અને સેરિસા વગેરેના મંદિરોને ફરતી ધર્મ-શાળાઓ હોવાથી કદાચ આજે ફરતો કોટ કાઢવાની જરૂરત ન સમજાઈ હોય પણ છેવટે તો કોઈ કાળે દહેરાની હદખંધી કરવી જ પડશે અને જ્યારે આ દહેરાઓની હદખંધી થશે ત્યારે બે ચાર ફુટના હતાથી નહિ થાશે પણ શાસ્ત્રોકત માન પ્રમાણે કોટ ઉંચો લેવો પડશે અને તે વખતે વચલી લામતીની જમીન પ્રાયઃ તમારા ઓટલા જેટલી લગભગ જાંચી લેવી પડશે અને આ રીતે તમારી આ ઓટલા-જગતી અને એની દલરચના ક્યાંઈ ભુલિ રહેશે નહિ. ધારો કે કાલે સંઘનો વિચાર પાનસરના મૂળ દહેરાને ફરતી ૫૧ દેહરીઓ બાંધાવી તેને બાવન જિનાલય બનાવવાનો થયો તો તે વખતે તમારી ઓટલા-જગતીથી માંડીને દેહરીઓના પૃથક્કાગ સુધીની તમામ જમીન જાંચી લઈને જગતી એક કરવી

પડશે કે નહિં અને તેમ થતાં તમારી ઓટલા જગતીના થર-
વાલા બરબાદ થશે કે નહિ ?

ઉપાધિમેદે જગતીના છ મેદો :

અપરાજિતપૃષ્ઠાનાં ૧૧૫ માં સૂત્રમાં તેા ઉપાધિભેદથી
જગતીના જુદા જુદા ભાગોનું જુદા જુદા નામોથી પણ ત્રિપલ્લ
કથું છે, જે નીચેના લેખથી સમજાશે:—

“ દિગ્ દિગ્દ્વારસમાયુક્તા, સહસ્રાંયતનોત્તમાં ।
પ્રાસાદસ્યાનુમાનેન, बहुदेवकुला तथा ॥ ૧૮ ॥
પ્રકારઃ કથ્યતેદાર્ણી, પદ્ધવિધં ચ સલક્ષણમ્ ।
કર્ણજા અમજા ચૈવ, મદ્રજા ગર્મજા તથા ।
મધ્યજા પાર્શ્વજા ચૈવ, મેદાઃ પદ્ધ ભવન્તિ ચ ॥ ૧૯ ॥
કર્ણેષુ કર્ણજા રુચાતા, અમિજા ચ પરિભ્રમે ।
મદ્રજા મદ્રસમ્ભૂતા, ગર્મજા ગર્મમાનતાઃ ॥ ૨૦ ॥
પરિભ્રમમધ્યાંગેષુ, મધ્યજા સાં નિગદ્યતે ।
તસ્યૈવ ચ ચતુઃપાર્શ્વે, પાર્શ્વજા સાંભિધીયતે ॥ ૨૧ ॥”

(અપરાજિતપૃષ્ઠા સૂત્ર ૧૧૫)

અર્થ:—‘ જગતી પ્રત્યેક દિશામાં દ્વારે કરીને યુક્ત કરવી
અને પ્રાસાદના અનુમાનથી હજારો દેવમંદિરોવડે અથવા ઘણા
દેવમંદિરોથી ઉત્તમ બનાવવી. હવે જગતીના લક્ષણ સહિત છ
પ્રકારો કહેવાય છે—૧. કર્ણજા, ૨. અમજા, ૩. ભદ્રજા, ૪.
ગર્ભજા, ૫. મધ્યજા અને ૬. પાર્શ્વજા. એ પ્રમાણે જગતીના છ
મેદો થાય છે. કોણવિભાગમાંની જગતી કર્ણજા, પરિભ્રમણમાંની
અમજા, ભદ્રોની અંદરની ભદ્રજા, ગજારાની અંદરની ગર્ભજા
અને તેની ચારે પાસની પાર્શ્વજા કહેવાય છે, આમ સ્થાનપરત્વે
એક જ જગતી જુદા જુદા નામોથી ઓળખાય છે.

જૈન પ્રાસાદની એક જગતીનો નમૂનો :

હવે અમે અપરાજિતપૃષ્ઠામાંથી જૈનપ્રાસાદની એક જગતીનું વર્ણન ઉદ્ધૃત કરીને જગતીના વિષયને પૂરો કરીશું.

“ ચતુર્વિંશતિવિસ્તારં, ચત્વાર્વિંશન્મુખાયતમ્ ।
 દ્વૌ દ્વૌભાગૌ ત્યજેત્કર્ણે પુરતો(ડપરા)ડ્યોમય(મયત)સ્તદા ॥૧॥ ”
 અપરસ્ય ઋજુ(સ્યર્જુ)સૂત્રેણ, પ્રાસાદં ચન્દ્રકલાંશકૈઃ(દશશરાંશકઃ) ।
 શુકનાસં મવેદ્ ભાગં મંડપં(પઃ) પદ્ [ચ] વિસ્તરે ॥ ૨ ॥
 મદ્રં તુ ભાગનિષ્કાસ-મુમયોર્વામદક્ષિણે ।
 તસ્યાગ્રે ચતુષ્કિંકા ચ દ્વિભાગાયામવિસ્તરે ॥ ૩ ॥
 દ્વિપળં(ક્ષણં) ત્રિપળ(ક્ષણ)માખ્યાતં ચતુષ્કિકા ચતુરોત્તમાઃ ।
 અષ્ટભાગમાયામં ચ પૃથુત્વમષ્ટમેવ ચ ॥ ૪ ॥
 અષ્ટાંશયુક્તોત્તમાખ્યં મળ્ડપં નૃત્યકોત્તમમ્ ।
 દ્વિભાગં(ગા) ક્ષણચતુષ્કી(ચ) દ્વૌ ભાગે(દ્વિભાગા)પટ્ટશાલિકા ॥૫॥
 શાલા માગદ્વયં કુર્યાત્ અષ્ટોમયસંજ્ઞકાઃ ।
 સપ્તસપ્તોમયપક્ષે દ્વાવિંશતિજિ(ર્જિ)નાલયાઃ ॥ ૬ ॥
 ત્રિકોમયે દ્વૌ પ્રોક્તૌ ચતુર્વિંશતિ(તિઃ) સંખ્યયા ।
 ચતુર્ભાગં પૃથુનિષ્કાસં અગ્રે શાત્ (સ્યાચ) ચલાણકમ્ ॥ ૭ ॥
 શ્રિયા શાન્તિકરા નિત્યં પુરમધ્યે સુખાવહા ।
 જિનેન્દ્રસ્ય (જિનસ્ય)શુવનાખ્યાતા નામ્ના સા તુ શ્રીકર્તિકા ॥૮॥ ”

અર્થ:—‘ જગતીના વિસ્તારના ૨૪ અને દ્વારની દિશાએ લંબાઈના ૪૦ ભાગ કરવા, તેમાંથી પાછળ આગળ અને ડાબી જમણી તરફ કોણમાં જે જે ભાગ કાઢી નાખવાં (એટલે બદ્રના ભાગમાં લંબાઈ પહોળાઈના ૪૦ અને ૨૪ ભાગ થશે અને કોણવિભાગમાં અનુક્રમે ૩૬ અને ૨૦ ભાગે લંબાઈ પહોળાઈ રહેશે) પ્રાસાદની પંછવાડે બદ્રભાગે જે જે ભાગના ૩ ક્ષણો

મૂકીને પછી સીધા સૂત્રે પાંચ ભાગનો પ્રાસાદ, ૧ ભાગનો શુકનાસ (શુકનાસ નીચેનો કપિલા મંડપ) અને ૬ ભાગનો ગૂઢમંડપ વિસ્તૃત કરવો. ૧ : ૨.

ગૂઢમંડપને ડાબી જમણી બન્ને બાજુ એક એક ભાગે નિકલતા ભદ્રો કરવા અને તેની બહાર એ એ ભાગની સમચોરસ ચોકિયો કરવી. ૩.

ગૂઢમંડપની બાજુની પ્રત્યેક ચોકીની આગળ ભીંતપર્યન્ત કોણુ વિભાગે એ એ ક્ષણો (અંતરાઓ-જમતીની જગા) અને ભદ્ર-વિભાગે ત્રણ ત્રણ ક્ષણો છોડવા. (આ પ્રમાણે વિસ્તારમાં ભદ્રના નિકાલનો ૧ ભાગ, ચોકીના ૨ ભાગ, ત્રણ ક્ષણના ૬ ભાગ, એકઃ-દર ૧+૨+૬=૯ ભાગ ડાબી તરફના અને નવ ભાગ જમણી બાજુના મલી ૧૮ ભાગો થશે અને ગૂઢમંડપના ૬ ભાગ મળી કુલ ૨૪ ભાગ વિસ્તારના ભદ્રવિભાગે જગતીમાં થશે) તે પછી (ગૂઢમંડપસંમુખ) ચાર ચોકિયો એ એ ભાગની કરવી (નવ ચોકિયોના મધ્યપદની ૩ અને તેની અને નૃત્યમંડપની વચ્ચે ૧) આમ નવ ચોકી અને તેની આગળની ચોકી એ બધાની લંબાઈ પહોળાઈ ૮-૮ ભાગની કરવી. ૪.

તે પછી આઠ ભાગમાં ઉત્તમ નૃત્યમંડપ-રંગમંડપ કરવો અને તેની આગળ દ્વારની તરફ ૨ ભાગનો ૧ ક્ષણ (અવકાશ સ્થાન)ની ચોકી છોડી તેની આગળ ૨ ભાગની પડશાલ કરવી. ૫.

પડશાલ પછી છેલ્લી દ્વાર પાસેની શાળ ૨ ભાગની કરવી અને તેની બન્ને બાજુની ૪-૪ મલી-૮ દેવકુલિકાઓ કરવી અને ૭-૭ (રંગમંડપના) ડાબા જમણાભાગમાં કરવી એટલે ૪+૪+૭+૭=૨૨ દેવકુલિકાવાળું દેવાલય બનશે. ૬.

આમાં જ જો ત્રિકચોકીની બન્ને બાજુએ એક એક મલી ૨ દહેરિયો કરવામાં આવે તો એ જ જગતીમાં ૨૪ જિનાલય પણ થઈ શકે છે. આ જગતી પર બનેલ પ્રાસાદ આગળ દ્વાર ઉપર ૪ ભાગના વિસ્તારવાળું અને ૪ ભાગ બહારનિકળેલું બલ્કનક કરવું. ૭.

લક્ષ્મી અને શાન્તિને કરનારી નગરમાં સુખકારી જિનેન્દ્રપ્રાસાદની પ્રસિદ્ધ 'શ્રીકર્ણ' નામની જગતી આ પ્રકારની હોય છે. ૮.

આમ આ જગતીના લંબાઈના ત્રણ ક્ષણોના ૬, મૂલપ્રાસાદના ૫, કોળીનો ૧, મંડપના ૬, નવચોટીના ૬, આગળની ચોટીના ૨, રંગમંડપના ૮, ક્ષણની ચોટીના ૨, પડસાલના ૨, અને દ્વાર પાસેની દહેરિયો વચ્ચેની શાળના ૨, કુલ ૬+૫+૧+૬+૬+૮+૨+૨+૨=૪૦ ભાગ એની લંબાઈ થાય છે.

આ અપરાજિતસંહિતામાં કરેલ જગતીનું વર્ણન વાંચ્યા પછી જગતીના લંબાઈમાં વધારે લખવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે. જગતીની 'પ્રાસાદનો ઝોટલો' આવી વ્યાખ્યા કરનાર શિદ્ધિપો નોંધ શકશે કે જગતી એ પ્રાસાદની નીચેનો ઝોટલો માત્ર નહિ પણ પ્રાસાદ, એની આગળના તમામ મંડપો, આગળ બાજુની ખુદ્દી ભમતી અને દહેરિયો એ સમગ્ર નીચેની ભૂમિનું નામ જગતી છે, અને એથી જ ઠક્કુર ફેરુએ વાસ્તુસારમાં જગતીનો પર્યાય 'દ્વેત્રમર્યાદા' જે લખ્યો છે તે બિદ્ધુલ સાચો છે.

નિષ્કર્ષ :

(૧) 'જગતીનો' અર્થ દહેરાસરની નીચેની ભૂમિ-જમીન એવો છે, કારયપશિદ્ધાદિ શિદ્ધપશાઓમાં એવો અર્થ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યો છે, આમાં મૂલપ્રાસાદ, આગળના મંડપો, આસપાસ અને પાછલની ભમતી અને તે ઉપરાન્ત જે દહેરાસર મોટું હોય અને દહેરિયો હોય તો તે નીચેની જમીન પણ મૂલ જગતીમાં ગણાય છે. સારાંશ કે, મૂલગભારાથી માંડી ચારે તરફના કોટને નીચેની જમીન સુધી જગતીની મર્યાદા ગણેલી છે. તે ઉપરથી કેટલી લેવી અને તેમાં શી રચના કરવી એ બીજી વસ્તુ છે. ઉચાઈમાં તો તે શાસ્ત્રોક્ત પરિમાણ મુજબ હોવી જ નોંધ એ અને બાકીની રચના બાર કોણ, વીસ કોણ આદિ અને ધરવાલાઓની દલવિ-ભક્તિ આદિ ઇનાવનારની વ્યવશસ્તિ ઉપર આધાર રાખે છે.

(૨) જગતીને અંતે ફરતો કોટ હોવો જ જોઈએ અને જો મૂલ દેહરું ચોમુખ હોય તો જગતીના કોટમાં ચારે દિશામાં ૪ તથા દેહરું એક મુખ હોય તો જગતીને પણ એક દ્વાર હોવું જોઈએ અને પ્રત્યેક દ્વાર ઉપર ચોકી મંડપો, અને બહારથી અંદર જવા સાટે મગધિયાં કરવાં જોઈએ.

(૩) મારવાડ, મેવાડમાં જગતીને ફરતા કોટવાલાં 'હનરો' દેહરાં છે, છતાં જેઓ જગતીનો અર્થ 'પ્રાસાદનો એટલો' કરે છે તથા જગતીને કોટ ન હોવાનું માને છે અને તે પ્રમાણે જમીનના અમુક ભાગમાં જ એટલો ચણીને ખાદીની, દેહરાસરની જમીનને જગતી ન માની એમજ છોડી દે છે; જેમ પાનસર, શેરીસા આદિના દહેરાસરોમા કયું છે, તેઓ 'જગતી' શબ્દનો અર્થ સમજ્યા નથી.

૨ દ્વારદ્વિસ્થાન :

શિલ્પશાસ્ત્રમા 'દ્વારદ્વિસ્થાન' એ એક મહત્વનો વિષય ગણાય છે. અપરાશિતપૃષ્ઠામા 'દ્વારદ્વિ' નિર્ણયમાં એક આખો અધ્યાય લખેલો છે અને તેમા તત્કાલપ્રસિદ્ધ ઘણાખરા દેવોની દ્વિના દ્વારસ્થાનો બતાવેલ છે, એટલે કે કયા દેવની મૂર્તિ દ્વારના કયા ભાગે દ્વિ આવે તેમ બેસાડવી એ બધું સમજાવ્યું છે.

૧) વાસ્તુસાર, પ્રાસાદમંડપ, વાસ્તુમંજરી વગેરે ણીળ શિલ્પ-ગ્રન્થોમા પણ અમુક દેવની મૂર્તિની દ્વિ દ્વારના કયા ભાગે રાખવી એ બતાવ્યું છે, પણ એ વિધાનમાં પુરાતન શિલ્પિયોમાં કેટલાક મતભેદ હશે એમ પ્રાચીન ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે. વાસ્તુસારમાં કંકરદેહ, દ્વારના ૧૦ ભાગ કરીને સાતમાના સાતમા ભાગમાં જૈન મૂર્તિની દ્વિ રાખવાનું વિધાન કરે છે અને ણીળ કેટલાક દેવોની દ્વિના સ્થાનો પણ ૧૦ ભાગના હિસાબે જ બતાવે છે જે નીચેની ગાથાઓથી જણાયે—

“ દસભાગકથદુધારં, ઉર્દુધરઉત્તરંગમજ્જેણ ।
પદમંસિં સિવદિદ્ધી, વીણ સિવસત્તિ જાણેહ ॥ ૪૦ ॥

સયણાસણસુર તદ્દણ, લચ્છીનારાયણં ચડત્થે અ ।

વારાહં પંચમણ, છટ્ઠંસે લેવચિત્તસ્સ ॥ ૪૧ ॥

ગ્રાસેણસુરસત્તમણ, સત્તમસત્તંસિ વીયરાગસ્સ ।

ચંદિયમદ્દસ્ય અહમે, નવમિદા ચમરછેત્તધરા ॥ ૪૨ ॥

દશમે ભાણ સુભં, જયસ્વા મંધવરક્કસા જેણ ।

દિદ્ધાઠ કમિ ઠવિજ્ઞહ, સયલસુરાણં ચ દિદ્ધીઅ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—‘ ઉગરો અને ઉત્તરંગની વચ્ચેના દારના ૧૦ ભાગ
કનીને નીચેના પહેલા ભાગમાં શિવની અને ઊભા ભાગમાં શિવ-
શક્તિ (અર્ધનારીશ્વર) ની દૃષ્ટિ રાખવી ૪૦

ઊભા ભાગમાં શેષશાયી વિષ્ણુની, ચોથા ભાગમાં લક્ષ્મી-
નારાયણની અને છઠ્ઠા ભાગમાં લેપથી જન્માવેલ ચિત્રમૂર્તિની
દૃષ્ટિ રાખવી. ૪૧

જૈનશાસનના ભક્ત દેવોની સાતભાગા, વીતરાગ (જિન) ની
સાતમાના સાતમા ભાગમાં, અંકિકા તથા ભિરવની આઠભાગમાં અને
ધન્દ્રો ચમરધરો છત્રધરોની દૃષ્ટિ નવમા ભાગમાં મેળવવી. ૪૨

દશમે ભાગ ખાલી રાખવો. અધવા ચત્તો ગધર્વો અને
રાક્ષસ જાતિના દેવોની મૂર્તિની દૃષ્ટિ દશમા ભાગમાં રાખવી.
આ પ્રમાણે સર્વ દેવોની દૃષ્ટિનાં સ્થાનો અનુક્રમે નીચેથી ઉપરની
તરફ ગણીને મેળવવાં. ૪૩

દૃષ્ટિસ્થાન પરત્વે મતમેદનો નિર્દેશ :

ઉપર પ્રમાણે દૃષ્ટિસ્થાનોનું નિરૂપણ કરીને ઠંકકુર દેરુ આગળ
નીચે પ્રમાણે લખે છે—

‘ માગદ્ મળંતેગે, સત્તમસત્તંસિ વીયરાગસ્સ ।

ગિદ્ દેવાલિ પુણેવં, કીરદ્ જહ હોદ્, બુદ્ધિકરં ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—‘ કેટલાકો દ્વારના આઠ ભાગ કરીને સાતમાના સાતમા અંશમાં વીતરાગ દેવની દૃષ્ટિ રાખવાનું કહે છે; પણ આ પ્રમાણે ઘર દેહરાસરમાં કરવું કે જોથી બુદ્ધિકારી થાય. ’ ૪૪

ફેરના આ લેખથી એ તો સ્પષ્ટ છે કે દ્વારના ભાગ કરવા સંબંધી માન્યતા તેમના ધ્યાન બહાર ન હતી, ‘પણ તે પોતે એ મતના હતા કે ‘ દ્વારના આઠ ભાગ કરવાનું વિધાન પ્રાસાદને નહિ પણ ગૃહ દેવાલયને અનુલક્ષીને કરાયેલ છે. ’

ધુલેવા ઋષભદેવ (કેશરિયાજી) અને આવાં જ અનેક પ્રાચીન દેહરાઓમાં દૃષ્ટિસ્થાનો ભેટાં ફેરવું કર્યું હતું સત્ય હોય તેમ જણાય છે, કેમકે આ પ્રાચીન દેહરાસરોમાં સેંકડો વર્ષો પૂર્વે સ્થાપિત થયેલ મૂર્તિઓનું દૃષ્ટિસ્થાન સાતમા અષ્ટમાંશને બદલે દ્વારના સાતમા દશમાંશમાં જ ભેવાય છે.

વળી દિગંબર આચાર્ય વસુનન્દિ પોતાના પ્રતિષ્ઠાસારમાં દ્વારના નવ ભાગો કરી તેના સાતમાના સાતમા નવમાંશમાં દૃષ્ટિ મૂકવાનું નીચેના શ્લોકમાં વિધાન કરે છે—

“ વિમજ્જ્ય નવધા દ્વારં, તત્પદ્ ભાગાનધસ્ત્યજેત્ ।

ઉર્ધ્વં દ્વૌ સપ્તમં તદ્વદ્, વિમજ્જ્ય સ્થાપયેદ્ દૃશમ્ ॥ ”

અર્થ:—‘ દ્વારના ૯ ભાગ કરી તેની નીચેના ૬ ભાગ અને ઉપરના ૨ ભાગ છોડી દેવા અને સાતમાના કરી ૯ ભાગ કરી તેના ૭ મા નવમાંશમાં દૃષ્ટિ સ્થાપન કરવી. ’

કહ્યું ફેરવેના દશ ભાગનો અને વસુનન્દિનો નવ ભાગનો દૃષ્ટિસ્થાપન સંબંધી સિદ્ધાન્ત કયાં મૌલિક ગ્રંથોને અનુસરીને બાંધવામાં આવ્યો હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે; કેમકે અમોઝો

જોએલ શિલ્પઅન્યોમાં એ પ્રમાણે વિધાન જોવામાં આવતું નથી, છતાં એ ખંને વિદ્વાનોના ઉલ્લેખો નિરાધાર છે એ કહેવું અલ્પજ્ઞતાનું સૂચક છે, એ સિવાય બીજી પણ અનેક શિલ્પકર્મ સંબંધી વાસ્તુસારની વાતો પ્રચલિત શિલ્પઅન્યોમાં મળતી નથી છતાં તેનું ખૂદતસહિતા જેવા પ્રાચીન અન્યો સમર્થન કરે છે. તેવી જ રીતે દૃષ્ટિસ્થાન-સંબંધી ઉક્ત અંથકારોની માન્યતાને પણ અવશ્ય કોઈ પ્રાચીન અન્યનો આધાર તો હોવો જ જોઈએ.

ઠકુર ફેરુદ્દીન સૂચવેલ મતભેદનો આધાર :

ઠકુર ફેરુ “ ભાગદ્વમર્ણતેજો ” એ શબ્દોથી જે માન્યતાનો નિર્દેશ કરે છે, તે માન્યતા અપરાજિતસંહિતાકારનો છે અપરાજિતના ‘ દૃષ્ટિદ્વારનિર્ણય ’ નામક ૧૩૭ માં સૂત્રમાંના આ વિધયના કેટલાક શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે—

“ દ્વારોચ્છ્રયં તુ યન્મધ્યે, વસુભાગવિમાજિતમ્ ।

શુભાશુભદૃષ્ટિસ્થાનં, હિતાહિતફલપ્રદમ્ ॥ ૨ ॥

પદમેકૈકોદ્ગતાઘ્યમષ્ટધા ચ પુનઃ કૃતમ્ ।

ચતુઃપથ્યોચ્છ્રિતં કાર્યં, તદુચ્ચરાત્ શાસ્ત્રાન્તકમ્ ॥ ૩ ॥

વિપમસ્થાનેષુ સર્વેષુ, દેવતાદૃષ્ટિયોજિતા ।

દ્વાત્રિશદ્ દૃષ્ટિસ્થાનાનિ, વિલોમાનિ દ્વાત્રિશતિઃ ॥ ૪ ॥

શુભેષુ પ્રતિષ્ઠિતા શુભં, વિલોમેદ્યશુભોદ્ગમઃ ।

દૃષ્ટિદોષવિપાકેન, સ્થાનનાશો ધનક્ષયઃ ॥ ૫ ॥ ”

અર્થઃ—‘ ઉગરા અને ઉત્તરંગ વચ્ચેના દ્વારની લંબાઈના આઠ ભાગ કરવા અને તેમાં હિત-અહિત ફલ આપનાર શુભ અશુભ દૃષ્ટિ સ્થાનો નિશ્ચિત કરવાં ૨.

લંબાઈ(ઊંચાઈ)માં કરેલા ૨ ભાગો પૈકી એક એકના ફરી ૮-૮ ભાગ કરવા એટલે ઉગરાથી ઉત્તરંગ-શાખા સુધીના દ્વારની ઊંચાઈના ૬૪ ભાગો થશે. ૩.

આ ૬૪ ભાગોમાંના તમામ વિષમ (પહેલું, ત્રીજું આદિ) સ્થાનોમાં મિત્ર મિત્ર દેવોની દષ્ટિ જોડવી, આમ ૩૨ ભાગો દષ્ટિસ્થાનો બને છે અને ૩૨ ભાગો તેથી વિપરીત શૂન્ય રહે છે. ૪.

શુભ સ્થાનોમાં સ્થાપેલી દષ્ટિ શુભ કરનારી અને અશુભ (સમ-બીજ, યોધા, છટ્ટા આદિ) સ્થાનોમાં સ્થાપેલી દષ્ટિ અશુભકારિણી થાય છે, આ દષ્ટિવિપર્યોસના દોષ-વિપાકથી સ્થાનનાથ અને ધનનો ક્ષય થાય છે. ૫.

ઉપર પ્રમાણે દ્વારના ૬૪ ભાગ કરવાનું અને તેના વિષમ ૩૨ સ્થાનોમાં દષ્ટિવિન્યાસનું વિધાન કરવાનું જણાવી અન્યકારે આગળ કયા સ્થાનમાં કયા દેવની દષ્ટિ રાખવી એ વિસ્તારથી લખ્યું છે. આપણે એ બધું અત્ર આપવાની જરૂર નથી. એ બાળતમાં આજના શિષ્યકર્મિયો ભૂલ કરે છે તેનું જ અહીં દિગ્દર્શન કરાવવું અભિપ્રેત છે.

અપરાજિતસંહિતાકાર પ૩ મા ભાગ સુધીમાં દષ્ટિસ્થાનો દેખાડીને લખે છે—

“ વ્રદ્ધા વિષ્ણુથ સૂર્યથ, વીતરાગૌન્દ્રવઃ ક્રમાત્ ।

ऊर्ध्वार्चादष्टिसंस्थानं, पञ्चपञ्चाशतितमे ॥ ૧૯ ॥ ”

અર્થ:—‘ વ્રદ્ધા, વિષ્ણુ, સૂર્ય અને વીતરાગ (જિન) આ દેવોનું દષ્ટિસ્થાન અનુક્રમે પંચાવનમાં સ્થાનમાં રાખવું. ’ ૧૯.

ઉપરના શ્લોકમાં જિનમૂર્તિની દષ્ટિ દ્વારના ઉપર તરફના પંચાવનમાં સ્થાનમાં રાખવાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે અને આધુનિક ગુજરાતી શિષ્યકર્મિયો પણ એ જ પ્રમાણે એ શ્લોકનો અર્થ કરે છે, પણ તેમની એ અર્થ સમજવામાં એક માર્કાની ભૂલ થઈ જાય છે, જે તેમના ખ્યાલમાં આવતી નથી, એટલું જ નહિ પણ ચોતાની એ ભૂલને જ ખરે સિદ્ધાન્ત માનીને જેઓ એ પ્રમાણે નથી કરતા-કરાવતા તેમની ટીકા કરે છે, એ વાત શિષ્ય-રત્નાકર મામના સંગ્રહ અન્યકારે લખેલ નીચેનું વિવરણ વાંચવાથી

“ હાલમાં કેટલાક જૈન મુનિઓ પ્રભુની દૃષ્ટિ વિષે ખરું રહસ્ય નહિ સમજતાં ઊલટો અર્થ કરીને સંપૂર્ણ સાતમા ભાગે દૃષ્ટિ માનતા નથી, અને સાતમા ભાગના મધ્યમાં એટલે દા. સાડા છ ભાગમાં દૃષ્ટિ રાખવા વિધિ કરનારાઓને જણાવે છે. ખરી રીતે જોતાં એ તેમની ભૂલ થાય છે; કારણ કે ‘ દ્વારની ઊંચાઈમાં ૮ આઠ ભાગ કરી ઉપરનો ૧ એક ભાગ તજવો અને નીચેના ૭ સાતમા ભાગમાં આઠ ભાગ કરી આઠમો ઉપરનો ૧ એક ભાગ તજી ૭ સાતમા ભાગમાં પ્રભુની દૃષ્ટિ રાખવી, એવો શ્લોકનો અર્થ છે ’ તેમ છતાં તેનો અર્થ એવો કરે છે કે ૭ સાતમા ભાગની અંદર વચ્ચે દૃષ્ટિ રાખવી, પરંતુ તેમનું આ માનવું તદ્દન અસંભવિત છે; કેમકે તેમ કરવાથી ઉપરનો આઠમો ૧ એક ભાગ તજવાનું કહેવું છે તેના બદલે ૧૧ દોઢ ભાગ તજાય છે અને ૭ સાતમા ભાગમાં દૃષ્ટિ ન આપતાં દા. સાડા છ ભાગે છે માટે આમ માનવું અયોગ્ય છે. ધારો કે આપણે કોઈની પાસે ૭ સાત રૂપીઆ માંગીએ છીએ તો સાત પૂરા લઈશું; પરંતુ દા. સાડા છ કે દા. પોણા સાત લઈશું નહિ, તેવી રીતે પ્રભુની દૃષ્ટિ સાતમા ભાગે કહી છે છતાં પોણા સાત ભાગે કે સાડા છ ભાગે રાખવી, આપણી ભૂલ ગણાય. તેવી ભૂલો ન થવા પામે તે માટે જાણુના નકશામાં સ્પષ્ટ ચીતરી બતાવેલું છે. તે પ્રમાણે દૃષ્ટિ રાખવી. ” (શિક્ષપરત્નાકર પૃ. ૧૬૪.)

લખનારનો આશય એ છે કે દૃષ્ટિ સાતમા ભાગમાં નહિ પણ સાતમાની ઉપર અને આઠમાની નીચે જેના સંધિભાગમાં દૃષ્ટિસ્થાન કાયમ કરવું જોઈએ, એમણે આપેલ દૃષ્ટિસ્થાનના નકશા ઉપરથી પણ એ જ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે કે દૃષ્ટિ સાતમા ભાગની અંદર નહિ પણ તે પૂરા થાય ત્યાં દૃષ્ટિસૂત્ર રાખવું જોઈએ.

સાતમી વિમર્શનો અર્થ સમજતા નથી :

શિક્ષપરત્નાકરના સંગ્રાહકની અને એમના જેવા જ જ્ઞાન્ત અન્ય ગુજરાતી શિક્ષકોની આ માન્યતા તેમના વ્યાકરણ-વિષયક

અજ્ઞાનને આભારી છે. તેઓ સ્વોક્તનો અર્થ તો સાચો કરે છે કે 'સાતમાના સાતમા ભાગમાં દૃષ્ટિ રાખવી' પણ વર્તનમાં એઓ ખોટા સ્થાનમાં દૃષ્ટિ મૂકવાની હિમાયત કરે છે, શિદ્ધિયો અને જ્ઞેન મુનિયો જાને દૃષ્ટિસ્થાન તો સાતમાના સાતમા અષ્ટમાંશમાં રાખવાનું જ કહે છે ત્યારે બે વચ્ચે કોઈ જાતનો મતભેદ રહેવો જ ન લેઈએ પણ એ મતભેદ ગુજરાતી સોમપુરાઓ બિચો કરે છે અને તેમની ખોટી સલાહના લોગ ધર્મ પડેલા કોઈ કોઈ સાધુઓ અને વિધિકારો પણ તે પ્રમાણે માને છે, ત્યારે કહેવું પડે છે કે તેઓ જોલે છે ન્યાયે પણ ચાલે છે અન્યાયે. કાશ્વ કે 'સપ્તમે' અથવા 'સાતમામાં' આ શબ્દો ઉપરથી 'સાતમાને અન્તે' અથવા 'પૂરા સાતે' એવો અર્થ નિકળતો નથી પણ 'સાતમામાં' અથવા 'સાતમાની અંદર' એવો જ અર્થ થાય છે. શિદ્ધિયો 'સપ્તમે' આ સંસ્કૃત સપ્તમ્યન્તે શબ્દનો અર્થ તો કદાચ ન જાણતા હોય પણ 'સાતમામાં' અહીં 'સાતમા' એ શબ્દને અન્તે આવેલ 'માં' એ ગુજરાતી વિભક્તિનો અર્થ પણ નહિ જાણતા હોય? આ પ્રમાણે 'સાતમામાં' એ ગુજરાતી વિભક્ત્યન્ત શબ્દનો ખરો અર્થ ઓઢીને પ્રથમાવિભક્ત્યન્ત શબ્દના અર્થને મળતો 'સાતમો ભાગ પૂરો' એવો અર્થ કરે છે? વાસ્તવમાં 'સાતમામાં' આનો અર્થ 'સાતમો ભાગ પૂરો' એવો નહિ પણ 'સાતમા ભાગની અંદર' એવો થાય છે. કેમ કે ગુજરાતી ભાષામાં સાતમી વિભક્તિમાં વપરાતો 'માં' એ પ્રત્યય 'મધ્યે' શબ્દનું જ સંક્ષિપ્તરૂપ છે, સંસ્કૃત ભાષાના 'મધ્યે' શબ્દનું પ્રાકૃતમાં 'મજ્ઞે' અને અપભ્રંશમાં 'મન્નિજં' એ રૂપ ધર્મ કાલાન્તરે પ્રાચીન ગુજરાતીમાં 'માન્નિજં', 'માંહિ' ઇત્યાદિક આકારો જઢલતું હેવટે આધુનિક ગુજરાતીમાં 'માં' આવું સંક્ષિપ્ત રૂપ બની ગયું છે, છતાં આજે પણ એનો અર્થ 'મધ્યે'ના અર્થને મળતો જ થાય છે; બીજો નહિ, અને બીજો અર્થ થઈ શકે પણ નહિ.

કોઈ એમ કહે કે 'રામદત્ત, -મકાતના સાતમાં ખંડમાં રહે

છે' તો આનો અર્થ શું આમ થશે કે 'રામદત્ત મકાનના સાતમા ખંડની ઉપર રહે છે? અથવા સાતમો ખંડ પૂરો થાય ત્યાં રહે છે?' હરગિઝ નહિં, આનો ખરો અર્થ એ જ થશે કે 'રામદત્ત મકાનના સાતમા ખંડની અંદર રહે છે.' પછી બલે તે સાતમા ખંડના આંગણામાં રહેતો હોય, શાળમાં રહેતો હોય કે ચોરડામાં રહેતો હોય.

એ જ રીતે સંસ્કૃતમાં "ઘૃહે પ્રવિશતિ દેવદત્તઃ" આવા પ્રકારનો વાક્યમાં 'દેવદત્ત ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે' આટલો જ અર્થ થશે પણ 'ઘરની ઉપર પ્રવેશ કરે છે, અથવા આખા ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે', આવો અર્થ કરીને કોઈ પણ માણસ પોતાની મૂર્ખતાનું પ્રદર્શન નહિ કરે, જેમ શિદ્ધિયો 'સત્તમસત્તમે'નો અર્થ કરીને કરે છે.

ઉપર અધિક છોડવામાં વાંધો છે તો નીચે કેમ નહિં?

શિદ્ધી મહાશયની એ દલીલ કે 'સાતમાનો આઠમો એક જ ઉપર તજવો કહ્યો છે, માટે સાતમા, આઠમા વચ્ચે જ દૃષ્ટિસ્થાન રાખવું' જોઈએ, સાતમાની અંદર મધ્યભાગે રાખવાથી ઉપર કોઈ તજાઈ જાય છે અને દૃષ્ટિ સાતમા ભાગે ન આવતાં સાડા છ ભાગે આવે છે.' કેવી વાદ્યતા સુદ્ધિ છે?, બલો ઉપર આઠમો ભાગ તજવાનો લેખ છે તેમ નીચેના છ ભાગો તજવાનો લેખ પણ ખરો કે નહિં?, જો હાં, તો પછી સાતમાની સમાપ્તિમાં દૃષ્ટિસ્થાન નિશ્ચિત કરતાં નીચે છ ભાગ તજશે કે સાત?, ઉપર પા અડધો ભાગ અધિક તજવામાં તજને વાંધો છે અને નીચે આખો ભાગ વધારે તજાય તેનું કંઈ નહિં? શિદ્ધી મહાશય!, જરા દૃઢ્યમાં ઊંટો વિચાર કરો, તમારા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે દૃષ્ટિ સાતમા આઠમા ભાગની વચ્ચે આવે છે જે વાસ્તવમાં દૃષ્ટિસ્થાન નથી પણ સગ-વિયમ સ્થાનોનો સંધિભાગ છે, દૃષ્ટિસ્થાન કોઈ પણ વિયમસ્થાનમાં જ હોવું જોઈએ તેની જાહેર નહિં, પણ તમારી માન્યતા અને તમારા નકશામાં ચીતર્યા પ્રમાણે દૃષ્ટિસ્થાન

કોઈ પણ રીતે વિષમસ્થાનમાં આવતું નથી, પણ તેની બહાર ઉપરની સંધિમાં આવે છે, અને તેથી દૃષ્ટિ સાતમાના સાતમા ભાગમાં રહેવાને બદલે અડધી સાતમાં રહે છે અને અડધી ઉપરના આઠમા ભાગમાં કે જે ભાગ ૬૪ ભાગોના હિસાબે ૫૬ મો છે, અને સમસ્થાન હોવાથી અશુભ ફલકારી છે.

‘સાતમાની મધ્યમા દૃષ્ટિ રાખવાથી તે સાડા છ ભાગે જ આવે છે, આ યુક્તિ પણ અજ્ઞાનપૂર્ણ છે, સાડા છ, સવા છ કે પોણા સાત એ બધા ભાગો છે તો સાતમાના જ અવયવો ? તો પછી ત્યાં દૃષ્ટિ મૂકવામાં વાંધો શો છે ?, કેમ કે આખો સાતમો ભાગ શુભદૃષ્ટિસ્થાન છે, પછી ભલે પહેલો અષ્ટમાંશ હોય, ત્રીજો હોય, પાંચમો હોય કે સાતમો હોય, બધાં અંશો શુભદૃષ્ટિસ્થાનો છે.

અઘટમાન યુક્તિ :

‘સાત રૂપીયા માંગતા હોઈએ તો પૂરા સોત લઈએ, જોઈએ નહિ.’ આ યુક્તિ પણ અજ્ઞાનિયોના મુખે શોભે તેવી છે, દૃષ્ટિ પૂરા સાત ભાગ માંગતી નથી પણ છ ભાગ પૂરા થયા પછી સાતમા ભાગમાં યોગ્ય આય ઉત્પન્ન થાય તે ભાગ માંગે છે. દૃષ્ટિસ્થાનમાં મૂકવાના યોગ્ય આય; ધ્વજ, સિંહ અને વૃષભ એ ત્રણ માન્યા છે, જે પૈકીનો એક પણ આય તમારી માન્યતા પ્રમાણે દૃષ્ટિસ્થાન રાખવાથી આવતો નથી, જુઓ પ્રાસાદમંડન તથા વાસ્તુમંજરીનો દૃષ્ટિસ્થાન સંબંધી નીચેનો શ્લોક—

“આયમાર્ગૈર્મજેદ્ દ્વાર-મષ્ટમમૂર્ધ્વતસ્ત્યજેત્ ।

સપ્તમસપ્તમે દૃષ્ટિ-ર્થપે સિંહે ધ્વજે શુભા ॥ ૫ ॥”

(પ્રાસાદમંડન ૪.)

અર્થ:—‘દ્વારના ૮ ભાગ કરવા અને તેમાંના ૮ મો ભાગ ઉપર છોડી દેવો, નીચેના સાતમાં ભાગના ૬રી ૮ ભાગ કરવા અને તેનો પણ ઉપરનો આઠમો ભાગ છોડી સાતમા અષ્ટમાંશમાં વૃષભ, સિંહ અથવા ધ્વજ આયમાં દૃષ્ટિ રાખવી તે શુભ છે’

એ જ શ્લોક વાસ્તુમંજરીમાં છે પણ વસ્તુ એક જ હોવાથી જુદો આપ્યો નથી.

વાચકગણ જોશે કે ‘અપરાજિતપૃષ્ઠા’ ‘પ્રાસાદલવન’ અને ‘વાસ્તુમંજરી’ આદિ ણઘા ગ્રન્થોનો એક જ મત છે કે દ્વિસ્થાન સાતમાનો સાતમો ભાગ છે, અને ઘણાળરા ગ્રન્થો તો સાથે સાથે એ પણ જણાવે છે કે ‘સાતમાના સાતમા ભાગમાં જ્યાં વૃષભ, સિંહ કે ધ્વજ આય મળતો હોય ત્યાં દ્વિ રાખવી’ હવે આધુનિક ગુજરાતી શિદ્ધિયોના બ્રાન્તમત પ્રમાણે સાતમાનો સાતમો ભાગ પૂરો થાય ત્યાં જો દ્વિ રાખવાની હોત તો આ ગ્રન્થકારો ઉપર જણાવેલ ત્રણ આયો જોવાનું કેમ સંભવ ? સાતમાનો આઠમો ભાગ છોડીને નીચે દ્વિસ્થાન રાખવાથી કદાચ ગજ આય મળી જાય, પણ શ્લોકમાં જતાવેલ ત્રણ આયો ત્યાં કોઈ રીતે મળી શકતા નથી. જો સાતમાના સાતમા ભાગના ફરીથી ૮ ભાગ કરીને તેના ૧લા, ૩મા, ૫મા ભાગે દ્વિ રાખવામાં આવે તો જ આ ત્રણ આયો પૈકીનો કોઈ પણ એક આય મળી શકે છે, અને એ પ્રમાણે ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે દ્વિ સાતમા ભાગની અંદર રાખવામાં આવે.

સાતમાના નીચેના પ્રથમ અષ્ટમાંશમાં ધ્વજાય, ત્રીજા અષ્ટમાંશમાં સિંહાય અને પાંચમા અષ્ટમાંશમાં વૃષાય હોય છે, આજના શિદ્ધિયોની માન્યતાનુસાર સાતમાનો સાતમો ભાગ પૂરો કરીને જો દ્વિ રાખવામાં આવે તો આ ત્રણ પૈકીનો એક પણ આય આવી શકતો નથી. આ ઉપરથી જ સિદ્ધ થાય છે કે આધુનિક ગુજરાતી શિદ્ધિયોની દ્વિ વિષયક માન્યતા ખરી નથી, પણ બ્રાન્ત છે.

સાતમાનો અર્થ ‘પૂરા સાત કરનાર શિદ્ધિને પૂછીએ કે તમે દ્વારદ્વિસ્થાનમાં આય જુઓ છો કે નહિ ?’

જો જોતા હોં તો તમને તમારી માન્યતા પ્રમાણે દ્વિસ્થાન નિશ્ચિત કરવામાં વૃષ, સિંહ અથવા ધ્વજ એ ત્રણ પૈકીનો કોઈ પણ આય મળે છે ?

સત્તમીનો વિપરીત અર્થ કરતાં ઘીઝી આપત્તિયો :

વળી ‘ સત્તમે ’ અને ‘ સાતમામાં ’ આદિ શબ્દોનો ‘ પૂરા સાત ’ આવેા અર્થ કરવામાં ળીજી પણ અનેક આપત્તિયો આવે છે જુઓ નીચેના તમારા સંગ્રહના શ્લોકો અને તેવો તમારો અર્થ—

“ યજ્ઞાદયશ્ચ પ્રથમે વિભાગે, દ્વિતીયમાગેઽશ્વિલદેવતાશ્ચ ।

બ્રહ્મા ચ વિષ્ણુશ્ચ જિનસ્તૃતીયે, ચતુર્થમાગાદધિકે હરસ્ય ॥ ”

(સિંધુપરત્નાકર, પૃ. ૧૫૪)

અર્થ—(તમારો જ લખેલો) ‘ પ્રથમ વિભાગમાં યજ્ઞાદિ, ળીજી વિભાગમાં સર્વ દેવતાઓ (દેવિયો), ત્રીજી વિભાગમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને જિનદેવતાઓનું સિંહાસન કરવું તથા ચોથા ભાગથી અધિક પાંચમા વિભાગમાં અર્થાત્ ગભારાના મધ્યભાગે શિવનું સ્થાન કરવું. ૧૩૪. ’

આ શ્લોકના અર્થમાં તમેાએ જે જે દેવોનું સિંહાસન કરવાનું લખ્યું છે, તે જધે સ્થાને ‘ વિભાગ ’ શબ્દ સંસ્કૃતમાં ‘ સત્તમાન્ત ’ છે અને તેનો અર્થ પણ તમેાએ સત્તમ્યન્તના રૂપમાં જ કર્યો છે ત્યારે પ્રશ્ન જિલો થાય છે કે હૃદિને અંગે લખાયેલ ‘ સત્તમે ’ અથવા ‘ સાતમામાં ’ નો અર્થ ‘ પૂરા સાત ’ કરો છો તેમ અહીં પણ ‘ પ્રથમ વિભાગમાં ’ ઇત્યાદિનો ‘ પહેલો પૂરા ’ કરો છો ? અને પ્રથમ વિભાગ પૂરા થાય ત્યાં સિંહાસન કરો છો ? કે પ્રથમ વિભાગની અન્દર ? હું ધારું છું કે અહીં તમે તમારો ‘ પૂરા રૂપિયા લેવાનો સિદ્ધાન્ત ’ પાળતા નહિ જ હો.

વળી તમારા સંગ્રહનો નીચેનો શ્લોક અને તેનો અર્થ જુઓ—

“ આદ્યે ક્રમે ગવાક્ષં ચ, દ્વિતીયે માદમેવ ચ ।

સિંહસ્થાનં તૃતીયે ચ, ચતુર્થે સિંહમાથયેત્ ॥ ૨૭ ॥ ”

(સિંધુપરત્નાકર, પૃ. ૧૭૭)

અર્થ:—(તમારો જ લખેલો)—‘ છન્ન ઉપરથી શિખરના પહેલા શૃંગના મથાળા સુધી ગવાક્ષ, બીજા શૃંગના મથાળા સુધી માઢરો, ત્રીજા શૃંગના મથાળા સુધી સિંહસ્થાન અને ચોથા શૃંગના મથાળા સુધી શુકનાશનો સિંહ કરવો. રહ. ’

શ્લોકનો ઉપર્યુક્ત અર્થ શું તમોએ તમારા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કર્યો છે ? નહિં જ, તમારા સિદ્ધાન્ત મુજબ તો આ શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થવો ઘટે—

‘ પહેલો કમ પૂરો થાય ત્યાં ગવાક્ષ, બીજા કમની સમાપ્તિમાં માઢરો. ત્રીજા કમને અંતે સિંહસ્થાન અને ચોથા કમને મથાળે શુકનાશનો સિંહ કરવો. ’

કેમ મિસ્તરીજી આ અર્થ ઠીક છે ? કારણ કે તમે પૂરો ભાગ લેવાના સિદ્ધાન્તને માનનારા છો માટે ‘ મથાળા સુધી ’ નહિં પણ ‘ મથાળે ’ આવો જ અર્થ થવો જોઈએ અને આમ થયે જ તમારો ‘ પૂરા રૂપિયા લેવાનો ’ સિદ્ધાન્ત ટકી શકશે. ‘ મથાળા સુધી ’ કહેવાથી તો મથાળા નીચેના ભાગ પણ ભેગો આવી જાય છે, જે તમારા મત પ્રમાણે આવવો ન જોઈએ, કેમ કે દૃષ્ટિને અંગે તમે સાતમાનો સાતમો ભાગ પૂરો થાય ત્યાં દૃષ્ટિ રાખવાનો મત ધરાવો છો ત્યારે કેવોના સિંહાસન માટેના વિભાગોમાં અને ગવાક્ષ માઢરા, વગેરેને માટે કમોમાં પણ પહેલો, બીજો, ત્રીજો વિભાગ કે પહેલો, બીજો ત્રીજો કમ મૂર્ધ્ન થાય ત્યાં અનુક્રમે સિંહાસનો અને ગવાક્ષાદિ કરવાની આપત્તિ આવે છે, જે તમને પણ માન્ય નહિં જ હોય.

આ બધા પ્રમાણો અને પુરાવાઓ ઉપરથી સમજી શકાશે કે દૃષ્ટિસ્થાનને અંગે ગુજરાતના આધુનિક સોમપુરા શિલ્પિયો જે મત ધરાવે છે તે ખરેખર બૂલવારેલો અને ત્યાજ્ય છે.

મૂલનું કારણ :

ગુજરાતી મિસ્તરિયોમાં આ બૂલ કેવી રીતે પેઢી ગઈ એના

તેમને પોતાને તો કદાચ જ્યાં પશુ નહિ હોય છતાં એનું કારણ અમારા ધ્યાન ગહાર નથી.

પ્રાસાદોના અંગ ઉપાંગોની માપણીમાં એ શિલ્પિયો ‘આટલા ભાગે અમુક કરવું, આટલા ભાગે અમુક કરવું’ ઇત્યાદિ બોલ્યા કરે છે જે નીચેના શ્લોકો અને એનો અર્થ : વાંચતાં જણાશે—

“ પ્રાસાદસ્ય દશાંશેન, સ્તંભાનાં પૃથુવિસ્તરઃ ।

કાર્ય એકાદશાંશેન, દ્વાદશાંશેન વૈ તથા ॥ ૫૯ ॥

ત્રયોદશાંશમાનેન, શક્રાંશેન તથોચ્યતે ।

एतन्मानं यथोद्दिष्टं, स्तंभानां पृथुविस्तरः ॥ ૬૦ ॥

(શિલ્પમૈત્રાકર, પૃષ્ઠ ૧૩૨)

“ સ્તંભોનો પૃથુ (જડાઇ)નો વિસ્તાર પ્રાસાદની પહોળાઇના પ્રમાણના દશમા ભાગે, અગિયારમા ભાગે, ગારમા ભાગે, તેરમા ભાગે અથવા ચૌદમા ભાગે કરવો, સ્તંભોની જડાઇનું આ પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન યથાશાસ્ત્ર કહેલું છે એટલે પાષાણની મજબૂતીના આધારે યોગ્ય માન લેવું ”

ઉપરના અર્થમાં આવેલો ‘ ભાગે ’ એ શબ્દ સમગ્ર્યન્ત જેવો લાગે છે, પણ વાસ્તવમાં એ તૃતીયા વિભક્તિના અર્થમાં વપરાયો છે. મૂળ સંસ્કૃતમાં જાયેય ભાગવાચક ‘ અંશ ’ શબ્દ તૃતીયાન્ત છે અને એનો જ અર્થ ‘ ભાગે ’ એ શબ્દથી જતાળ્યો છે જેનો તાત્પર્યાર્થ ‘ ભાગ જેટલો ’ અથવા ‘ અથવા ભાગ જરોજર ’ એવો થાય છે. અહીં ‘ ભાગે ’ એ શબ્દથી પૂરો ભાગ લેવાય છે, એ રીતે ‘ ભાગે ’ એ શબ્દ પ્રયોગના અભ્યાસથી કૃષ્ણસ્થાન વિષે પણ ‘ ભાગ ’ શબ્દથી પૂરો ભાગ લેવાની જમણામાં શિલ્પિયો ખડી ગયા લાગે છે, પણ તેમજ સમજવું જોઈએ કે અહીં પૂરો ભાગ લેવાનો છે તે તો તૃતીયા વિભક્તિના પ્રયોગથી જ સમજાય છે, પણ કૃષ્ણસ્થાન વિષે પૂરો ભાગ લેવાનો નથી, કેમકે ત્યાં સમગ્રી વિભક્તિનો પ્રયોગ છે, તૃતીયાનો નથી.

નિષ્કર્ષ :

દૃષ્ટિ સ્થાન સંબંધી આ લાંબી ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ નીચે પ્રમાણે નિકળે છે—

૧. જિનમૂર્તિની દૃષ્ટિ દ્વારના કયા ભાગમાં પડે એટલી ઊંચી રહેવી જોઈએ એ વિષયમાં ઠકકુર ફેરુ, જૈનાચાર્ય વસુનન્દી અને બીજા શિક્ષક ગ્રંથકારો વચ્ચે મતભેદ હતો.

૨. આજ્ઞકાલની પ્રવૃત્તિમાં દૃષ્ટિનું સ્થાન અપરાજિતપૃષ્ઠા, પ્રાસાદમણ્ડન, વાસ્તુમંજરી આદિ ગ્રંથોના અનુસારે નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે.

૩. ઉત્તરંગ અને ઉબરા વચ્ચેની દ્વારની ઊંચાઈને ૬૪ ભાગે તેના પપ ગા ભાગમ્બં જિનમૂર્તિની દૃષ્ટિ રાખવી એવું અપરાજિતપૃષ્ઠાનું વિધાન છે.

૪. પ્રાસાદમણ્ડન, વાસ્તુમંજરી આદિ ગ્રંથો દ્વારની ઊંચાઈના ૮ ભાગ કરી ઉપરનો આઠમો ભાગ છોડી નીચેના સાતમા ભાગના ૮ ભાગ કરી તેનો પણ ઉપરનો આઠમો ભાગ છોડી દેવાનું અને સાતમાના ફરી આઠ ભાગ કરી નીચેના પહેલા અષ્ટમાંશે ધ્વજઆયમાં, ત્રીજા અષ્ટમાંશે સિંહ આયમાં અથવા પાંચમા અષ્ટમાંશે વૃષભ આયમાં દૃષ્ટિ રાખવાનું વિધાન કહે છે.

૫. આજના ગુજરાતી શિક્ષકોએ મોઢાથી તો સાતમાના સાતમા ભાગમાં દૃષ્ટિ રાખવાનું કહે છે, પણ કૃતિમાં તેનો સાતમો ભાગ પૂરો યાય ત્યાં દૃષ્ટિ રાખે છે અને તેમ કરવાની બીજાઓને સલાહ આપે છે.

૬. ગુજરાતી શિક્ષકોની માન્યતા પ્રમાણે દૃષ્ટિસ્થાન રાખતાં પ્રાસાદમણ્ડન, વાસ્તુમંજરી પ્રમુખ ગ્રંથોનું કથન ખોટું ઠરે છે, કેમકે આ બધા ગ્રંથોમાં દૃષ્ટિસ્થાન વૃષ, સિંહ અથવા ધ્વજ આયમાં રાખવાનું કહ્યું છે જે સાતમા ભાગની અંદર દૃષ્ટિ રાખવાથી જ મળી શકે, પૂરા સાત ભાગે નહિ.

૭. સમગ્રી વિભક્તિનો અર્થ જરોખર સમજવામાં આવે તો આ નવી જૂલ દાણુભરમાં નિકળી જાય તેવી છે.

૮. બીજા પ્રસંગોમાં જેમ ‘દશમા ભાગે, બારમા ભાગે’ ઈત્યાદિ પ્રકારની કારીગરો ભાષા વાપરે છે અને ત્યાં તેટલા ભાગો જેટલું માપ ગ્રહણ કરે છે, તેમ દૃષ્ટિસ્થાનના સંજન્યમાં પણ કરે છે જે તેમની જૂલ છે. ‘સ્થાનવિભાગ’ અને ‘ક્રમ’ પ્રકરણમાં જેમ સમગ્રીનો અર્થ ‘તેનો અંદર’ અથવા ‘તેના મથાળા સુધી’ એવો કરવામાં આવે છે તેવો જ અર્થ દૃષ્ટિસ્થાનના સંજન્યમાં પણ ‘સાતમાના સાતમાની અંદર’ અથવા ‘સાતમાના મથાળા સુધી’ એવો કરવામાં આવે તો આ જૂલ સુધરી જાય.

દૃષ્ટિસ્થાન સંજન્યી આટલો સ્પષ્ટ ખુલાસ્તે વાંચ્યા પછી પણ જો શિદ્ધિપયો પોતાની જૂલ નહિ સુધારે તો તેનો અર્થ એ જ થશે કે તેઓ સમજવા છતાં દુરાગ્રહી છે અને એવા દુરાગ્રહી શિદ્ધિપયોની સલાહ માનવામાં કેટલું જોખમ રહેલું છે તે કામ કરાવનારાઓને વિચાર કરતા બનાવશે.

૩. રેખા.

રેખાજ્ઞાનની ઉપયોગિતા અને તેનો પરિચય :

શિદ્ધપથાસ્રમાં જગતી અને દૃષ્ટિસ્થાનના જેટલી જ રેખાની પણ ચર્ચા છે. અપરાજિતસંહિતામાં ‘રેખાનિરૂપણ માટે આખા ગણ સૂત્રો (અધ્યાયો) અને ૧૦૧ શ્લોકો રોકાયેલા છે. કોઇપણ પ્રાસાદના શિખરનું નિર્માણ રેખાજ્ઞાન વિના નિર્દોષપણે થઈ શકતું નથી, પ્રાસાદોના મુઠાવરા ઉપર ક્રમ (ગૂંચપંક્તિ) ચઢ્યા પછી નીચે પહોળા અને ઉપર સાંકડા આકારનું જે શિખર ચઢાવવામાં આવે છે તેની જાગ્યાઈ અને વજન (નમન)નું પરિમાણ નક્કો કરવા સૂત્રની દોરીથી અથવા કામડોવડે જે લીટીઓ ખેંચવામાં આવતી તે પૂર્વકાળમાં રેખા કહેવાતી, પણ

આજકાલ કોણ ભાગ ઉપર બનતા શિખરના તે અંગ વિશેષને જ શિલ્પિઓ 'રેખા' એ નામથી ઓળખે છે. ગુજરાતના શિલ્પિયો તો શિખરના કોણ વિભાગ ઉપરાન્ત 'મંડોવરાના' કોણને પણ 'રેખા' નામથી પોકારે છે પણ તે ચોગ્ય નથી, શિખરના કોણ વિભાગને 'રેખા' કહેવાનો વ્યવહાર તો ચિરકાળ થઈ જવાથી શિલ્પન્ય અન્યોમાં પણ જોવાય છે, પણ મંડોવરાના કોણને 'રેખા' કહેવાનો વ્યવહાર ગુજરાત સિવાય જીને જણાતો નથી.

રેલાન્ત મેદો અને નાગરી રેલાઓ :

શિલ્પશાસ્ત્રમાં રેખાઓ બે પ્રકારની બતાવી છે: એક 'નાગરી' રેખાઓ, બીજી 'ચન્દ્રકલા' રેખાઓ.

નાગરી રેખાની જ પચ્ચીસિયો હોય છે, એક પચ્ચીસી 'ઉદય ભેદોદ્ભવા'ની અને બીજી 'કલાભેદોદ્ભવા'ની આ બંને રેખા પચ્ચીસિયોની પ્રત્યેક રેખાનાં નામ શાસ્ત્રમાં લખેલાં મળે છે.

આ રેખા પચ્ચીસિયોથી પ્રાસાદનો રકન્ધ (ખાંધણો) ૨૫ ઠેકાણે ચિહ્નિત થાય છે, તેથી રકન્ધનાં પણ ૨૫ નામો ઉપજે છે.

ચન્દ્રકલાદિ રેખાઓ મૂળ ૧૬ છે અને ઉત્તરભેદો ગણતાં ૨૫૬ ભેદ થાય છે. આ રેખાઓ સર્વસાધારણ છે, સર્વજાતિના પ્રાસાદોના શિખર નિર્માણમાં આનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

નાગરી રેખાઓ પૈકીની પહેલી પંચખંડી, બીજી પટ્ટખંડી યાવત્ પચ્ચીસમી ૨૯ ખંડી હોય. આ જાતિની રેખાઓમાં પંચખંડીથી ઓછા ખંડવાળી કોઈ રેખા હોતી નથી. એના ખંડોમાં પ્રતિખંડો એક એક વધતી સંખ્યામાં કલાઓ હોય છે. પંચખંડી કે જેનું નામ 'સંખ્યાસા' છે—ના પહેલા ખંડમાં એક બીજામાં બે, એમ વધારતાં પાંચમામાં પાંચ કલાઓ લગાડાય છે; એકંદરે તેના પાંચ ખંડોની કલાઓની સંખ્યા $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 = 120$ એ થાય છે, અને એ નિયમાનુસાર, પચ્ચીસમી નાગરી રેખા

‘પ્રિયાનના’ના ૨૯ ‘ખંડોમાં ૪૩૫ કલાઓ ઉપજે છે એકંદર નાગરી પચ્ચીસ રેખાઓમાં ૪૪૭૫ પોણા પીસ્તાલીશ સો કલાઓ ઉપજે છે અને આ કલાઓની ઉદય તથા નમનમાં એક એક કલાની હાનિ વૃદ્ધિના બેદથી તેટલા પ્રકારનાં શિખરો ઉપજે છે.

ચન્દ્રકલા રેખાઓ:

સાધારણ રેખાઓનું ‘ચન્દ્રકલા’ એ નામ એની સોળની સંખ્યાને લઈને પડ્યું લાગે છે, કેમકે આ રેખાઓ મૂલમાં ૧૬ છે જે બધી ‘સમચાર ખંડાવાલી’ છે, પરંતુ આ સોળ પૈકીની પ્રત્યેક રેખાની પાછળ બીજી ૧૫-૧૫ રેખાઓ વિવિધચારી પણ છે તેથી એ સખ્યા બસો છપ્પનની થાય છે.

ચન્દ્રકલા રેખાઓમાં ત્રણ ખંડો અને ચોવીસ કલાઓથી ઓછા ખંડ કે કલાવાળી ટોઇ રેખા નથી.

પહેલી ચન્દ્રકલા રેખા કે જેનું નામ ‘શશિની’ છે, ત્રિખંડા છે, એને બધી મળીને ચોવીસ કલાઓ હોય છે. એ પછીની ૧૫ રેખા પણ એની જ જાતિની હોવાથી છે તો ત્રિખંડા, પરંતુ એ બધીમા પ્રથમ ખંડ સિવાયના ખંડોમાં કલાઓની વૃદ્ધિ થતી જાય છે.

બીજી ત્રિખંડાના બીજા ખંડમા ૯ અને ત્રીજામાં ૧૦ કલાઓ લાગે છે અને પહેલા ખંડ કરતા ત્રીજા ખંડમાં એક અનુર્ધાશ કલાઓ વધુ હોવાથી એ રેખા ‘સપાદચાર’વાળી કહેવાય છે. એ પ્રમાણે જેમ જેમ રેખાઓનો નંબર વધે છે તેમ તેમ તેના ખંડોમાં વધે છે અને તેની સાથે ચાર ગણ છે.

સોળમી ત્રિખંડા રેખાના પહેલા ખંડની ૮ કલાઓ કરતાં ત્રીજા ખંડની ૩૮ કલાઓ પોણા પાંચગણી થઈ જાય છે અને તેથી એ રેખાનો ચાર પોણા પાંચ ગણો ગણાય છે.

ચન્દ્રકલા રેખાઓ પૈકીના બીજી મૂળ રેખા ‘શશિની’ છે,

આ ચતુષ્ખંડા છે અને આના ચારે ખંડોમાં ૧૨-૧૨ કલાઓ છે. અર્થાત્ એ પણ સમાચારીવાળી છે, ત્રિખંડાની જેમ એની પાછળ પણ બીજી ૧૫ ચતુષ્ખંડાઓ છે, જે અનુક્રમે સપાદ, સાર્ધ, પાદોત્ક્રય, ક્રય આદિ ચારવાળી છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક મૂળ રેખામાં એક એક ખંડની વૃદ્ધિ થતાં ૧૬ સ્ત્રી અમૃતા રેખા અઢાર ખંડવાળી બને છે.

મૂળ રેખાઓમાં જેમ જેમ નંબર વધે છે તેમ તેઓના પહેલા ખંડોમાં ચાર ચાર કલાઓની વૃદ્ધિ થાય છે, પહેલી મૂળરેખા અને એની અનુવર્તિની ૧૫ રેખાઓના પહેલા ખંડમાં ૮-૮ કલાઓ છે તે બીજી મૂળ રેખા અને તેની જાતની ૧૫ રેખાઓના પહેલા ખંડમાં ૧૨-૧૨ રેખાઓ છે આમ ૪-૪ ની વૃદ્ધિ થતી સોળમી અમૃતા અને એની જાતની બીજી ૧૫ રેખાઓના પહેલા ખંડોમાં ૬૮-૬૮ કલાઓ ઉપજે છે અને અમૃતા વર્ગની છેલ્લી રેખાના છેલ્લા અઢારમા ખંડમાં ૩૨૩ કલાઓ ઉપજે છે. આ સોળમીની સોળમી અર્થાત્ ૨૫૬ મી રેખાના બધા ખંડોની કલાસંખ્યા ૩૫૧૯ ની થાય છે, આમ આ બધી રેખાઓનો કલાવિસ્તાર અનેક લાખોની સંખ્યામાં છે, અને જેટલા રેખાઓના કલાલેહો તેટલી જ જાતના સમઘનદે શિખરના લેહો ઉપજે છે.

રેખાઓ સંબંધી આ સક્ષિપ્ત વિવરણથી વાંચકગણ સમજી શકશે કે પ્રાસાદ સંબંધી શિલ્પવિદ્યામાં ‘રેખા’ એ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

આજના શિલ્પયોગમાં રેખાજ્ઞાનની ચામી :

શિલ્પમાં ‘રેખાનું’ જેટલું મહત્ત્વ છે, તેટલું જ આધુનિક શિલ્પકર્મિયોમાં એનું અજ્ઞાન વ્યાપેલું છે. આજે પણ પ્રાસાદો અને શિખરો તો બને છે જ છતાં તે બનાવનારાઓમાં આ સેંકડો રેખાઓ અને લાખો કલાઓ પૈકીની એક પણ રેખા કે કલાનું ખરું જ્ઞાન હોતું નથી, રેખા અને કલા એક છે કે ભિન્ન

જિજ્ઞાસુ છે એટલું પણ આજના શિદ્ધિપથે જાણતા નથી, કેવલ
“ સપાદં શિવરં કાર્યં, સાર્થકશિવરં તથા ” આવાં ત્રુટક વચ-
નોના આશ્નાયથી અથવા તે “ રેણામૂલસ્ય વિસ્તરાત્, પદ્મકોશ
સમાલિયેત્ ‘ ચતુર્ગુણેન સૂત્રેણ, સપાદશિવરોદયઃ ”

અર્થાત્—‘ રેણામૂલના વિસ્તારથી ચારણુના સૂત્રથી ‘ પદ્મ-
કોશ ’—(વગર ખિલેલા કમલપુષ્પનો આકાર) લખવો ‘ એટલે
ઉચ્ચાઈમાં સવાયા શિખરનો આકાર બનશે. ’

ઈત્યાદિ વચનોને આધારે તેઓ શિખરનો આકાર બનાવી
દે છે, પણ રેખાજ્ઞાનના અભાવે તેઓ ઉદયમાં અને નમનમાં
કંઈ રેખા લાવવી જોઈએ એ જાણતા ન હોવાથી ગમે તે રેખા
ઉપર નમન અને ઉદય ધૂરી નય છે જ્યાં રેખાનું પણ ઠેકાણું
ન હોય ત્યાં કલાની તો વાતજ શી હોઈ શકે ? આ સ્થિતિમાં
ખિચારા શિદ્ધિપથે “ દૈર્ઘ્યકલ્યાઃ કલાઃ સ્કન્ધે ” ઈત્યાદિ વસ્તુને
સમજ્યા જ ન હોય ત્યાં એ સિદ્ધાન્તના પાલનની તો વાત જ
કેવી ? આમ આ રેખા પ્રકરણનું વ્યાપક અજ્ઞાન આજના શિદ્ધિ-
પથોમાં વ્યાપી ગયું છે, આજથી જ નહિ પણ ઘણા સમય
પહેલાંથી શિદ્ધિપથે રેખાજ્ઞાનથી વચિત થઈ ચૂક્યા લાગે છે.
આજથી લગભગ ત્રણ દાયકા ઉપર થઈ ગયેલા પાઠશ્રવાણા પં.
યતિ હોમતવિજયજી—કે જેઓ શિદ્ધપથાસ્રના સારા જાણકાર
જણાતા હતા—પ્રાસાદમંડનનામક શિદ્ધપ્રાચ્ય ઉપરની પોતાની
ગુજરાતી ટીકામાં રેખાને અંગે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે—

“ એ લેદ્દ ઉચ્ચપણ તથા વિસ્તારપણના અન્યોન્ય સંબંધથી
મેરુ તથા ખણ્ડમેરુની રીત આવતી હોય તો સ્પષ્ટ કરી શકે, એ
વિદ્યા કારીગરોમાંથી ગઈ છે તેનેથી આગળના જાણપણાવાલે
સૂત્રધારે પુસ્તકોમે આકૃતિઓના ઉતારા કર્યા છે તે પ્રમાણે કરવા. ”

યતિજીની ઉપર્યુક્ત ટીકા વિશેવિશ્વા સાચી છે. આજે સારામાં
સારા જણાતા સોમપુરા શિદ્ધિપથે કે જેઓએ પોતાને અન્યકાર

ઠડેવરાવવાંતું સાહસ જોડ્યું છે તેજો પણ આ રેખાજ્ઞાનથી સેંકડો કોશ ફર છે, જે જ્ઞાન કેટલાએ કાળથી તેમની જાતિમાંથી હુમ ધર્ષ ગયું છે, તેને અંગે પણ તેઓએ પોતાના સંશ્લેષ-અન્યોમાં લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ તેમાં તેઓમાંથી કોઇને પણ સફળતા મળી નથી.

આધુનિક શિલ્પવિદ્યાના રેખાજ્ઞાનનો નમૂનો :

આધુનિક શિલ્પવિદ્યાદ્વારા સંશ્લેષતાં અને છપાંચેલાં બે પુસ્તકો આ : વખતે અમારી સામે છે-૧ ‘બૃહત્શિલ્પશાસ્ત્ર’ અને ૨ ‘શિલ્પરત્નાકર.’ પહેલા પુસ્તકના ત્રીજા ભાગમાં પૃ. ૩૦ થી ૩૬ સુધીમાં રેખા પ્રકરણ આપેલું છે. કેટલાક અશુદ્ધ શ્લોકો અને અસંગત અર્થો ઉપરાન્ત લગભગ ૩૨ નકશાઓ આપીને રેખા પ્રકરણ સમજાવવાની ઘિણી કરવામાં આવી છે, પણ લેખકને સફળતા મળી નથી. ૩૨ નકશાઓમાં ૧૮ નકશાઓ એક ખંડાના અને ૬ નકશા દ્વિખંડા રેખાના ચીતર્યા છે, પણ એમણે એટલું તો સમજી લેવું હતું કે શિલ્પશાસ્ત્રમાં એકખંડા કે દ્વિખંડા રેખા જ માની નથી, ત્રિખંડાથી અષ્ટાદશખંડા અને પંચખંડાથી એાગણત્રીશ ખંડા સુધીની રેખાઓ હોય છે, પણ એક ખંડા કે દ્વિખંડા રેખા હોતી નથી.

એ જ લેખકે ૮ નકશા ત્રિખંડા રેખાના પણ ચીતર્યા છે, છતાં તેમાં ખડોનો ચાર કે કળાઓનો ઢંગધડો ન હોવાથી તે પણ નકશા નકામાં જ છે, તાત્પર્ય કે એ બધા નકશા અને લખાણ રેખાજ્ઞાન વિના વગર સમજ્યે કરેલ હોવાથી તદ્દન અશુદ્ધ અને અશાસ્ત્રીય છે.

શિલ્પરત્નાકર પુસ્તકમાં આ રેખા પ્રકરણ પૃ. ૧૮૦ થી ૧૮૨ સુધીમાં આપેલું છે, આમાં પણ એના એ જ શ્લોકો અને એની એ અશુદ્ધિયો છે.

બૃહત્ શિલ્પશાસ્ત્રમાં પ્રતિલેખક, પ્રેક્ષકોપી લેખક, અને

ઠપોઝીટર એ બધા તરફથી થોડી થોડી અશુદ્ધિયો. ઉમેરાઈને સદર્જ અશુદ્ધિયોનું ઘર બની ગયો છે, છતાં આમાંની કેટલીક અશુદ્ધિયો જટ પકડી શકાય તેવી હોય છે જ્યારે શિદ્ધપરત્નાકરની અશુદ્ધિયો કોઈ વેદિયા પડિતના હાથે થયેલી છે કે જે પકડતાં પણ મુશ્કેલી પડે છે.

રેખા પ્રકરણ કેટલું બધું અશુદ્ધ અને અજ્ઞેય થઈ ગયું છે એ વસ્તુ સમજાવવાના ઉદ્દેશથી અમે શિદ્ધપરત્નાકરમાં આપેલ એ વિષયના મહત્ત્વપૂર્ણ શ્લોકોની અશુદ્ધિયો અને એના અશુદ્ધ અર્થના થોડાક અવતરણો આપીને સાથે જ એ શ્લોકો કેવા જોઈએ અને એનો અર્થ વાસ્તવિક કેવો છે તે જણાવીશું.

બાજના શિલ્પિયોનું અશુદ્ધ રેખા પ્રકરણ :

“ સપાદં શિખરં કાર્યં, સાર્ધેકં શિખરં તથા ।

સપાદકર્ણયોર્મધ્યે રેખાઃ સ્યુઃ પચ્ચવિંશતિઃ ॥ ૪૪ ॥

ઉદયે કર્ણયોર્મધ્યે રેખાથ પચ્ચવિંશતિઃ ।

પ્રોક્તા રેખાઃ કલામેદૈર્નમનં પચ્ચવિંશતિઃ ॥ ૪૫ ॥ ”

૪૪ મા શ્લોકમાં “ સાર્ધેકં ” આ શબ્દો મૂલઅન્યકર્તાના નહિ પણ ‘ શિદ્ધપરત્નાકર ’ના સંગ્રાહક અને એના સંશોધક કોઈ પડિતના છે, મૂલ અન્ય પ્રાસાદમંડનમાં “ સકર્ણશિખરં તથા ” આવો પાઠ છે, તૃતીય અરણ પછી એજ પાઠનું સમર્થન કરે છે અને જોઈએ પણ એમજ, કારણ મૂલ અન્યકારનો આશય સવાયું તથા દોડું શિખર બતાવવાનો નથી પણ કોણના વિસ્તાર જેટલા ઊંચા અને રેખાવિસ્તારથી સવાયા જિયાં આ એ માપના શિખરોના અતરનું માપ કાઢી તેમાં ૨૫ રેખાઓ ઉપગ્રાવવાનો છે.

૪૫ મા શ્લોકમાં પણ મૂલ અન્યકારનો પાઠ “ સપાદ-કર્ણયોર્મધ્યે ઉદયે પચ્ચવિંશતિઃ ” આ પ્રકારનો છે અને એ જ જોઈએ, કેમકે સવાયા અને કર્ણુતુલ્ય શિખરના અન્તર જેટલી

શાસ્ત્રીય શિક્ષણવિધા :

ઊંચાઈમાં રૂપ રેખાઓ ઉપજાવવાની છે અને એ અર્થ “ઉદયે કર્ણયોર્મધ્યે” આ પાઠથી ઠોઠ પ્રકારે સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી.

“પ્રોક્તા રેખાઃ કલામેદર્શનમનં” આ પાઠમાં મૂલ ગ્રન્થકારનો ‘નમન’ ને સ્થાને ‘વલને’ આવેલ શબ્દ છે અને એ જ સાચો છે. આજના શિક્ષકો અંદરની જાણમાં વળવાનો અર્થ ‘નમન’ એવો કરે છે, પણ શાસ્ત્રમાં આ અર્થમાં ‘વલન’ શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે કે જેનો અર્થ ‘વળવું’ અર્થાત્ ‘ઉપરથી અંદરની જાણમાં વળવું’ એવો થાય છે.

આ શ્લોકમાં આવેલ “કલામેદૈઃ” શબ્દોનો “ઉપર ઠહેલી રેખાઓ સોળ લેદે, કડ્ડી પણ છોડી સકાય છે.” આવેલ અર્થ કરીને તો લેખકે રેખા અને કલા વિષેના પોતાના અજ્ઞાનનું જ પ્રદર્શન કર્યું છે. અહીં ‘કલા’ શબ્દ સંખ્યાવાચી નથી પણ ખંડના અંશ અર્થમાં વપરાતો ‘કલા’ શબ્દ છે. એ લેખક સમજી શક્યો નથી, સોળ રેખાઓથી નમણું છૂટવાનો અધિકાર આગળ ઉપર આવવાનો છે, પ્રસ્તુતમાં પચ્ચીસ રેખાઓની ચર્ચા છે અને ‘કલા’ શબ્દ તેના સૂક્ષ્મતર ભાગના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે જેનો ખરો અર્થ ‘વલનમાં કલાઓના લેદો સહિત રૂપ રેખાઓ કહી છે’ આવેલ થાય છે.

આ પ્રકરણના એ પછીના શ્લોકો તો એથીયે વધારે અશુદ્ધ થઈ ગયા છે. જુઓ—

“પચ્ચનન્દકણ્ઠમાન્તં, સ્પન્દાનિ તાન્પચુકમાત્”

અંશઘટ્ઠિઃ કલા કાર્યા, દૈર્ઘ્યે તુલ્યકલા મમા ॥ ૪૬ ॥”

આ શ્લોકમાં પચ્ચખંડાથી ઓગણત્રીસખંડા સુધીની રૂપ રેખાઓની અને તદ્દગત કલાઓની રચનાનું વિધાન છે, પણ સંગ્રાહકે સમજ્યા વિના ભાગતો જ અર્થ બેગાડી દીધો છે.

આ શ્લોક નીચે પ્રમાણે શુદ્ધ લખવો જોઈએ—

“ પञ्चाદિનन्दયુગ્માન્ત-સ્વળાનિ તેષ્વનુક્રમાત્ ।

અંશવૃદ્ધ્યા કલાઃ કાર્યા, દૈર્ઘ્યે સ્કન્ધે ચ તત્સમાઃ ॥ ”

અર્થ:—‘ પાંચથી માંડીને ઓગણત્રીય સુધી ખંડ કરવા અને તેઓમાં (ખંડોમાં) પ્રતિખંડે કલાઓ પણ અંડની સંખ્યાએ વધારવી, ઉદયમાં જેટલી કલા સંખ્યા થાય તેટલી જ સંખ્યા સ્કન્ધે વિસ્તારમાં પણ થવી જોઈએ. ’

ઉદાહરણ—પ્રથમ પાંચખંડા, બીજી પદખંડા ઇત્યાદિ પ્રકારે પચ્ચીસમી રેખા સુધી ખંડવૃદ્ધિએ ૨૬ ખંડો થશે અને પહેલા ખંડમાં એક, બીજામાં બે, એમ પ્રતિખંડે એક એક કલા વધારતાં પાંચખંડાના પાંચમા ખંડે ૫ કલાઓ થશે અને પાંચે ખંડોની કલાઓ ૧૫ થશે એ જ પ્રમાણે ૨૫ મીના ૨૬ ખંડોમાં એક એક કલા વધારતાં ૨૬ મા ખંડમાં ૨૬ કલાઓ આવશે અને આ રેખાના બધા ખંડોની એકત્ર રેખાસંખ્યા આરસો પાંત્રીસની થશે

“ અષ્ટાદિતોઽષ્ટપચ્ચન્તં, ચતુર્વૃદ્ધિથ પોઢશ ।

દૈર્ઘ્યે તુલ્યા કલા સ્કન્ધે ચૈકદ્વીનં ન શોમનમ્ ॥૪૭॥ ”

આ શ્લોકને પણ ઘણો જ અશુદ્ધ કરી નાખ્યો છે, તે નીચે પ્રમાણે શુદ્ધ જોઈએ—

“ અષ્ટાદાવષ્ટપચ્ચન્તે, ચતુર્વૃદ્ધ્યા ચ પોઢશ ।

દૈર્ઘ્યતુલ્યાઃ કલાઃ સ્કન્ધે, એકદ્વીનાસ્ત્વશોમનાઃ ॥૪૫॥ ”

અર્થ:—‘ આઠથી માંડી ૪-૪, કલાની વૃદ્ધિએ ૬૮ કલા સુધીની વૃદ્ધિ થતાં ૧૬ રેખા ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યાંમાં જેટલી કલાસંખ્યા થાય તેટલી જ સ્કન્ધભાગે નમણુમાં પણ કલાસંખ્યા ઉપજવવી જોઈએ, એક પણ કલા ઉદય કરતાં નમણુમાં હીન થશે તો તે શોભાહીન થશે. ’

“ ઊર્ધ્વે ચાષ્ટદશાંશાઃ સ્યુ-સ્તિર્યક્ પોઢશ ચૈ તથા ।

ચિત્રેઽસ્મિન્નથ ભવત્યેવં રેસ્વાણાં પટ્ટશરદ્વયમ્ ॥ ૪૮ ॥”

આ શ્લોકને પણ અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યો છે, મૂળ તે નીચે પ્રમાણે શુદ્ધ લખવો જોઈએ—

“ ઊર્ધ્વા અષ્ટાદશાંશાઃ સ્યુસ્તિર્યક્ પોઢશ એવ ચ ।

ચક્રેઽસ્મિન્નથ ભવત્યેવં, રેસ્વાણાં પટ્ટિપુદ્વયમ્ ॥ ”

અર્થ:—ઊર્ધ્વગામી અઠાર અને આંડા સોળ ખંડો કરવા, આ ચક્રમાં જસો છપ્પન રેખાઓ થાય છે.

આ ચક્રમાં ૨૫૬ રેખાઓ પૈકીની છેલ્લી ૧૬ અષ્ટાદશ ખંડો રેખાઓ જ આવી શકે છે, ૨૫૬ રેખાઓ માટે આંડા તો સોલ ઠોઠાઓ જ જોઈએ, પણ ઊર્ધ્વગામી ઠોઠા ૧૮ જોઈએ, શ્લોકમાં કંઈક બૂલ થઈ ગઈ લાગે છે, અથવા “પટ્ટિપુદ્વયમ્” એવો પાઠ હોય કે જેનો અર્થ ૨૫૬ મી રેખા એવો થઈ શકે. આ શ્લોકને પણ અર્થ એના સંત્રાહકના સમજવામાં આગ્યો જ નથી.

“ ત્રિસંહાત્ સંહવૃદ્ધિઃ, યાવદષ્ટાદશૈવ ચ ।

એકૈકશઃ કલાદૌ ચ સમાર્ચા યસ્ય પોઢશ ॥ ૪૯ ॥ ”

આ શ્લોક અને અર્થ પણ ‘સાવ અશુદ્ધ થઈ ગયો છે. શ્લોક નીચે પ્રમાણે જોઈએ—

“ ત્રિસંહાદૌ સંહવૃદ્ધિઃ-યાવદષ્ટાદશૈવ હિ ।

એકૈકાંશે કલા અદૌ, સમાચાર્યથ પોઢશ ॥ ”

અર્થ:—‘ત્રિસંહાદૌ’ આદિમાં અઠાર ખંડ થાય ત્યાં સુધી ખંડ વૃદ્ધિ કરવી, પ્રથમ ત્રિસંહાતા એક એક ખંડમાં આઠ આઠ કલાઓ મૂકવી, એવી જ રીતે ચતુષ્સંહા, પંચસંહા આદિ મળીને પ્રતિસંહા સમાન કલાવાળી ૧૬ રેખાઓ ‘સમાચારી’ વાળી હોય છે.’

આ શ્લોકમાં આવેલ ' સમા ' અને ' ચારી ' આ શબ્દોના અર્થ સમજ્યા વિના જ સંબંધકારે હાંકી માર્યો છે અને ' સમાધ્યાર્થ ' ને સ્થાને ' સમાર્ચા ' કરી તે ચોવીસ હોવાનું લખ્યું છે જે બધું અજ્ઞાનપૂર્ણ છે. શિષ્યપશાત્રમાં ' સમાર્ચા ' જેવી કોઈ ચીજ નથી માની. પણ ' સમા : ' એટલે સમાન સરખી ' ચારી ' એટલે ' ગતિ ' એવો તાત્પર્યાર્થ છે.

“ દ્વિતીયે પ્રથમે સંઢે કલાદૌ દ્વિતીયે નવ ।

તૃતીયે દશ સ્વંડેષુ શેષેષ્વધોષ્ટ વૈ ક્રમાત્ ॥ ૫૦ ॥ ”

આ શ્લોકને પણ બગાડીને છિન્નફિન્ન કર્યો છે, અર્થનો અનર્થ કરી નાખ્યો છે, શુદ્ધ શ્લોક નીચે પ્રમાણે જોઈએ—

“ દ્વિતીયા પ્રથમે સંઢે ડડૌ કલા દ્વિતીયે નવ ।

તૃતીયે દશ સ્વંડેષુ, શેષેષ્વધેષ્યં ક્રમઃ ॥ ”

અર્થઃ—‘ બીજી ત્રિખંડાના પહેલા ખંડમાં ૮, બીજામાં ૬ અને ત્રીજામાં ૧૦ કલાઓ હોય છે, અને ઉપરના શેષ ખંડોમાં પણ એ જ ક્રમ પ્રમાણે કલાઓ વધે છે. ’

“ અષ્ટ દિક્ સૂર્યમાગૈશ્વ ત્રિસંઢા ચ તૃતીયકા ।

અનેન ક્રમયોગેન કોષ્ઠકૈસ્તં પ્રપૂરયેત્ ॥ ૫૧ ॥ ”

આ શ્લોક પણ અશુદ્ધ છે અને અર્થ પણ અશુદ્ધ જ લખ્યો છે શ્લોક નીચે પ્રમાણે જોઈએ—

“ અષ્ટ દિક્ સૂર્યમાગૈશ્વ, ત્રિસંઢા તૃતીયા ભવેત્ ॥

અનેન ક્રમયોગેન, કોષ્ઠાનકૈઃ પ્રપૂરયેત્ ॥ ”

અર્થઃ—‘ આઠ દેશ અને બાર કલાઓથી ત્રીજી ત્રિખંડા બને છે, અર્થાત્ ત્રીજી ત્રિખંડાના પહેલા ખંડમાં ૮, બીજામાં ૧૦ અને ત્રીજામાં ૧૨ કલાઓ લાગે છે, એ જ ક્રમથી બીજી દેખાઓના ખંડોના કોષ્ઠો પણ કલાઓના આંકડાઓથી સરખા ’

“ રેખાણાં જાયતે સંખ્યાં, પદ્મચ્છાશશતદ્વયમ્ ।

દૈર્ઘ્યે ભવન્તિ યાવન્ત્યઃ, કલાઃ સ્કન્ધેઽપિ તત્સમાઃ ॥૫૨॥ ”

અર્થ—‘ ઉપર પ્રમાણે કોઈકો લરવાથી ૨૫૬ રેખાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેઓની ઊંચાઈમાં જેટલી કલાઓ થાય તેટલી જ સ્કન્ધના વિસ્તારમાં પણ ઉપજાવવી. ’ :

આ શ્લોકમાં આવેલ ‘ કલા ’ શબ્દનો અર્થ સંગ્રહકારે ‘ રેખા ’ કહે છે તે જૂલભરેલો છે. ‘ કલા ’ એ રેખા નહિ પણ રેખાનો સૂક્ષ્મતર અંશ હોય છે. એ વાત નીચેના શ્લોકથી સ્પષ્ટ થાય છે—

“ સ્વળ્હોત્પત્તિઃ ક્ષેત્રાત્, સ્વળ્હાદુત્પદ્યતે કલામાગઃ ।

પ્રચયશ્ચ ક્ષેત્રમાગાત્, પ્રવર્ચયાદુર્ધ્વાશિકઃ સ કલા ॥”

અર્થ—‘ ક્ષેત્રથી ખંડની, ખંડથી કલા લાગતી અને કલા-માગથી પ્રચયની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને પ્રચયની ઉપરનો એ સૂક્ષ્મ અંશ તે ‘ કલા ’ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે રેખા અને કલામાં મહદન્તર હોવા છતાં આજના શિલ્પિઓ કલાને રેખાથી જુદી સમજી શકતા નથી.

અપરતજતસંહિતામાં જેનું એક સો શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું છે તે જ રેખા પ્રકરણને આધુનિક સંગ્રહકારોએ ઉપર લખેલ શ્લોકોમાં પૂરું કર્યું છે, એ જાણી શ્લોકો પ્રાસાદમંડન ગ્રંથમાંથી સંગ્રહકારોએ સંગ્રહ્યા છે પણ એકે એક શ્લોક અને એનો અર્થ અશુદ્ધ લખવાથી જણાય છે કે લેખક રેખાપ્રકરણનું જ્ઞાન ધરાવનાર નથી. શિલ્પરતનાકરના સંગ્રહકારે પણ રેખાઓના અનેક નકશાઓ આપ્યા છે પણ તે જાણી શકાય છે. ખંડોના ચાર કે કલાઓનું જ્ઞાન ન હોવાથી નકશા અશુદ્ધ ચીતર્યા છે.

રેખા અને શિખરનો અન્યોન્ય સંગન્ધ હોવાથી આ પ્રસંગે શિખરને અંગે પણ એક વાત ખાસ ઉલ્લેખ યોગ્ય હોઈ કહી દેવી યોગ્ય જણાય છે.

પૂર્વે ઉદ્ધરેલ શ્લોકો પૈકીના પહેલા શ્લોકમાં—

“ મપાદં શિખરં કાર્યં, સકર્ણં શિખરં તથા । ”

આ શબ્દોથી શિખરની ઊંચાઈ રેખા વિસ્તારથી સવાધી અથવા ઢોળુ વિસ્તાર જેટલી કરવાનું વિધાન કથ્યું છે, વાસ્તુ-મંજરી વિગેરેમાં પણ શિખરની ઊંચાઈ એ જ પ્રમાણે કરવાનું વિધાન છે, પણ ‘અપરાજિતસંહિતા’ તથા ‘સમરાંગણ સૂત્રધાર’ ના વિધાનથી આ વિધાન ભુલું પડે છે. અપરાજિત-સંહિતામાં આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે લેખ છે—

“મવ્યાસં શિખરં કાર્યં, મકર્ણં શિખરોચ્છ્રયમ્ ।.

સવ્યાસકર્ણયોર્મધ્યે (ધ્યં) દ્વિઘનં ચ ત્રિ (ત્રિ) મિર્હતમ્ (મજેત્) સ્વરેલોત્થિતા રેખાઃ, સંખ્યાયાં પચ્ચવિંશતિઃ ।

નામાનિ કથયિष્યામિ, સવ્યાસાદિ યથાક્રમમ્ ॥ ૨ ॥ ”

અર્થઃ—‘શિખર ઊંચાઈમાં રેખા વિસ્તાર તથા કર્ણુ વિસ્તાર જેટલું કરવું, રેખા વિસ્તાર અને કર્ણુ વિસ્તારના અન્તરને ૨૪ થી ભાગવું, આ ચોવીસે ભાગ સૂત્રરેખાના ચિહ્નથી ઉત્પન્ન થતી ૨૫ રેખાઓવડે થાય છે, જેના ‘સવ્યાસા’ આદિ નામે અનુક્રમે કહીયો.’

આ શ્લોકમાં શિખરની ઊંચાઈ ઓછામાં ઓછી રેખાવિસ્તાર જેટલી જણાવી છે જ્યારે પહેલા શ્લોકમાં શિખર ઓછામાં ઓછું સવાધું કરવાનું અને તે તથા કર્ણુતુલ્ય શિખર આ જેના અન્તરમાં ૨૫ રેખાઓ છોડવાનું જણાવ્યું છે. ”

આ બે માન્યતામાં ઘણું જ ભેદ પડે છે, આધુનિક ગ્રન્થ-સંદર્ભો અને પ્રાસાદમણ્ડન તથા વાસ્તુમંજરી આદિના મતે શિખરની ઊંચાઈ રેખાવિસ્તારથી સવાધ તો હોવી જ જોઈએ, પણ અપરાજિતસંહિતા આ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરતી નથી, એના મતે રેખાવિસ્તાર જેટલી શિખરની ઊંચાઈ હોય તો પણ જઘન્યમાને તે ચાલી શકે છે. પ્રાચીન અનેક પ્રાસાદો ઉપર આ પ્રમાણેનાં શિખરો જોવાય છે, છતાં અપરાજિતના આ મન્તવ્યને

નં સંમજનારા આધુનિક શિલ્પિયો તેવાં શિખરોને માનહીન હોવાનું જણાવે છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલેક સ્થળે તો આવા કનિષ્ઠ માનતા શિખરો ઉપર ખોદી ચઢાવીને તે આધુનિક માન્યતા મુજબના બનાવવામાં પણ આવ્યાં છે. પણ આવાં શિખરો હીન કે અશુદ્ધ હોતાં નથી એમ ઉપર્યુક્ત અપરાજિત-પૃષ્ઠના લેખથી સિદ્ધ થાય છે.

સમરાંગણસૂત્રધારમાં તો એ વસ્તુ એથીયે વધુ સ્પષ્ટપણે જણાવી છે, જે નીચેના શ્લોકોથી જણાશે—

“ શિખરં વ્યાસકર્ણમ્બિયાં, તુલ્યં સ્યાદધર્માત્તમમ્ ।

માજનીયં, ચતુર્યુક્ત-વિશત્યા ચ તદન્તરમ્ ॥

આવત્તીમિશ્ચ તે માગા, રેખાસ્તાવત્ય ઈરિતાઃ । ”

અર્થ:—‘ વ્યાસતુલ્ય ’ (રેખા વિસ્તારતુલ્ય) અને કર્ણતુલ્ય (કર્ણવિસ્તારતુલ્ય) શિખર અનુક્રમે કનિષ્ઠ અને ઉત્તમ કહેવાય છે. વ્યાસ અને કર્ણનું અન્તર ચોવીશથી ભાગવું, આ ચોવીશ ભાગો જેટલી રેખાઓ વડે થાય તેટલી નાગરી રેખાઓ કહી છે. ’

ઉપર્યુક્ત અપરાજિતપૃષ્ઠા અને સમરાંગણસૂત્રધારના પાઠોથી સિદ્ધ થાય છે કે પૂર્વે રેખાવિસ્તારતુલ્ય કનિષ્ઠ માનતું શિખર યતું હતું પણ હમણાં એ પ્રમાણે યતું નથી. પાછલા સમયમાં બનેલા ગ્રન્થોમાંથી પણ આ વિધાન હુત્ત થયું છે.

વાસ્તુસારમાં કંઠર ફેરુએ પણ નાગર શિખરો સવાયાં, દોઢાં અથવા ત્રિભાગયુક્ત બનાવવાનું વિધાન કર્યું છે, આથી અનુમાન થાય છે કે વાસ્તુસારના રચનાસમય (વિક્રમ સંવત ૧૩૭૨)ની પૂર્વે જ વ્યાસતુલ્ય શિખર બનાવવાની રીત બિડી ગઈ છે.

નિષ્કર્ષ :

૧. રેખા પ્રકરણનો નિષ્કર્ષ એટલો જ છે કે શિખર બનાવવા માટે રેખાઓ અને તેની કલાઓનું જ્ઞાન ઘણું આવશ્યક છે, પણ આજના શિલ્પકર્મિયોમાંથી રેખાજ્ઞાન પ્રાયઃ અહરય થયું

છે, આજના કાદીગરો આજકાલ જે શિખરોનું નિર્માણ કરે છે તેમાં રેખાઓનો મેળ જોવાતો નથી પણ આશરે શિખરોનો આકાર બનાવવામાં આવે છે તેમાં કેટલાંક શિખરો સારા આકારનાં પણ બની બાકી છે છતાં તેમાં પણ રેખા કે કલાઓનું ઠેકાણું હોતું નથી. કેમકે એ આવડત આજના શિલ્પીઓમાં રહી નથી એમ એમના જ લેખો અને કામો કહી આપે છે.

૨. શિલ્પના પ્રાચીન ગ્રંથો આમે ય ઘણા અશુદ્ધ થઈ ગયેલા મળે છે, અને શિલ્પરત્નાકર વગેરેમાં જ્યાં એ વિષયના ધ્વનિભર પડિતોના હાથ લાગ્યા છે ત્યાં એ વિષયના ગ્રંથો કે શ્લોકો, હતા તેથી ચે વધારે અશુદ્ધ થઈ ગયા છે.

૩. શિખરની ઊંચાઈના સંબંધમાં અપરંજિત આદિ પ્રાચીન ગ્રંથો અને અર્વાચીન ગ્રંથોમાં મતભેદ પડેલો જણાય છે, પ્રાચીન સમયમાં રેખામૂલના વ્યાસ તુલ્ય ઊંચા શિખરો પણ થતાં હતાં જ્યારે પાછલા ગ્રંથોમાં વ્યાસથી સવાયું ઊંચું તો શિખર હોવું જ જોઈએ આવી માન્યતા પ્રચલિત થઈ હતી.

ઉપસંહાર :

આ લેખમાં અમારો ઉદ્દેશ જગતી, દૃષ્ટિસ્થાન અથવા રેખા એ વસ્તુઓ સમજાવવાનો કે એનું નિરૂપણ કરવાનો નહિ પણ આ વિષયમાં આધુનિક શિલ્પીઓમાં કેટલું અજ્ઞાન અથવા ભૂલો આવે છે તેનો નિર્દેશ કરવાનો હતો અને તેથી જ વિષય રસપ્રદ હોવા છતાં એનું નિરૂપણ કર્યા વિના જ એમાં ચાલતી ભૂલો દેખાડવા પૂરતો જ પ્રયાસ કર્યો છે.

ઉક્ત ભૂલો પૈકીની પહેલી એ ભૂલો તો ખાસ ગુજરાતી શિલ્પીઓમાં જોવામાં આવે છે, રેખા વિષયક અજ્ઞાન તો ગુજરાતી અને મારવાડી બંન્ને શિલ્પીઓમાં એક સરખું વ્યાપી ગયેલું છે.

આપણે આશા રાખીશું કે આ લેખ વાંચીને શિલ્પીઓ પોતાની ભૂલોને સારી રીતે સમજશે અને તે દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરશે. તથાસ્તુ

સરળ પ્રશ્નોત્તરી

૬

સુનિરાજ શ્રીમદ્
કનકવિજયજી મહારાજ

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના દાર્શનિક વિષયો, જેમાં કે નયવાદ, આત્મવાદ, કર્મવાદ, સ્યાદાદ વગેરેનું સાદિત્ય; આ શીર્ષક હેઠળ રજૂ થતું રહેશે. તે તે વિષયના અભ્યાસી વિદ્વાન મુનિવરો, તેમજ ગૃહસ્થો; સાદી, સરસ અને લોકભોગ્ય શૈલીમાં પોતાના લેખો મોકલી આ વિભાગને સમૃદ્ધ બનાવવા અવશ્ય કૃપા કરે!—સં૦

પ્ર૦ ૧—દ્રવ્યનું લક્ષણ શું ? દ્રવ્ય કેને કહેવાય ?

ઉ૦ ૧—જૈનશાસનમાં દ્રવ્યનું લક્ષણ, “યત્સત્તદ્રવ્યમ્” [જે સત્ એ દ્રવ્ય છે.] આ મુજબ છે. નિજ નિજ ગુણપર્યાયોમાં વ્યાપીને રહે તે સત્ કહેવાય છે એટલે સત્ની વ્યાખ્યા આ રીતે કરવામાં આવે છે—‘સીદતિ સ્વકીયાન્ ગુણપર્યાન્ વ્યાપ્નોત્તીતિ સત્’ વળી સત્નું લક્ષણ આ પ્રકારે પણ શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે કે—‘ઉત્પાદવ્યયઘૌવ્યયુક્તં સત્’ [ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિરતા ત્રણેથી જે યુક્ત હોય તે સત્] જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય, સ્થિર રહે અને નાશને અનુભવે તે સત્ કહેવાય છે. તથા અન્ય રીતે પણ સત્ની ઓળખ પ્રત્યક્ષિત છે કે—‘અર્થક્રિયાકારિ સત્’ [જે અર્થક્રિયા કરી શકે તે સત્] આને અંગે જૈનશાસ્ત્રોમાં ૨૫૯ કથન છે કે,

‘યદેવાર્થક્રિયાકારિતદેવ પરમાર્થસત્ ।

યદ્ નાર્થક્રિયાકારિ તદેવ પરતોઽપ્યસત્’ ॥ ૧ ॥

‘ જે અર્થ ક્રિયા કરનાર છે તે પરમાર્થ સત છે. અને જે અર્થ ક્રિયા કરનાર નથી, તે વાસ્તવિક રીતે શશશૃંગની જેમ અસત્ કહેવાય છે. દ્રવ્યના સત્સ્વરૂપ ધર્મને અનુલક્ષીને દ્રવ્યની વ્યાખ્યા ઉપર મુગળ કરી જ્યારે દ્રવ્યના સાક્ષાત્ ધર્મ દ્રવ્યત્વની વ્યાખ્યા આ પ્રકારે છે-‘ જે નિજ નિજપ્રદેશના સમૂહવડે, અખંડ વૃત્તિથી સ્વભાવ તથા વિભાવના પર્યાયોને પ્રાપ્ત કરે-વર્તમાન કાલમાં પામે છે. ભૂતકાલમાં પામ્યું હતું અને ભાવિ-કાલમાં પામનાર છે; તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. ’

વળી બીજી રીતે પણ દ્રવ્યની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા આ રીતે કરવામાં આવે છે-‘ જે શુણ્ણ અને પર્યાયવાળું હોય તે દ્રવ્ય તરીકે ઓળખી શકાય છે. ’ દ્રવ્યનો સ્વરૂપતઃ સ્વભાવ છે, કે ‘ તે ભૂત-કાલીન પર્યાયોને મૂકે છે. વર્તમાન કાળમાં સત્તારૂપે સ્થિર છે અને તત્ત્વ પર્યાયોને શ્રદ્ધા કરે છે. ’ દ્રવ્યનું આ સ્વરૂપ સદાકાલ એક સરખી સ્થિતિમાં રહે છે, આમાં કદી પરિવર્તન થઈ શકતું નથી.

પ્ર૦ ૨—દ્રવ્યની ઓળખ કઈ રીતે થઈ શકે ?

ઉ૦ ૨—જૈનદર્શનની દૃષ્ટિ, તત્ત્વવ્યવસ્થા અને સિદ્ધાન્તો હંમેશા અપેક્ષાવાદ પર અવલંબીને રહ્યાં છે, સાપેક્ષદૃષ્ટિને સ્વીકાર્યા સિવાય કોઈપણ વસ્તુનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ ઓળખી શકાતું નથી. અપેક્ષાવાદ-સ્યાદ્વાદને કારણે મૂકીને એકાન્ત દૃષ્ટિથી વસ્તુને જોનારા આત્માઓ, સાચે જ વસ્તુનાં નિજ સ્વરૂપને પામી શકતા નથી. કેમકે જૈનદર્શનનો સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાન્ત, સત્યની સઘળી બાબતોનો સાપેક્ષ સ્વીકાર કરવામાં માને છે. એટલે વસ્તુનાં-દ્રવ્યનાં સ્વરૂપને સ્પર્શોને રહેલી જે જે બાબતો-હકી-કતો છે, તે તે હકીકતોને અપેક્ષાપૂર્વક સ્વીકાર કરવામાં જૈનદર્શન જે કુશળતા, દીર્ઘદૃષ્ટિતા જાળવી છે તે ઈતર આસ્તિકદર્શનકારોની તત્ત્વવ્યવસ્થાને ઝાંખા આણી શકી છે.

૧ નિજનિજપ્રદેશસમૂહરણઢકસ્યા સ્વભાવપર્યાયાન્ દ્રવતિ દ્રોષ્યતિ અદુદ્રવત્
इति द्रव्यम् ૧ ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્.

દ્રવ્યની ઝોળખ કઈ રીતે ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં આ કારણે અપેક્ષાવાદને અંગે આટલું વિવેચન કરવું આવશ્યક છે. તદુપરાંત દ્રવ્યની ઝોળખ દ્રવ્ય-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બાજુવાથી થઈ શકશે. કારણ કે : શબ્દો, એ વાચક/છે, જ્યારે પદાર્થ એ વાચ્ય છે, વાચક અને વાચ્ય-એ બન્ને પરસ્પર એકબીજાની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધની સાંકળથી અપેક્ષાપૂર્વક સંકળાઈને રહેલાં છે.

જેનદર્શનના મતાનુજ્ઞ, વાચ્ય-પદાર્થોના અને વાચકશબ્દોના કથંચિત્-સ્થાત્ તાદાત્મ્ય સંબંધ પ્રામાણિક રીતે સ્વીકાર્ય ઠર્યો છે. એટલે દ્રવ્યશબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ દ્રવ્યની ઝોળખ કરવાનું સાધન છે. 'દ્રુ' ધાતુ પરથી 'દ્રવ્ય શબ્દ' નિષ્પન્ન થાય છે. દ્રવંતિ ઇતિ દ્રવ્યમ્- [દ્રવે એ દ્રવ્ય.] દ્રવ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ દ્વારા 'દ્રુ' ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન દ્રવ્ય શબ્દથી આ મુજબ કંહી શકાય કે, દ્રવ્ય એટલે સત્તા, અવયવ અથવા વિકાર; કારણ કે 'દ્રુ' ધાતુનો પ્રયોગ-આ ત્રણેય અર્થોમાં થાય છે.

દ્રવ્યનાં આ ત્રણેય સ્વરૂપો એક રીતે સંગત, વ્યવહાર અને વાસ્તવિક છે. આ વાત ઉદાહરણથી વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. ઘટ દ્રવ્ય વિકાર દ્રવ્ય છે, કપાલ દ્રવ્ય અવયવ દ્રવ્ય છે, જ્યારે માટી એ સત્તા દ્રવ્ય છે, એક અપેક્ષાએ મૃત્તિકા દ્રવ્યનાં આ ત્રણેય સ્વરૂપો છે. આમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચય-આ બન્ને નયોની માન્યતા પરસ્પરની અપેક્ષાપૂર્વક ઘટી શકે છે.

નિશ્ચયનય પર્યાયોને સ્વીકારે છે, આથી વિકારરૂપ દ્રવ્યમાં સ્વરૂપને તે દ્રવ્ય તરીકે માને છે. વ્યવહારનય, અવયવ, સત્તા આ બન્નેમાં દ્રવ્ય તરીકેની પ્રામાણિક પ્રતીતિ સ્વીકારે છે.

વળી 'ગુણપર્યાયવદ્-દ્રવ્યમ્', [જે શુદ્ધ અને પર્યાયોને પ્રાપ્ત કરે તે દ્રવ્ય] દ્રવ્યનાં સહસ્રાવી વિકારો તે શુદ્ધ શબ્દથી વાચ્ય બને છે અને હ્રમશાવી વિકારો પર્યાય તરીકે ઝોળખાય છે. આ કારણે શુદ્ધ અને પર્યાયોથી દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સમજી શકાય તેમ છે.

આ પ્રસંગે એક ણીણ પણ સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે, ' તે એ કે, દ્રવ્યની આ ણીણ ઝોળખાને અગે વ્યવહાર અને નિશ્ચય એટલે / દ્રવ્યાર્થિક તેમ જ પર્યાયાર્થિક-આ બન્ને નયોની માન્યતાના પ્રવાહો બિન્નબિન્ન દિશાઓમા વહી રહ્યા છે

દ્રવ્યાર્થિકનયની માન્યતા મુજબ, ભૂત કે ભાવિકાલનાં પર્યાયો, વર્તમાનકાલમા અસત્-અવિધમાન હોવા છતાં ભૂતકાલે તે પર્યાયોનો લોગવટો થયેલ હોવાથી તેમજ ભાવિમા તે યવાનો હોવાથી તે તે પર્યાયોની અપેક્ષાને અનુલક્ષીને તેની મુખ્યતાયે તે વસ્તુ-પદાર્થ, દ્રવ્ય શબ્દથી પણ પ્રતીત થાય છે ઉદાહરણ તરીકે ભૂતકાલમા જે ઘટમા ઘી બરાચુ હતું પણ વર્તમાનકાલે તે ઘટમા ઘી-ઘૂત નથી છતા, દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાને લક્ષ્યગત કરીને તે ઘટને દ્રવ્ય ઘૂતઘટ કહી શકાય કારણ કે ઘૂતનો આધાર પૂર્વે હોવાથી આધારતા ધર્મ-પર્યાય તેનામા ભૂતકાલે હતો આથી તે ઘટે ભૂતકાલમા સ્વય તે પર્યાયને અનુભવ્યો છે

આ રીતે વર્તમાનકાલે યુવરાજથી પ્રતીત થતો રાજકુમાર, ભાવિકાલે રાજ્યસંજ્ઞાનો માલીક-નૃપ કે જે રાજ્યનો અધિષ્ઠાતા બનવાનો છે એટલે વર્તમાનમા રાજ નહિ હોવા છતાં પણ દ્રવ્યાર્થિકનયની પ્રધાનતાને લક્ષ્યગત કરીને તેને દ્રવ્યનૃપ તરીકે ઝોળખી શકાય છે તેમજ ભૂતકાલે પર્યાયોને લોગવીને વર્તમાનમા તે પર્યાયોથી શૂન્ય દ્રવ્યને સહુમજવા માટે અનેક દૃષ્ટાંતો છે જેમ એક સ્કેલુ ઉદાહરણ જે નૃપ, કારણસર રાજગાદીથી બ્રહ્મ થયો છે, વર્તમાનકાલે તે રાજ્યગાદીનો માલીક કે અધિષ્ઠાતા ન હોવા છતાં રાજપર્યાયને ભૂતકાલમા તેણે અનુભવ્યો હોવાના કારણે પૂર્વકથિત દ્રવ્યાર્થિકનયની દૃષ્ટિને પ્રધાનભાવ આપીને કહી શકાય કે તે દ્રવ્યનૃપ છે

પર્યાયો, વર્તમાનકાલમા અસત્-અવિધમાન હોવા છતાંયે ભૂતકાલે તે પર્યાયોનો લોગવટો થયેલ હોવાથી, અને ભાવિમા લોગવટો યવાનો હોવાથી તે તે પર્યાયોની અપેક્ષાને મુખ્ય રાખી તે પદાર્થ-વસ્તુ, દ્રવ્યશબ્દથી સંજોધાય છે ઉદાહરણ તરીકે

વર્તમાનકાલમાં સુવરાજ રાજ્યનો અધિષ્ઠાતા નહિ હોવા છતાંયે, ભાવિકાલે રાજ્યગાદીનો માલીક બનનાર છે, આ દૃષ્ટિયે તે સુવરાજ દ્રવ્યનૃપ તરીકે, દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ કહી શકાય. તેમજ ભૂતકાલમાં જે ઘડામાં ધી ભરેલું હોય, પણ વર્તમાનકાલે ધીરૂપ આધારપર્યાય નહિ હોવા છતાંયે અનુભૂત આધાર પર્યાયને લક્ષ્યગત રાખી, દ્રવ્યાર્થિકનયની માન્યતા સુખળ દ્રવ્ય પૃતઘટ કહેવાય. આ રીતે વર્તમાનકાલમાં રાજ્યગાદીનો માલીક કે અધિષ્ઠાતા ન હોવા છતાંયે, રાજ્યગાદીથી ભ્રષ્ટ-પતિત રાજા, પૂર્વકથિત નયની દૃષ્ટિયે, દ્રવ્યરાજા કહેવાય.

જ્યારે પર્યાયાર્થિકનય એટલે નિશ્ચયનય કે જે કેવળ વર્તમાન-કાળે વિદ્યમાન વસ્તુ કે પર્યાયોને સ્વીકારે છે, તેના મંતવ્ય સુખળ દ્રવ્ય કે પર્યાયો જેવી બે વસ્તુઓ નથી, તે પર્યાયોમાં માને છે. દુર્નય કે નયાભાસનું આ નિરૂપણ નથી, પણ નયવાદને અનુ-લક્ષીને જ આટલું વિવેચન પ્રસંગસર કર્યું છે, એટલે આ બન્ને નયો પરસ્પરની અપેક્ષા રાખનારા છે, દ્રવ્યાર્થિકનય દ્રવ્યને સ્વીકારે છે, દ્રવ્યની સુખ્યતા પૂર્વકનો વ્યવહાર કમૂલે છે, પણ પર્યાયોનો અપલાપ નહિ કરવાનું તે ડહાપણ-શાણપણ રાખે છે, માટે નય-સુનય તરીકે તેને ઓળખી શકાય છે. પર્યાયાર્થિકનય પણ વર્તમાન પર્યાયોમાં વસ્તુ-દ્રવ્ય તરીકેની પ્રતીતિ કરે છે, છતાંયે ભૂત કે ભાવિકાલના પર્યાયોને અવસ્તુ અસત્ તરીકે કહીને, દ્રવ્યાર્થિક-વ્યવહારનયની માન્યતાનો અપલાપ કરવો તેને યોગ્ય નથી માન્યો. એકાન્ત-નિરૂપેક્ષદૃષ્ટિયે જઠારપૂર્વક પોતપોતાની બાબતને રજૂ કરવાથી તે તે નયો, દુર્નય-નયાભાસરૂપ બને છે. કારણકે સાપેક્ષસ્થિતિ એ વસ્તુનું સનાતનસિદ્ધ સ્વરૂપ છે, તેનો અપલાપ કરવો એટલે વસ્તુની અસ્તિતાનો અપલાપ કરવા બરોબર છે. આમ થવાથી તે તે નયો, નિજનિજના કાર્ય, સ્વરૂપ અને મર્યાદાને ત્યજી દેનારા બને છે, આથી તે નયાભાસ તરીકે ઓળખાય છે. દ્રવ્યની ઓળખ માટે હાલ પ્રાસંગિક રીતે ટૂંકમાં આટલી પૂર્વ-પીઠિકા અવશ્ય માર્ગદર્શક બની શકશે.

પવિત્રતાનો સંદેશ:

મુનિરાજ શ્રીમદ્

ચાર સુંદર ભાવનાઓ:

સદ્ગુણવિજયજી, મહારાજ.

લોભ, મૃધા, વેર, વિરોધ અને વૈમનસ્યના પાપોથી જગતની યોગેર આને અશાન્તિનો અગ્નિ ભડકાડ સળગી ઉઠ્યો છે. આજના યુગનો સુધરેલો ગણાતો પણ માનવસમાજ પરસ્પરને બરખી સેવાની અધમતાએ પહેંચ્યો છે. આ પ્રસંગે, ભૈષ્યક મુનિરાજશ્રી પવિત્રતાના માર્ગરૂપ મૈત્રી આદિ ચાર સુંદર ભાવનાઓનું સ્વરૂપ પોતાની ગભીર, બોધક અને સચોટ શૈલીમાં અદ્વિતીય રીતે કરે છે - સં,

પરહિતચિન્તા મૈત્રી:

પોતા સિવાય બીજા પ્રાણીઓનું હિતચિન્તાવન કરવું- તે મૈત્રી ભાવના છે. પોતા સિવાય બીજા પ્રાણીઓ સુખ્યતયા ચાર પ્રકારના હોય છે (૧) પોતાના ઉપર ઉપકાર-કરનારા (સૌથી ઘાઠ) (૨) પોતાના સગાવહાલા (એથી વધારે) (૩) પોતાના પરિચિતો (એથી પણ વધારે) (૪), પોતાથી અપરિચિતો (સૌથી વધારે)

જે પોતાના ઉપકારીઓનાં હિતની ચિન્તા કરતો નથી તે 'કૃતમ્' કહેવાય છે. જે પોતાના સ્વજનોની હિતચિન્તા કરતો નથી તે 'કૃપણ' કહેવાય છે. જે પોતાના પરિચિતોની હિતચિન્તા કરતો નથી તે 'સ્વાર્થી' કહેવાય છે. જે દુનીયાના કાર્મણુ જીવની હિતચિન્તા કરતો નથી તે 'એકલપેટો' ગણાય છે. બીજાઓની હિતચિન્તારૂપ મૈત્રીભાવ, જેના અંતરમાં સદા રમણુ કરે છે તેનામાં કૃતમ્પણ, કૃપણપણ, સ્વાર્થિપણ અને એકલપેટાપણ વગેરે દુર્ગુણોનો નાશ થવા સાથે કૃતજ્ઞતા, ઉદારતા, પરોપકારિતા તથા પરમાર્થવૃત્તિતા આદિ સર્ગુણો પ્રકટી નિકળે છે. જીવ અનાદિકાગથી જેમ અચેતન પદાર્થો ઉપર રાગભાવ અને દ્વેષભાવને વશ છે, તેમ સચેતન પદાર્થો ઉપર પણ રાગભાવ

અને દ્રેષભાવને આધીન છે. પોતાની જાત ઉપર તેને 'જેટલું' બધું મમત્વ હોય છે કે પોતાની જાતનાં સુખની ખાતર કોઈપણ પ્રકારના પાપકાર્યો કરતાં તે અચ્છાતો નથી. મૈત્રીભાવ તેને પોતાની જાત ઉપરના મમત્વથી ખસેડી પરનાં સુખ માટે પણ ચિન્તા કરનારો બનાવે છે, મૈત્રીભાવ આવ્યા પહેલાં પોતાની જાતનું જ એક મમત્વ તેનાં અંતરમાં હોવાથી 'દુનિયાનાં સઘળાં સુખો તેને પોતાને જ મળે!' એવી અનંત તૃષ્ણા તેનામાં છૂપી રીતે રહેલી હોય છે. પણ બધાં સુખો એક જ આત્માને મળી નાથ એવી પરિસ્થિતિ દુનિયાની 'કદી' હોતી નથી; તેથી મૈત્રીભાવ વિહીન આત્મા હંમેશા અત્યંત, અતૃપ્ત અને શોકચ્છત જ રહે છે. તથા જે સુખ પોતાને જોઈએ છે, તે સુખ પોતાને નહિ મળતાં બીજા કોઈને. પણ મળે ત્યારે તેના પ્રત્યે ઇર્ષ્યાભાવવાળો જ બની રહે છે. એ રીતે ઇર્ષ્યા, શોક, અતૃપ્તિ વગેરે અનેક દુઃખો પોતાની જાત ઉપર જ રાગવાળા જીવને સદા સત્રાવ્યા કરે છે. એ બધાં દુઃખોથી છોડાવનાર કોઈપણ ચીજ આ દુનિયામાં હોય તો તે એક મૈત્રીભાવ જ છે, મૈત્રીભાવનાથી તેને પોતાની જ એકલી જાત ઉપરનો રહેલો રાગભાવ નાશ પામે છે, અને પોતા સિવાય આ દુનિયામાં રહેલા બીજા અનંત પ્રાણિઓના હિતની અને સુખની ચિન્તા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી પોતા સિવાય બીજા જેટલા પ્રાણિઓ સુખને મેળવતા દેખાય છે તેને જોઈને તે પોતે તે સુખી થનાર પ્રાણિઓ જેટલા જ આનંદનો અનુભવ કરે છે, અને પોતાને મળેલા થોડાં પણ સુખમાં તે હંમેશા તૃપ્ત રહે છે એ આનંદથી તેનો ઇર્ષ્યાભાવ અને અતૃપ્તિથી તેનો શોકભાવ નાશ પામે છે.

મૈત્રીભાવ ટકાવવાના ઉપાયો :

વૈર અને વિરોધરૂપી અગ્નિને પ્રકટાવનાર આ દુનિયામાં, જે વસ્તુઓ છે એક પોતે કરેલા બીજાના અપરાધોની માફી ન આપવી. અથવા પોતાનાં જ સુખની ચિન્તા કર્યા કરવી અને એ સુખ ખાતર પોતા સિવાય બીજાને, ગમે તેટલી પીડા થાય તો પણ તેને ન ગણવી અથવા પોતા સિવાય બીજાના સુખની ચિન્તા

બીજકુલ ન કરવી અને તેના ઉપર આવેલા ગમે તેટલાં કષ્ટોને છતી શક્તિએ નિવારણ કરવાને માટે બેઠકારી બતાવવી એ વસ્તુને સરલ રીતે નીચે સુજળ સંમળાવી શકાય—

(૧) પોતાનાં સુખની જ ચિંતા કર્યા કરવી (૨) બીજનાં સુખની ચિંતા બીજકુલ ન કરવી, (૩) પોતાના અપરાધોની માફી કદી પણ ન માગવી. (૪) બીજઓએ કરેલા અપરાધોની માફી કદી પણ ન આપવી. મૈત્રી ભાવ ટકાવવા માટે, આ ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓને ત્યજવી જોઈએ.

(૧) આ માટે પોતા સિવાય બીજઓનાં સુખની ચિંતા પોતાના સુખની ચિંતા જેટલી જ કરવી. (૨) બીજઓના ઉપર આવેલાં દુઃખોનું નિવારણ કરવાને માટે પોતાનાં દુઃખ નિવારણ જેટલો જ પ્રયત્ન કરવો. (૩) પોતાની થતી ભૂલોની ક્ષમા માગવા સદા તત્પર રહેવું અને (૪) બીજઓથી થતી ભૂલોની ક્ષમા આપવા સર્વદા તત્પરતા બતાવવી.

પરદુઃખવિનાશિની ફરુણા :

દુઃખ બે પ્રકારનું છે, શારીરિક અને માનસિક. શારીરિક દુઃખોને દ્રવ્ય દુઃખો કહ્યાં છે, અને માનસિક દુઃખોને ભાવ દુઃખો કહ્યાં છે. શારીરિક દુઃખોનું કારણ અશાંતવેદનીય કર્મનો ઉદય છે, અને માનસિક દુઃખોનું કારણ મોહનીય આદિ કર્મનો ઉદય છે.

માણસને પોતાનાં દુઃખોનું નિવારણ કરવાને માટે કુદરતી જ લાગણી હોય છે, તો પણ તેના બધા દુઃખોનું નિવારણ અશક્ય-પ્રાયઃ હોય છે તેથી કોઈને કોઈ દુઃખની હયાતી તેને સદા પજવે છે, અને તેની શાન્તિમાં ભંગ કરે છે. તેથી અકંજાઈને આત્મા દુઃખનિવારણના વાસ્તવિક ઉપાયોને છોડી અવાસ્તવિક ઉપાયો લે છે. 'દુઃખ નિવારણ' કરવાનો વાસ્તવિક ઉપાય પોતા સિવાય બીજા આત્માઓનાં દુઃખોનું નિવારણ કરવા તત્પર રહેવું તે પણ છે. એથી બે જાતના લાભ થાય છે, એક તો એ પુરુષાર્થ કરતી વખતે તેટલો કાળ પોતાનાં દુઃખોનું વિસ્મરણ

થાય છે અને ણીજુ, ણીજનાં દુઃખો દૂર કરવાના પ્રયત્નથી શુભ કર્મ ઉપાર્જન થાય છે અને તેના પરિણામે ઉત્તરોત્તર શાન્તિ અને સુખની વૃદ્ધિ અનુભવાય છે.

કરુણા ભાવનાના વિષયમાં આવતા છવે પણ ચાર પ્રકારના હોય છે.

(૧) વર્તમાનમાં દુઃખી અને ભવિષ્યમાં દુઃખી થાય તેવા પાપ માર્ગે જ પ્રવર્તનારા (૨) વર્તમાનમાં આહાર, વેશ, શયન, આસન, ઔષધાદિ સામગ્રીઓના અભાવે દુઃખ ભોગવનારા. (૩) વર્તમાનમાં સુખી પણ હિંસાદિ પાપકર્મ કરીને દુર્ગતિનાં દુઃખ ભોગ કરનારા (૪) વર્તમાનમાં સુખી પણ મિથ્યાત્વાદિ પાપકર્મ કરીને ભાવિ દુઃખોને ઉત્પન્ન કરનારા.

એ રીતે દુઃખ અને તેના કારણભૂત પાપથી રીખાતા છવેને દુઃખથી અને પાપથી છોડાવવાની વૃત્તિએ કરુણા ભાવના છે.

દુઃખીનું દુઃખ દૂર થાઓ કે ન થાઓ પણ દુઃખ દૂર કરવાની ભાવના અને પ્રયત્ન કરનારને અવશ્ય લાભ મળે છે. એ રીતના પ્રયત્નથી નિકાશિત કર્મનો ઉદય ન હોય તો દુઃખ દૂર પણ થાય છે દ્રવ્ય દુઃખો દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરતી વખતે પણ તે દુઃખોનાં કારણભૂત પાપકર્મોથી ગચવા અને ગચાવવાનું પણ લક્ષ્ય રહેવું જોઈએ ભાવદયાની ભાવના વિના જે દ્રવ્ય દયા થાય છે તે ધર્મ સ્વરૂપ બનવાને બદલે ઘણી વાર અધર્મ સ્વરૂપ બની જાય છે. દ્રવ્ય અને ભાવ દુઃખોને જોઈ સિવાયના દર્શનકારોએ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચ્યા છે.

(૧) આધ્યાત્મિક—શરીર અને મન સંબંધી દુઃખો, (૨) આધિભૌતિક—હિંસક પશુ પક્ષી આદિ પ્રાણીઓ તરફથી પ્રાપ્ત થતા દુઃખો (૩) આધિદેવિક—દેવતાદેવ ઉપદ્રવો જેવા કે ધરતી-કંપ, હુબકાળ, મરદી, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, અગ્નિ આદિના ઉપદ્રવો. ઉપરના દુઃખોનો જોઈ શાસનની રીત મુજબ ત્રણ વિભાગમાં સમાવેશ થઈ શકે છે.

(૧) 'ગિધ્યાત્વ—ક્રમતંત્રી વાસના અસર્વજ્ઞપ્રરૂપિત ક્રિયાઓમાં નિરૂપણ કરેલાં' સિદ્ધાન્તો ઉપર મજબુત વિશ્વાસ, (૨) અવિરતિ-પ્રારંભમાં સુખદાયી પણ પરિણામે 'કડવાં' એવાં વિષયનાં સુખોની તીવ્ર અભિલાષા, તેને મરતાં પણ નહિ 'છોડવાનાં' પરિણામ. (૩) અચાતા વેદનીયનો ઉદય—ક્ષય, જ્વર, ભગંદર, કુષ્ઠાદિ હૃદય રોગોની પીડા.

પરસુક્ષ્મતુષ્ટિર્મુદિતા :

પોતાથી ળીજાને અધિક સુખી અથવા શુણી દેખીને તેનાં સુખ કે શુણ ઉપર ઈર્ષ્યા કે અસૂયાનો ભાવ ન થવા દેવો, પણ હર્ષ ધારણ કરવો એ પ્રમોદ ભાવનાનું લક્ષણ છે. ઈર્ષ્યા એટલે બળતરા અને અસૂયા એટલે ળીજાનાં શુણોમાં દોષોનું ઉદ્ભાવન, પ્રમોદ ભાવનાવાળો આત્મા ળીજાને પોતાથી અધિક સુખી અગર શુણી દેખીને હૃદયમાં બળતો નથી પણ આનંદ ધારણ કરે છે તથા તેઓનાં સુખ કે શુણને દ્રવિત કરવા પ્રયત્ન કરતો નથી કિન્તુ આગળ લાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

શુણબહુમાનનો પ્રભાવ અચિન્ત્ય છે તથા પોતાનાં કરતાં પારકાનાં સુખની કિંમત ઘણી વધારે છે, એ વસ્તુ સમજાયા વિના સાચી પ્રમોદભાવના પ્રકટી શકતી નથી. શુણબહુમાનથી નિત્ય નવીન નવીન શુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી શુણનો અર્થ શુણ કે 'શુણીનું' સન્માન કે બહુમાન કર્યા સિવાય રહી શકતો નથી. જે પોતા સિવાય ળીજાનાં શુણને જાણતો જ નથી અથવા જાણવા કાળજી પણ ધરાવતો નથી અથવા જાણવામાં અભ્યા પછી પણ તેનું સન્માન કરવાની લાવનાવાળો થતો જ નથી, તેને શુણની પ્રાપ્તિ થવી સંભવિત જ નથી. એ જ રીતે જે ળીજા સુખી આત્માના સુખને જાણતો નથી, જાણવાને દરકાર ધરાવતો નથી, અથવા જાણવામાં આવે તો પણ હૃદયથી રાજ થતો નથી તે આત્માને વાસ્તવિક સુખની પ્રાપ્તિ પણ સંભવિત નથી. શુણી આત્માના બહુમાન વિના જેમ શુણની પ્રાપ્તિ શક્ય નથી, તેમ

સુખી આત્માનાં સુખને જોઈને હર્ષિત નહિ થનાર કે ઈર્ષ્યાશિથી બળનારને પણ સાચા સુખની પ્રાપ્તિ પણ સુલભ નથી.

સુખ એ પ્રકારનાં હોય છે: એક વૈષયિક અને બીજું આત્મિક. વિષયથી થનારા સુખ અપથ્ય આહારથી થનારી તૃપ્તિ જેવા પરિણામે અસુન્દર છે. સ્વ અને પરના વૈષયિક સુખોને જોઈને સંતુષ્ટ થવું એ સાચી પ્રમોદ ભાવના નથી.

સાચી પ્રમોદ ભાવના તો પરિણામે સુન્દર, હિત, મિત અને પથ્ય આહારના પરિણોગથી થનારી ચિરકાલીન તૃપ્તિ સમાન છે. એવાં સુખ પોતાને મળે ત્યારે જેવો સ્વાભાવિક આનંદ થાય છે તેવો જ આનંદ પુરનાં સુખો દેખીને થવો જોઈએ.

આત્મિક સુખોની, પરાકાષ્ઠા સંપૂર્ણ મોહશ્યાદિથી ઉત્પન્ન થનારા અવ્યાળાધ અને શાશ્વત સુખસ્વરૂપ મોક્ષમાં છે એ મોક્ષ-સુખને પ્રાપ્ત થયેલા મહાપુરુષોના સુખને જોઈને હૃદયમાં આડૂલાદ થવો એટલું જ નહિ પણ એ મોક્ષસુખના માર્ગે રહેલા મહા-ગુણિવરોથી માંડીને સમ્યગ્દષ્ટિ અને માર્ગાનુસારી પર્યન્તના જીવોના ગુણો અને સુખો દેખીને હર્ષિત થવું, તે પણ પ્રમોદ ભાવનાનો મુખ્ય વિષય છે. એ હર્ષ પ્રગટ કરવાના મુખ્ય સાધન-મન, વચન અને ક્રિયા છે. મનથી આદર, વચનથી પ્રશંસા અને ક્રિયાથી વન્દન-નમસ્કારાદિવડે પ્રમોદભાવ પ્રકટ થઈ શકે છે.

ગુણી આત્માની સ્વપર, ઉભયકૃત વન્દનાદિ પૂર્ણ જોઈને સર્વ ઇન્દ્રિયોથી અભિવ્યક્ત થતો હર્ષ જ્યારે સ્વભાવસિદ્ધ બને ત્યારે પ્રમોદભાવના પરિપૂર્ણ થાય છે.

પરદોષોપેક્ષણમુપેક્ષા :

દોષો એ પ્રકારના હોય છે: એક સાધ્ય અને બીજા અસાધ્ય. અસાધ્ય દોષોવાળા આત્માઓને દેખીને સ્વાભાવિક રીતે જ તેના પ્રત્યે મનુષ્યને રોષ પ્રગટે છે. તે વખતે ઉપેક્ષા (માધ્યસ્થ) ભાવનાની ખાસ જરૂર છે.

ઉપેક્ષાભાવના કે માધ્યસ્થભાવના કર્મની પરતંત્રતા અને પ્રબળતાનો વિચાર કરાવે છે, અને તેથી આવેલો દોષ શમાવી દે છે.

આ માધ્યસ્થભાવ જેમ અસાધ્ય દોષવાળા પ્રાણિઓ પ્રત્યે કેળવવાનો છે, તેમ સુખ આપવા માટે સર્વથા અસમર્થ એવા વિષયનાં સુખો પ્રત્યે પણ કેળવવાનો છે. ચાર ગતિમાં વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખોને અનુભવતો જીવ કવચિત્ સમુખ્ય અને દેવાદિ ગતિઓને વિષે સર્વ ઇન્દ્રિયોને ઉત્સવ કરાવનારાં તથા મનને આહ્વાદ આપનારાં વિષયસુખોને પામે છે; પરંતુ તે વખતે તેની અસારતા અને ક્ષણવિનશ્વરતાને નહિ જાણનારો જીવ તેના ભોગમાં લપટ બની જાય છે, અને પરિણામે અનંત દુઃખનો અધિકારી થાય છે. માધ્યસ્થ ભાવનાના મર્મને પામેલો આત્મા તે વખતે વિષયસુખોની અસારતા અને કાદશિત્કતા (કેમકે જ વાર મળવાપણું અને મળ્યા પછી તુરત જ ચાલી જવાપણું)ને જાણતો હોવાથી તેના પ્રત્યે ઉઠાસીન ભાવ ધારણ કરી શકે છે, અને તેથી મોટી આપત્તિઓથી બચી જવા પામે છે. માધ્યસ્થ ભાવનાને ભાવનારો એમ જાણે છે કે દુનિયાની કેમપણ સચેતન કે અચેતન વસ્તુ સુખ દુઃખની ઉત્પાદક નથી, પરંતુ જીવને તે વસ્તુ ઉપર રહેલો રાગદ્વેષ, એ જ તેને સુખ દુઃખની કલ્પના કરાવે છે. સુખ દુઃખનું કારણ અન્ય પદાર્થો નથી પણ મોહાદિકના વિકારથી પોતાના આત્મામાં ઉત્પન્ન થતો રાગદ્વેષનો પરિણામ જ છે. પદાર્થો તો પોતાનાં સ્વરૂપમાં રહેવાને જ વ્યવસ્થિત થયેલા છે, પણ પોતે જ પોતાનો સ્વભાવ છોડીને રાગદ્વેષરૂપી વિભાવમાં ઘટે છે અને તેથી સુખી અથવા દુઃખી થાય છે. એ રીતે સુખનો આશ્રય પદાર્થોને નહિ પણ પોતાના આત્માને જ માનતો જ્ઞાની જીવ જગતના તમામ સચેતન અને અચેતન પદાર્થો ઉપર માધ્યસ્થભાવ ધારણ કરી શકે છે, અને તે જ માધ્યસ્થભાવની અતિમ પરાકાષ્ઠા ગણાય છે.

આ ચાર ભાવનાઓ મહાપુરુષોને પણ વારંવાર અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. અનેક જન્મોમાં અભ્યાસ દૃઢ યંયા બાદ

આ ભાવનાઓ આત્મસાત થાય છે; કારણ કે એની પ્રતિપક્ષી વૃત્તિઓ અશુદ્ધ જીવને અનાદિકાળથી લાગેલી હોય છે. ક્રોધ, દ્રોહ, ઇર્ષ્યા, અસૂયા આદિ વૃત્તિઓ મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય આદિ ભાવતાની પ્રતિપક્ષી વૃત્તિઓ છે, અને તે અનાદિકાળથી જીવને લાગેલી હોય છે. મૈત્રી ભાવના હઠ થવાથી ઇર્ષ્યાભાવ નાશ પામે છે, પ્રમોદભાવના હઠ થવાથી અસૂયાપણું નાશ પામે છે, કારુણ્ય ભાવના હઠ થવાથી દ્રોહભાવ નાશ પામે છે અને માધ્યસ્થભાવના પરિણામ પામવાથી ક્રોધભાવ ત્યાજ્યો જાય છે. સહુ કંઈ આત્માઓ આ ચાર સુંદર ભાવનાઓથી પોતાના જીવનને નિર્મળ જનાવે !

હવે તો આપણે સમજવું જોઈએ !

‘એક મનુષ્યસંઘ અને બીજા મનુષ્યસંઘની વચ્ચેજ નહિ પણ એક માણસ અને તેની આસપાસના સમાજ વચ્ચે અર્થ’ અને કામ એ જ હેતુઓથી વર્તન ચલાવાય અને ખરે ખોટું દેખાડનાર ધર્મની ભાવના ઢીલી રહે,’ આ યૂરોપીય સંસ્કૃતિનો પડછાયો હિન્દુસ્તાન ઉપર પડ્યો છે; અને છેલ્લાં પચાસ, સો વર્ષમાં ન્યાયવૃત્તિ, દાનવૃત્તિ અને નિખાલસતા એ આર્યોના સંસ્કારના પાયાઓ ઢીલા થયા છે. યૂરોપની ગહોજલાલી અને તેની મોહિની પાછળ રહેલું ભયંકર તત્ત્વ હાલની લડાઈએ ખુલ્લું કરી આપ્યું. હિન્દુસ્તાનની પ્રજા માટે કયો માર્ગ સારો તે હવે પ્રશ્ન પોતે જ નક્કી કરી લેવાનું છે. આપણા દેશમાં પેદા થયેલા નાધિ-મુનિઓ, સંતો અને ભક્તો, જે વિચારશ્રેણી અને જે ભાવના મૂકી ગયા છે તેનાથી વિમુખ થતાં અને અધ્યાત્મની કિંમત ઓછી કરીને ભૌતિક-પૌદ્ગલિક અને બહારની દુનિયાનાં સુખો માટે ખેંચાતા આપણા દેશવાસી જનસમૂહને શું જોખમ ખેડવું પડશે તે હવે તો આપણે સમજવું જોઈએ. યંત્ર, હુલ્લરકળા અને આધુનિક સુદ્ધસામગ્રીમા બધી રીતે સજાયેલા બળવાન એવા યૂરોપના દેશોનો હિંસાત્મક સ્વાર્થની પાછળ જતાં સૌ હાલ થયો છે. તે જોયા પછી કાંઈ વિચારવંત હિંદવાસીને એમ લાગશે કે, આ રસ્તો શૂલ ભરેલો છે.

આજની આપણી આર્થિક સંપત્તિ

શ્રીયુત્તમ પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખ

દેશ અને રાજકારણની અનેક આંદોલનોમાં આ વિદ્વાન શ્રદ્ધેય લેખકની વ્યવહારુતા, દૃઢશક્તિ અને દીર્ઘદષ્ટિતા દેટલીક વેળાએ ધણુ સારુ માર્ગદર્શન આપે છે. જૈન સમાજની અનેક સમસ્યાઓના ઉકેલમાં લેખકની શક્તિ ખૂબ ઉપયોગી અને આશાસ્પદ છે. સમાજના આવા શ્રદ્ધાસંપન્ન વિદ્વાન લેખકોનો યોગ્ય સહકાર અમને મળતો રહેશે તો જૈનસમાજને એઓની વિચારસરણીદ્વારા ધણું જાણવા જેવું અમે આપી શકીશું-સં.

આજે કરોડોપતિઓ અને લાખોપતિઓની શહેરોમાં મોટી મોટી આસામીઓ જોવામાં આવે છે, પરંતુ તે ધન આપણું ખરું ધન નથી આજનું આપણું દરેક ધન પરદેશીઓનું જ છે. આજથી ણસો વર્ષ પહેલાં આ દેશમાં જે કંઈ ધન હતું, તે આપણું પોતાનું હતું. તે વળતે બલે કદાચ આજના કરતાં ઓછું ધન દેખાતું હશે, પરંતુ ઓછું કે વધતું જેટલું હતું, તે આપણું પોતાનું જ હતું.

તે વળતે ધન બે પ્રકારનું હતું. શુભ અને પ્રગટ. મા-જાપનો પ્રેમ જાળકના ઉછેરમાં જે કંઈ ભાગ જાળવતો હતો અને તેથી જાળકને સાચવનાર આયા વગેરેનો ખર્ચ નહોતો કરવો પડતો. તેટલું ધન ખર્ચનું નહોતું પડતું. એ પ્રેમરૂપી શુભ ધન હતું. સાદા મકાનને લીધે હવા ખાવા રહેજે મળતી હતી. તેને જદલે આજે વીજળીના પંખાથી હવા લેવી પડે છે. હવા ખાવા ગાડીમાં કે મોટરમાં બેસીને નોકરનો પગાર ખર્ચ અને પેટ્રોલનો ખર્ચ કરે ત્યારે અમુક પ્રમાણમાં મુદ્દ હવા મળે. મફતને જદલે રહેજે બેત્રણ રૂપિયાનો ખર્ચ થઈ જાય. જાજર

જવાનું મંદિત, તેને ગદલે બજારનો ટેકસ, તેના 'મકાનનું' ખાંધ-કામ, સાફસુપ્તનો પગાર, પાણીની ટાંકી, અને લાદીઓ તથા તેના કુંડા, એ દરેકનો ખર્ચ રાજ એક એક માણસને લાગે કાંઈ ને કાંઈ આવે જ છે. એ ખર્ચ ખચે તેવી વ્યવસ્થા એ ગૂંસ-મૂડી ગણાય. આવા હજારો દાખલા ભારતના જીવનમાં છે.

પરંતુ છેલ્લા બસો વર્ષોમાં પરદેશીઓએ 'વેપારથી', 'દેશો ખાલસા કર્યા બાદ રાજકુટુંબોમાંથી લેટાડપે, જીતાયેલા દેશો-માંથી લૂંટડપે, કારખાનાઓ અને ખાણોમાંથી જે જે ધન મળ્યું' તે સર્વ ધન પરદેશમાં લઈ જઈ એવી ગોઠવણ કરી, કે એ ધનથી બનેલ મિલો અને સત્તાથી મળેલી વધુ સંપત્તિ, તથા યોજનાવશથી મળેલી સંપત્તિ વધતી જ ગઈ.

તે સંપત્તિ પાછી આ દેશમાં મોટા પાયા ઉપર ધંધાઓમાં રોકી દીધી. અને અનેક એજંટોને આકર્ષીને વિદેશી માલનું વેચાણ તથા કાચો માલ પરદેશ મોકલવાનું કંપનીઓ મારફત ગોઠવી દઈ કરોડોની કમાણી કરી. તે દ્વારા એજંટો લાભોપતિ થયા.

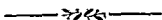
જુદા જુદા ધંધાના મજૂરો પણ પોતપોતાના ખેતીવણાટ વગેરે ધંધા છોડીને કારખાનાઓમાં ધંધો કરવા લાગ્યા અને તેમને મજૂરી સારી પડવા લાગી.

પરંતુ શહેરમાં મજૂરો જે જરૂરીઆતની ચીજ ખરીદે, તેમાં પણ પૈસા પરદેશમાં જ પાછા વળે અને તેમના તૂટેલા ધંધાથી દેશી ચીજો ન બની શકે, તેને ગદલે કારખાનાના માલના વકરાનું જ ક્ષેત્ર વધ્યું. આ રીતે પણ પરદેશીઓની બેઠો મારફત રોકાયેલી મૂડીમાં જ વધારો થયે જાય. વીમામાં ભરાયેલા, સંસ્થાઓમાં ભરાયેલા ફંડો પણ નાણાની સુરક્ષિતતા માટે દેશીઓને ન ધીરાઈ, પરંતુ સદ્દર બેઠો, મિલો વિગેરેમાં રોકાય. અને તેમાં વ્યાજ સારા મળે પણ બેઠો વગેરે, મોટી મોટી કંપનીઓને ધીરે જોટલે મોટી કંપનીઓ સારી રીતે મૂડીની સગવડથી ધંધા

ચલાવી શકે; પરંતુ તે ધંધા કરનારા દેશી ધંધાર્થીઓ તૂટી પડે. એટલે શહેરોમાં જાય અને કોઈપણ નવા ધંધાની કંપની નીકળે, એટલે તેના એજન્ટ તરીકે લાજો કમાય અને ધંધા કરનારા દેશી લોકો તૂટે. આ પ્રમાણે દેશના ધંધા તૂટતા જાય, તેને ઠેકાણે કંપનીના ધંધા ધીકતા થતાં જાય, તેમાં દેશી વેપારીઓ પૈસાદાર થતા જાય.

હવે પરદેશી લોકો માત્ર ખાસ કરીને દરેક વેપાર પરદેશી કંપનીઓ અને ખાસ જરૂરી લાઈસન્સદાર દેશી વેપારીઓ કે પોતાની શાખાઓ જોડીને જરૂરી નોકરો રાખી ચલાવી શકશે. તે સિવાય વેપારક્ષેત્રમાં ખાસ કોઈની જરૂર નથી. એટલે વેપારક્ષેત્રમાં રોકાતા નાણાંનો મોટો ભાગ ખેતીમાં રોકી યાંત્રિક ખેતી ખીલવવા માંગે છે. એટલે એક વખત જે સગવડો દેશી વેપારીઓને હતી તે સગવડો અને કાયદાની હૂંફ દેશી ખેડૂતોને અને મજૂરોને મળે તેવી ગોઠવણો થઈ ગઈ છે. આને પરિણામે હવે પછીના દશકાઓમાં દેશી ખેડૂતો સારા પૈસાદાર થવાનો સંભવ છે. અને ઘણે ભાગે મોટરો પણ દોડાવતા થશે. જ્યારે વેપારી વર્ગ અને ઉજ્જણા વર્ગના હાથમાંથી પ્રથમના જૂના અને પરદેશી મૂકી રોકાયા પછીના નવા ધંધા પણ છૂટતા જશે. તેમજ રોકડા સિવાય વપરાશનો માલ પણ નહીં મળે. તે પૈસાદાર સિવાયના વર્ગને સાંખવું પડે એ સ્વાભાવિક છે. પૈસાદારના પૈસા પણ વ્યાજની માત્ર આવક થાય. એટલે પૈસા પણ ક્યાં સુધી પહોંચે ? કારખાનાઓમાં નોકરી તરીકે જ માત્ર ઘણા ભાગ ગોઠવાય, પરંતુ તેમનો પગાર પણ ખર્ચમાં ચાલ્યો જાય. પ્રજા પાસેથી ટાઈમસર અને વધારે સુક્ષિપ્તર્થક કામ કરાવવાથી રાજ્યોની આવકોના આંકડા વધ્યા છે. તેનો ખર્ચ પણ મ્યુ ના નજો-ગસો-ઇલેક્ટ્રિક દવાખાનાં, વગેરે પરદેશી માલના વકરામાં પણ ત્યાં જ જાય એ નાણા પાછા અહીં રોકાઈ જાય. પરદેશી ખેતીનિષ્ણાત જનો જેમ જેમ અહીં વસવાટ કરતા જાય, તેમ તેમ ખેતી વેપાર અને કારખાના ભારત ઉદ્યોગ ધંધા તેમના હાથમાં આવતા જાય. દેશમાં ધન વધતું જાય.

પરંતુ આ સમજાવીને મુદ્દાની વાત એ જ છે કે, આજથી જાસો વર્ષ પહેલા આપણી મૂળ મૂકી આપણી દરેક વ્યક્તિના હાથમાં સરેરાશ બે રૂપિયા રહેતી હોય, તેના પ્રમાણમાં તમામ પરદેશી મૂકીએ. એક વખત પરદેશીઓ ખેંચી લે તો ભાગ્યે જ આપણી વ્યક્તિની સરેરાશ મૂળ મૂકી આઠ દશ આનાથી ભાગ્યે જ વધારે હોય, અને પચાસ વર્ષ પછી એકાદ આનાનાં રૂપમાં ભાંગમાં આવે. સારાંશ કે, દેશમાં પરદેશી સમૃદ્ધિ વધતી જવાથી દેશની ઉન્નતિ થયે જાય છે. અને આપણે મૂળ વતની પ્રજા તરીકે તદ્દન અવનત થતાં જઈએ છીએ. આ બાબતનો સ્પષ્ટ ખુલાસો એક વખત લગભગ સો એક વર્ષે આવશે. ત્યારે આપણે કંગાલ હોઈશું અથવા પૈસાદાર હોઈશું તો આપણે આપણા ધર્મકર્મથી આપણાં પાપ ગુનાની ભેટા હોઈશું !

શ્રી જૈન શાસનની ઉન્નતિ

જે પુણ્યવાન આત્મા, શ્રી જિનેશ્વરદેવના કલ્યાણકર શાસનની ઉન્નતિ-પ્રભાવનાને શક્તિ મુજબ કરે છે, તે અન્ય આત્માઓને બોધિરત્નની પ્રાપ્તિનું કારણ બનતો હોવાથી, અનુષ્ઠાન સમ્યક્ત્વને પામે છે. જે સમ્યક્ત્વ; તીર્થ કલેશનું નાશક, સમાધિ મુખોનું કારણ તથા સર્વ મુખોનું નિદાન છે અને પરંપરાએ સિદ્ધિનાં મુખોને આપનાર છે. આથી ધર્મશીલ શુદ્ધિમાન પુરુષે પાપના ઉત્કૃષ્ટ સાધનરૂપ શ્રી જિન-શાસનની અપભ્રાજના કે મલીનતા દોષપણ રીતે નહિ કરવી, પણ આરાધના દ્વારા શક્તિ મુજબ શ્રી જૈન શાસનની પ્રભાવના કરવી કે જે સર્વ પ્રકારની લક્ષ્મીનું સફળ ખીજ છે.

—સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરિય.

મનોરમ્ય શ્રી તારંગાજી

શ્રીયુત જયંતિ શાહ.

[Research Student in Films of Ancient Indian Culture.]

શ્રી જયંતિ શાહ, ઐતિહાસિક વિગતોમાં ખૂબ જ રસ ધરાવનારા એકાંતપ્રિય સાહિત્યરસિક યુવાન લેખક છે. જૈન તીર્થોત્તી ઝીણી-ઝીણી હાકોતોનો ઇતિહાસ મેળવવામાં તેઓ સતત જાગૃત છે. શ્રી તારંગાજી તીર્થને અંગે તેઓએ આ લેખમાં-કલા, શિલ્પ-સ્થાપત્ય તેમજ ઐતિહાસિક સંશોધનો પોતાની સાદી શૈલીથી સરસ રીતે ટૂંકમાં રજૂ કર્યાં છે, અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, આ રીતે તેઓ અન્ય જૈન તીર્થસ્થાનોને અંગે ઉપયોગી રસસામગ્રી ત્રિમાસિકદ્વારા ક્વાર્સિદ્ધાને પીરસતાં રહે ! —સં

કેમેરાને પસંદ પડી જાય એવું એક શ્રી : જિનમંદિર .ઉત્તર ગુજરાતના આગણે તારણ પર્વતની મધ્યમાં ઊભું છે. ઉત્તર ગુજરાત ખૂબ જ રણિયામણો પ્રદેશ છે. પ્રવાસીઓ, કલાકારો અને સંશોધકોને આ પ્રદેશ ગુજરાતની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરવા માટે ગ્રેરણાદાયી છે.

ઉત્તર ગુજરાતમાં ‘ સિદ્ધપુરનો રુદ્રમાળ ’ ‘ તારંગાજી જિનમંદિર ’ ‘ મોદેશનો સૂર્ય પ્રસાદ ’ ‘ ગિરિવર આર્જુના લાઘ્ય મંદિર ’ સ્થાપત્યકળાના એકતમ નમૂના છે. ગુજરાતમાં મંદિરો બાંધવામાં માટે ખૂબ જ સાધનો મળી આવે છે. કઠણ પથ્થરની ખાણો સોનગીર, અમનગર, ધાંગધા, પોરબંદર વગેરે સ્થળે છે. જેનો ઉપયોગ કેટલાય વર્ષોથી મંદિરોની, રચના કરવામાં થાય છે. ગુજરાત દેશ અરવલ્લી, વિંધ્યાચળ અને સહ્યાદ્રિ જેવા ગિરિરાજ વચ્ચે ઊભાથી ત્યાંના ઇમારતી લાકડાનો ઉપયોગ શિલ્પકળાના વિસ્તાર તરફ થયો છે.

શિલ્પ-કળા અને શાસ્ત્રને .વિસ્તૃત સ્વરૂપ આપવા માટે

સોલંકી વંશના શ્રી મૂળરાજ, શ્રી સિદ્ધરાજ અને પરમાર્હત શ્રી કુમારપાળ રાજા જેવા સુપ્રસિદ્ધ રાજપુરુષોએ સારો ફાળો આપ્યો છે. શુન્દરાતના પુરાતન પાટનગર પાટણમાં શ્રી મંડન નામે સૂત્રધાર હતો. મંડન વિષે પ્રમાણબૂત માહિતી સાંપડતી નથી. મંડનરચિત શિલ્પશાસ્ત્રના અથાનુસાર રાણા કુંભે બાધેલા મંદિરો અને શ્રીર્ત્તિસ્થલો આજે ચિતોડગઢમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

શ્રી જિનમંદિરનો પૂર્વ ઇતિહાસ :

ઉત્તર શુન્દરાતમાં અસંખ્ય પ્રવાસીઓ આવે છે. આ પ્રવાસીઓ આ મંદિરની મુલાકાત લે છે આ મંદિરને પ્રવાસીઓ 'જિન-મંદિર' તારંગા, નામથી ઓળખતા થયા છે તારંગાની યાત્રા એકલા જોનો માટે નહીં, પણ પ્રવાસી-પ્રચારકો અને કલાકારો સૌની સર્વમાન્ય થઈ ચૂકી છે.

ઈતિહાસગવેષકો અને પુરાતત્ત્વવેત્તાઓએ અણુહીલપુરપાટણ અને તેના મંદિરો વિષે ખૂબ જ સાધનો આપ્યા છે. ખૂબ જ વિચારો આપ્યા છે. પાટણના ગ્રંથબંડારેમાં શ્રી તારંગાણ વિષે વેરવિખેર સ્મારકો પડી છે. શ્રી તારંગાણને લગતી તવારીખના બંગારમાંથી શક્ય તેટલી વિગતો મહત્વની ખાતરી આપે છે. પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહો, શિલાલેખો અને સરકારી રેકર્ડો તારંગાણનો ઇતિહાસ રચવામાં મૂલ્યવાન ફાળો આપે છે.

જિનમંદિર તારંગાની રચના કોણે કરી ? ક્યારે કરી ? અને કયી સ્થિતિમાં કરી ? એ સંબંધી વિગતવાર ઉલ્લેખ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં સાપડે છે. તારંગાની રચના સંબંધી જનતામાં બિન્ન બિન્ન મત પ્રવર્તી રહ્યા છે. સરકારી રેકર્ડો, શ્રી સ્વેતાંશરી નિવેદનો, પૂર્વાચાર્યોના સ્તવનો અને પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહ વગેરે, આ વિષે મત્તાતરો ધરાવી રહ્યા છે.

જર્મન પ્રોફેસર ડૉ. બુદ્લરે 'હેમચંદ્રનું જીવનવૃત્ત' વિષે એક સરસ ઉલ્લેખ એક જર્મન માસિકમાં બહાર પાડ્યો હતો. 'આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રના જીવનવૃત્ત' એ અભિધાનવાળા ઉલ્લેખનું

અત્રિજી લાપાંતર : શ્રીયુત મોતીચંદ કાપડીઆએ એક જર્મન લેડીને સારી રકમ આપી કરાવ્યું હતું અને શ્રીયુત મોતીચંદ-લાઈએ કલિકાળસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વિષે એ ઉલ્લેખનું ગુજરાતી અવતરણ ગહાર પાડ્યું છે આ પુસ્તકમાંથી કુમારપાળે જાંધાવેલા મંદિરો વિષે વિશેષ હકીકતો મેળવી શકાય છે. ડૉ. બુલ્લરે જૂન જ પ્રયાસ કરી આ હકીકતોનું સંપાદન કર્યું છે. કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રસૂરિજી અને [પરમાર્હત] રાજા કુમાર-પાળના જીવનનો ઇતિહાસ મેળવવા માટે ખાસ કરીને નિમ્ન લિખિત ગ્રંથો આવકારદાયક થઈ પડ્યા છે—

(૧) પ્રભાવક ચરિત્ર (આ પ્રભાચંદ્રસૂરિ : લગભગ સંવત ૧૩૦૬)

(૨) પ્રજાંધચિંતામણિ (શ્રી મેરુતુંગાચાર્ય : સંવત ૧૩૬૨)

(૩) પ્રજાધકોશ (શ્રી રાજશેખરસૂરિ : સંવત ૧૪૦૫)

(૪) કુમારપાળ ચરિત્ર (શ્રી જિનમંડનગણિ : સંવત ૧૬૪૯)

પુરાતન પ્રજાધકોરો રાજા કુમારપાળે જાંધાવેલા મંદિરો સંબંધી લગભગ એક મત છે. ઇતિહાસના સંશોધકો અને સરકારી તવારીખો કરતાં પુરાતન પ્રજાંધ સંગ્રહો પર આધાર રાખવાનું શ્રેષ્ઠ પગરણ કહી શકાય, કારણ કે રાજા, કુમારપાળ પછીના થોડા અરસામાં આ ગ્રંથો લખવામાં આવ્યા છે કુમારપાળ ચરિત્રના રચયિતા શ્રી જિનમંડન ગણિવર જણાવે છે કે,

‘ પૂર્વે જેન ધર્મ સ્વીકારતાં પહેલાં મરુદેશના દુર્જયગઢ ઉપર રાજા કુમારપાળે અર્જુનરાજને હરાવવા ૧૧ વાર ચઢાઈ કરી હતી. પરંતુ તે ગઢની ચારે બાજુએ ગળે ચોળત સુધી બાવળ અને બોર-ડીના વનની ગાઢ ઝાડી આવેલ હોવાથી તે ગઢ રાજા કુમારપાળથી લઈ શકાયો નહીં તેથી ખેદ પામી એક વખત રાજા કુમારપાળે વાગભટ્ટ મંત્રીને પૂછ્યું કે ‘ તમારા સાંભળવામાં કેાઈ જાતનો દેવ છે કે જેની ઉપાસનાથી શત્રુનો તત્કાળ પરાજય થાય ’ તે સાંભળી મંત્રીએ કહ્યું કે, ‘ મહારાજ ! અહિં પાટણ મધ્યે મારા

પિતાશ્રી ઉદાયન મંત્રીના કટ્યાણ્યાર્થે કરાવેલી ભગવાન શ્રી અજિતનાથજીની પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમા છાડા શેઠે ભરાવેલી છે, અને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજે પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી છે આ પ્રતિમાનો મહિમા જગતમા અદ્ભુત છે તેની પૂજા ભક્તિવટે આપનો અવશ્ય વિજય થશે ' રાજ. તેનો ચમત્કાર જોવા તે મદિરમા ગયો અને તે પ્રતિમાની યથાવિધિ પૂજા કરી વિજય-યાત્રા કરવા નીકળ્યો થોડા દિવસમા દુશ્મનને પકડીને પાછો ફર્યો માર્ગમા, તારણનો મનોહર પર્વત દીઠો અનુક્રમે મહોત્સવ-પૂર્વક પાટણમાં પ્રવેશ કર્યો જૈન ધર્મની પ્રાપ્તિ થયા પછી રાજા એક વખત શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને વાદવા ગયા તે વખતે સૂરિ, શ્રી અજિતનાથજીની પરમાત્માની સ્તુતિ લણુતા હતા તે સાંભળી તેમને મૂર્તિનો પ્રભાવ યાદ આવ્યો અને શુરુ પ્રત્યે તારણ પર્વતના મહિમાનો અધિકાર પૂછ્યો શુરુએ કહ્યું કે, 'હિ ચૌલુક્ય ! તારણ પર્વત ઉપર અનેક મુનિઓ સિદ્ધિપદ પામ્યા છે અને તેથી તેનો મહિમા શ્રી શત્રુજય પર્વતના જેવો છે ' શ્રી કુમારપાળે તે સાંભળી તે પર્વત ઉપર ૨૪ હાથ જોયો પ્રાસાદ 'કરાવી તેમા ૧૦૧ આગળના માપવાળી શ્રી અજિતનાથની પ્રતિમા પધરાવી '

રાજા કુમારપાળે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર સવત ૧૨૧૬ ના અરસામાં કર્યો હતો એટલે માન્ય કરી શકાય તેમ છે કે સવત ૧૨૧૬ થી સવત ૧૨૩૦ વચ્ચેના કોઈ પણ વર્ષમાં આ મદિરની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવામા આવી હશે.

તારંગાણની રચનાનો પ્રમાણભૂત ઉદ્દેશ 'તો શિલાલેખો દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે મદિરમા શિલાલેખો છે, પરતુ શિલાલેખ ૧૪ મી સદી પછીના છે એટલે માત્ર પુરાતન પ્રબંધ-કારોના શ્રેયોને પ્રમાણભૂત માનવા જોઈએ

શ્રી તારંગાણુ નિરિગૃહ :

ઇતિહાસવેત્તાઓ અને સંશોધકો તારંગાણે લગતી કેટલીક વિગતો આપે છે પુરાતત્ત્વવેત્તાઓની કલ્પના એ છે કે તારણ-

માતાની શુદ્ધના આધારે આ પર્વતનું નામ તારણ પર્વત યોજવામાં આવ્યું છે તારણમાતાની શુદ્ધ સ્થેશનથી તળેટી આવતા તળેટીથી ઉત્તર દિશામાં આવેલી છે આ શુદ્ધ તો સાવ નાની છે અહિં આ તો નાનકડા મંદિરને બદલે શુદ્ધ શબ્દ વપરાય છે, કારણ કે આ મંદિરમાં યોજાયેલી મૂર્તિ—તારાદેવી બૌદ્ધ ધર્મની પવિત્ર દેવી છે બુદ્ધ ધર્મના સ્મરણચિહ્ન તરીકે આ પ્રદેશે આજ કુધી તારાદેવીની ખૂબ જ માવજત કરી છે તારાદેવીને બુદ્ધ ધર્મના અનુયાયી કરતા હિન્દુઓ પોતાની કુળદેવી તરીકે માન્ય કરે છે આ કુળદેવી આમપ્રજ્ઞની ખાસ રક્ષણ કરનારી છે તારાદેવીના પાછળ લોકો કેટલો લોગ આવે છે, એ જોવું અને જાણવું હોય તેમણે ૬૨ વરસે આસો શુદ્ધ ૧૪ ના દિવસે તારણમાતાની શુદ્ધ નજીક બસતા મેળાની યુલાકાત લેવી જોઈએ આ પ્રદેશમાં તારાદેવી—ધારણમાતાનું મંદિર—બુદ્ધવિહાર વિ બુદ્ધ ધર્મના સ્મરણચિહ્નો છે—આ અને ઊંજા પહા—હિન્દુ મંદિરના અવશેષો ત્યાં છે આથી કહી શકાય કે, તારણ એ પ્રાચીન ગુજરાતની સ્પષ્ટાંશિતા જાળવી રાખી છે

કલિયોગેતર પુરાણના આધારે કહી શકાય તેમ છે કે,

‘કલિયુગના ૨૨૩૨ વર્ષ પસાર થયા પછી ઈંડરનું રાજ્ય વેણીવત્સરાજના હાથમાં આવ્યું વેણીવત્સરાજ શ્રીનગરના રાજા કુમાર હતા અને તેમનો જન્મ ઈંડરમાં થયો હતો તેમની પત્નીનું નામ નાગપુરી હતું. તારાદેવીના મંદિરમાં વત્સરાજ કેટલીક વખત આવજાવ કરતો હતો વેણીવત્સરાજને ઈંડર પ્રદેશ છોડવાનો સમય આવ્યો ત્યારે તારણશુદ્ધના રસ્તેથી પાતાળ પ્રદેશમાં દાખલ થયા હતા.’ તારણમાતાની શુદ્ધ અતિ પ્રાચીન છે સંશોધકોનો એવો મત છે કે પાચમી સદીમાં આ શુદ્ધ અસ્તિત્વમાં હતી વેણીવત્સરાજ પછી ઘણા વર્ષે એટલે છઠ્ઠી—સદીમાં શિલાદિત્યના પુત્ર ગૃહાદિત્યે ઈંડરનું રાજ્ય મેળવ્યું હતું

તારણ પર્વત નજીક ઉત્તર પશ્ચિમમાં અસલ તારાનગર

હતું. તારાનગરનો રાજા વેણીવત્સરાજ હતો. એણે જ આ તારા-
નગર વસાવ્યું હતું. તે સમયની તારણ માતાની મૂર્તિ છે. તારણ
માતાની પાસે મુકુટ ધારણ કરેલી જાણી મૂર્તિઓ છે, જેમાં ધારણ
માતાની મૂર્તિ છે. તારાનગરનો, પાસે એક માઈલ સુધી સાલમ
પટે છે. સંવત ૧૮૭૬ ની સાલમાં રેલ આવી ત્યારે જૂની ઘંટી,
વાસણ-થાળીઓ વિ. પુરાતનકાળની વસ્તુઓ નીકળી હતી. ગ્રાંથાના
પતરાઓ પણ નીકળ્યા હતા. આ પતરાઓ મોરીઆના માધવીઆ
ભાટ પાસે હતા.

સંવત ૧૨૮૫ માં લખાયેલા વસ્તુપાલના લેખમાં આ પર્વ-
તનું નામ તારંગક પર્વન લખવામાં આવ્યું છે. પ્રભાવક ચરિ-
ત્રના અંધકાર આચાર્ય શ્રી પ્રભાચંદ્રસૂરિએ ‘પ્રભાવક ચરિત્ર’ માં
તારંગનાગ લખ્યું છે. આચાર્ય શ્રી સોમસુંદરસૂરિના વિદ્વાન શિષ્ય
આચાર્યદેવશ્રી મુનિસુંદરસૂરિ; પં શ્રી પ્રતિષ્ઠાસોમ અને શ્રી
જિનમંડનગણિવર આ પર્વતનું નામ તારણ દુર્ગ એવું આપે છે.
અંચલગચ્છેશ્વર શ્રીમાન મહેન્દ્રસૂરિજી ‘અષ્ટોત્તરી તીર્થમાલા’ માં
તારણગિરિનો ઉલ્લેખ કરે છે. પણ ત્યારણાદ લોક સમૂહ તારણગાનો
શબ્દ પ્રયોગ અજમાવતો ગયો. પછી તારંગનાગ થયું. અને છેવટે
તારંગા ગયું. સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહી શકાય તેમ છે કે તારણ માતાના
અંગે આ પ્રદેશનું નામ તારંગા ગયું છે. આજે તો બુદ્ધ અને
જૈન સંસ્કૃતિનો તારંગા પ્રદેશમાં સુમેળ સધાયો છે. તારંગાની
રચના પરિપૂર્ણ થયા પછી અંચલગચ્છના આચાર્ય શ્રી જયસિંહ-
સૂરિને પરમાર્હત રાજા કુમારપાળે પહેલું આમંત્રણ મંદિર
નીરખવા માટે મોકલી આપ્યું હતું. આચાર્ય શ્રી જયસિંહસૂરિ
ઉપર કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યદેવશ્રી હેમચંદ્રસૂરિ અને રાજા કુમાર-
પાળને અનન્ય લક્ષિતભાવ હતો. સૂરિજી તારંગાજી તીર્થમાં
આવ્યા હતા તથા રાજા કુમારપાળે કરાવેલા મનોહર અને નવા
મંદિરને જોઈને આનંદ પામ્યા હતા.

વેણીવત્સરાજનું તારાનગર કયારે ખંડિત થયું? શા અધારે

ખંડિત થયું. માત્ર વેરાન અને ઉજ્જડ રસ્તાઓ ક્યારે જાન્યા, તે સંજોષી વિગતવાર ઉલ્લેખ મળતો નથી. પરંતુ, ઇંટો-રોડો અને ઘીળ બાંધકામના અવશેષો જોઈ માન્ય કરી શકાય તેમ છે કે, અહિં આ પુરાતન નગર હોવું જોઈએ. કોટીશિલાથી બુદ્ધ-વિહાર સુધીના માર્ગમાં નગરના અવશેષો નીરખી શકાય છે. સ્થળે સ્થળે ઇંટો પથરાઈ ગઈ છે. સ્થળે સ્થળે પથરોની ગંજ-ખૂત દિવાલો છે આ નગર કદાચ આગથી જાસ્તીબૂત બન્યું હોય ! અગર રાજ્ય વિસ્તર થયો હોય. જો કે આ મંદિર બંધાયું તે સમયે અહિં આ નગર તો હોવું જોઈએ. આદમી સદીના ગાળામાં આ પ્રદેશ સાવ ઉજ્જડ બન્યો હોય એમ લાગે છે. આ નગરના સંરક્ષણ માટે મજબૂત કિલ્લાઓ બાંધવામાં આવેલા છે. આ કિલ્લાની ભીંતની જડાઈ ૭ ફીટ જેટલી છે. બહારનો કોઈ દુરમન ચડી ન આવે અને બહારના દુરમનોને રોકવા માટે મજબૂત તોપોના સંગ્રહસ્થાનની સામગ્રી વેરાયેલી કેટલેક સ્થળે માલમ પડે છે. ટીંબાથી તારંગા આવવા માટેના દરવાજાની ભીંતો પર જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ છે પરંતુ આ દરવાજો પુરાતન લાગતો નથી. માત્ર આ દરવાજો જૈનો વાપરતા હતા એવું સ્મરણચિહ્ન દાખવે છે. તારાનગર વિષે વિશેષ હકીકત કશી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે સાતસો વર્ષ પહેલાંની પુરાતન વસ્તુઓ તરીકે ગણી શકાય તેમ નથી. મંદિરના ઘાટ, શિખરો, ખંડેરો; બગીચા પાછળથી કેટલાક હાલ મળી આવ્યા છે એટલે કલ્પના કરી શકીએ છીએ કે મંદિરનું કામકાજ બગીચા પાછળ થતું હશે અને ત્યાંથી અહિં મંદિરમાં આવતું હશે.

દાંતાના અંજા બવાની માતાના મંદિરો, કુંભારિયાજીનું શ્રી જિનમંદિર, કેસરિયાજી જવા માટે ઇંડર સ્ટેટનો રાજમાર્ગ, સાળ રમતીના નિર્મળ નીર, તારંગાને મધ્ય જિન્દુ ગણીએ તો આ બધું પ્રવાસીઓને સાંપડી જાય છે. પ્રવાસીઓને અહિંથી સરસ માર્ગ મળી જાય છે એટલે પગપાળા પ્રવાસ માટે અરવલ્લી પર્વ-

તથા ઉત્તરે ગુજરાત અને સાગરકાંઠાના પ્રદેશો નિહાળવા માટે તારંગા, હીલ શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

શ્રી ‘ અજિતવિહાર ’ નું મઘ્ય શિલ્પ-સ્થાપત્ય :

રૂપેરી આસ્માન પર અજવાળું પાથરી જાય એવું શ્રી અજિત વિહાર (તારંગા) નું શિલ્પ-સ્થાપત્ય આપણને નવી દૃષ્ટિ, નવી ભાવના અને નૂતન સંસ્કાર મેળવી આપે છે. મંદિરના શિલ્પ-યોજકે જે કળા અને કારીગરી પથર પર પાથરી છે એ અલગત અવર્ણનીય છે. કલાકારે પથર પર સાદું પણ સરસ આલેખન નિપજાવ્યું છે. એટલે મંદિરની કળા અને સૌન્દર્યનો ચિરંજીવ આનંદ પ્રવાસીઓ મેળવે છે. આપણને આ મંદિર વર્ષોજૂની શિલ્પકળાનો પરિચય આપે છે.

મંદિરની આસપાસ ભારતીયકળાના પ્રતિનિધિ સમા સ્મરણ-ચિન્હો નૃત્યના નિષ્ણાત અવ્યાસીઓને મહત્વની દૃષ્ટિ આપે છે. ભારતીય કળાના સંસ્કારનૃત્યની નકશી અહીં પથરાઈ ગઈ છે. પ્રાચીન ભારતના સંસ્કાર નૃત્યો આમ એકાએક આપણામાં નવી ભાવના જન્માવતા જાય છે એટલે મંદિર અને તેના સર્જક વિષે આપણે પ્રશંસા કરવા માંડીએ છીએ.

ઉત્તર ગુજરાતમાં જે જે મંદિરો બંધાયા છે, જે જે મંદિરોના સ્થાપત્ય વિષે ઉલ્લેખો છે તે બધા મંદિરોમાં આ મંદિર લોક-હૃદયમાં સ્થાન મેળવી ગયું છે તેમજ આ મંદિરનું મૂલ્યાંકન વધારે છે એમ કહેવું જોઈએ.

મુખ્ય મંદિર ‘ શ્રી અજિતવિહાર ’ તરીકે ઓળખાય છે. આ મંદિરનું મુખ અને દરવાજો પૂર્વાભિમુખ છે. દરવાજામાં પ્રવેશતા અગ્રિકા માતા અને દ્વારપાળની મૂર્તિઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અને પગથી ચક્રતા વિશાળ મંદિર જોવાય છે. મંદિરને એક વિશાળ ચોક મળી ગયો છે અને આ ચોક ૨૩૦ ફૂટ જેટલો લાંબો પહોળો છે. ચોકની બરાબર મધ્યમાં ૧૪૨ ફૂટ ઊંચા,

૧૫૦ શ્રીટ લાંબું અને ૧૦૦ શ્રીટ લાંબું વિશાળ મંદિર આવેલું છે. લગભગ ૬૩૬ શ્રીટનો ઘેરાવો આ મંદિરે રાફી લીધો છે. ચોકની પાસે મંદિરમાં પ્રવેશદ્વાર-આગળ પહોંચવા માટે આપણી આંખ અષ્ટકોણી દસ સ્થંભો પર પહોંચી જાય છે. આ સ્થંભો ઋગ્વેદ વિશાળ અને જાડા છે. મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની ત્રણ દિશાએ ત્રણ પ્રચંડ દરવાજા છે અને દરેક પ્રવેશદ્વારના ઉપરમાં આસમુખ, બન્ને બાજુએ છે. મધ્યમાં અર્ધ ચંદ્ર, નથી, દરેક દરવાજાને ત્રિશાખા દ્વાર છે. પગથીયા આરસ પાપાણના અને બહુ જ ઓછા સમયમાં બનાવવામાં આવ્યા હોય એમ જણાય છે.

મંદિરમાં પ્રવેશીએ એટલે નૃત્યમંડપ દક્ષિણે ચાય છે. આ નૃત્ય મંડપ ૧૬૦ શ્રીટના ઘેરાવામાં છે. નૃત્ય મંડપની પાસે ગર્ભગૃહ સમક્ષ પહોંચવા માટે બે નાના દરવાજા છે અને ત્યાર પછી ગર્ભગૃહનું પ્રવેશદ્વાર આવે છે. ગર્ભગૃહ ૩૮ શ્રીટ લાંબો ૨૩ શ્રીટ પહોળો છે. ગર્ભગૃહ આરસ પાપાણથી મઢેલો છે.

આઠ અષ્ટકોણી સ્થંભો ઉપર મંદિરનો મુખ્ય ધુમટ ઊભો છે આ ધુમટને સુરક્ષિત રાખવા માટે બીજા ૧૬ સ્થંભો પણ ઘણી કાળજીપૂર્વક ઊભા કરવામાં આવ્યા છે જે સ્થંભો પર આખો ધુમટ ઊભો છે એ અષ્ટકોણી સ્થંભની જાડાઈ ૮ ફૂટ અને ઊંચાઈ લગભગ ૧૫ ફૂટ છે. મંદિરને સુરક્ષિત રાખવા માટે એકંદરે મંદિર અને મંદિર બહાર સો કરતાં પણ વધારે સ્થંભોની હારમાળા એકઠી થઈ છે.

આ સ્થંભો પર શિવપરાશના આધારે ઉપલા અને નીચલા છેડે આસમુખ છે, પરંતુ બીજું બધું સાદું કામ છે. આખું મંદિર ખારા પત્થર (Local Stone) પર બાંધવામાં આવ્યું છે. મંદિરના સ્થંભોની રચના સાવ સાદી છે તેમજ ગાંધણી સાવ સાદી છે. ઇંટો, ચુનો વગેરે સાદા પત્થરો ગાંધણીમાં વપરાયા છે, પરંતુ મિશ્રણની ખૂબી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સરસ રીતે કરવામાં આવી છે એટલે સાતસો વર્ષ પસાર થયા હોવા છતાં મંદિર અને તેમાં ચોળયેલી સામગ્રીને ખાસ આય આવી નથી.

મંદિરમાં અથવા ગૃહમંડપ, ચોકી તથા અથવા ગૃહ નૃત્ય-મંડપ છે. એ શિલ્પશાસ્ત્રના આધારે સમાપતાથી યોજવામાં આવ્યા છે. આખાય ધુમટમાં સોળ વિદ્યાધરો, નૃત્ય કરતી નર્તિકાઓ, વિવિધ પ્રકારના ચિત્રવિચિત્ર રંગોથી શોભાયમાન નાટકાદિ, તથા તેના ભાગોને અનુસરતી, સંગીત કરતી, વાદ્યાદિ વગાડતી, નૃત્ય કરતી પૂતળીયો છે. આ બધું ખાસ શોભાયમાન છે કે જેથી આપણા મનને શાંતિ મળે છે. છતાં અજંટાનું બારીક કોતરકામ કે દેલવાડાની ભવ્ય નકશીની બેનમૂન છાપ અહીં પડતી નથી.

ચોકીના ધુમટનો દેખાવ વધુ સુંદર છે. ચોકીની છતમાં સાદું પણ સુરેખ આલેખન ઘડીભર મુગ્ધ કરે તેવું છે સુખ્ય પ્રવેશદ્વારના ચોકીઆરાના છતનું બારીક કોતરકામ આનંદ પમાડે તેવું છે. જો કે આ બધું સાદા પત્થરમાંથી બનાવવામાં આવ્યું છે. જે કાર્ય બન્યું છે તે શ્રેષ્ઠ છે. ચુનાના મિશ્રણની ખૂબી અહિં એકઠી થઈ છે અને એથી જ કહેવું જોઈએ કે મંદિરના સ્થપતિ અને કારીગરોએ મંદિરની રચનામાં અપૂર્વ હિસ્સો આપ્યો છે. પરંતુ આ મંદિરનો સૂત્રધાર કોણ હતો તે જાણી શકાયું નથી. એ સૂત્રધારનું નામ બહાર આવે તો વધુ ઇચ્છવા યોગ્ય ગણાવું જોઈએ. એની પ્રસિદ્ધિ અવશ્ય જરૂરી છે.

પ્રાસાદના અધિષ્ઠાનને જગતી કહે છે. જગતીની બિંચાઈ શિલ્પીએ મંદિરના પ્રમાણમાં બરોબર આંકી છે. કર્ણિકા, ભટંગો, કમળપત્ર, આસપટી, કુંભો, કળશ, અંતરપત્રિકા વગેરે શિલ્પ-શાસ્ત્રના અંતર્ગત સ્વરૂપો બરાબર યોજાયા છે.

પ્રાસાદના મંડોવરમાં નકશી યોજવામાં આવી છે. પ્રાચીન હિન્દુ યા જૈન મંદિરના દિવાલમાર્ગ પર બારીક નકશી યોજવામાં આવતી હતી. આ નકશી (Sculpture) નાં દર્શનથી માનવીમાં મંદિર અને તેના સર્જક પ્રતિ વધુ ભાવ થતો હતો. દક્ષિણ હિન્દના ભવ્ય મંદિરો, અજંટા અને ઈલુરાના ગુફામંદિરો, દેલવાડાના ભવ્ય કલામંડપો, આથી જ આપણને નિહાળવા માટે લલચાવે છે.

આ મંદિરની પાછળ એકંદરે ૬૪ દિવાલમાર્ગો 'યોજવામાં આવ્યા છે દરેક દિવાલ પર યક્ષ-યક્ષિણી અને નર્તિકાની વધુ રમ્ય અને ભાવનામય નકશી આલેખવામાં આવી છે. આ નકશી અને મૂર્તિઓના નમૂના ભારીક કોતરકામથી ભરપૂર નહીં છતાં નકશીમાં લબ્યના છે જ. મંદિરના શિખર પરથી નજર ફેંકીએ તો મંદિરની પાછળ તેના દરેક વિભાગ પર, નકશી આલેખવામાં આવી છે એક પણ દિવાલ નકશી વગર તો છે જ નહિ, પરંતુ દિવાલના મુખ્ય ભાગ ઉપર ઉપલા છેડે પણ નકશી ચોળાઈ ગઈ છે. સરસ્વતિ-મોહિની અને શંકરના નૃત્ય પ્રકારો મંદિરના દિવાલમાર્ગો પર આલેખવામાં આવ્યા છે જેને ભરતનાટ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ હશે તે તો સહેજે લામણ શક્ય છે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રનો કંઈક લાગ અહીં આવી મળ્યો છે.

મંદિરની દિવાલના કેટલાક ભાગ પર જાતીય વિજ્ઞાન આલેખતા (Sex appealing) ચિત્રો પથર પર ચોળવામાં આવ્યા છે આ ચિત્રો આપણા જીવનની વાત કહી જાય છે વાત્સાલ્યન કામસૂત્રની અમર દ્રવિતા પથર પર પથરાઈ ગઈ છે ।

સન ૧૯૧૫ માં શ્રીમાન મહારાજ સાહેબ ગાયકવાડ, તરંગાજી પધાર્યા હતા ત્યારે એમણે યક્ષ-યક્ષિણીઓની મૂર્તિઓનું ભારીક નિરીક્ષણ કરી વચ્ચે વચ્ચે કોઈ અશ્લીલતાનું પ્રદર્શન કરતા યક્ષ-યક્ષિણીના ચિત્રો જોઈ મહારાજ સાહેબે 'પૂછ્યું હતું કે, 'હિન્દુસ્તાનમાં ઘણા દેવાલયોમાં આવી કેટલીક મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે તેનું શું કારણ છે?' તે સમયે મહારાજ સાહેબે સમજાવવામાં આવ્યું હતું કે, 'મંદિરની ઉચ્ચકક્ષા કારીગરીને નજર ન લાગે તે હેતુથી નજર જાધી નજરમાં ફેરફાર કરવા આવા ચિત્રો જનાવવામાં આવે છે' મહારાજ સાહેબ પણ આ જવાબથી સંતોષ પામ્યા હતા

જે ચિત્રો (Sexual Figures) પથર પર આલેખવામાં આવ્યા છે તે અશ્લીલતાની દૃષ્ટિએ આલેખવામાં આવ્યા નથી,

તેની પાછળ ધાર્મિક રહસ્ય છુપાયેલું છે આપણા સંસ્કાર, રીતભાત, જીવનની રહેણીકરણીમાં ધર્મ અગત્યનું સ્થાન ભજવે છે અને ધર્મ બધી રીતે આપણા જીવન સાથે જોતપોત થયેલો છે. મંદિર અગર દેવસ્થાનનું સ્થળ પસંદ કરવા સબધમાં પુસ્તકો પૈકી એકમા એવો નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે કે 'જ્યા મનુષ્ય, અગર પ્રાણીના જોડકા રહ્યા હોય, પ્રેમ કર્યો હોય, અને તેમના જમ્યાને ઉછેર્યા હોય તે સ્થળ ઘણું ઉત્તમ છે. જે સ્થળે સુરણીએ (એક જાતની ગાય) આખલા સાથે તેમના નાના જમ્યાએની સાથમાં રતિવિહાર કર્યો હોય, જ્યા ખૂણસુરત સ્ત્રીઓએ પોતાના પ્રેમીઓ સાથે રતિવિહાર કર્યો હોય તે જગ્યા તમામ વર્ગેના લોકો માટે યોગ્ય છે '-તો શું એ જનવા-જોગ છે કે, શિદ્ધીએ અમુક સ્થળ ઉપર ચણતર કરવું તે ઉપર પ્રમાણે યોગ્યતાવાળું નથી ! જ્યારે આપણે જમીન નીચે ગુફાના મંદિરો યાદ કરીએ છીએ ત્યારે આ હકીકતને પુષ્ટિ મળે છે, કેમકે આ સ્થળે સામાન્ય રીતે મનુષ્ય અગર પ્રાણીની પ્રેમચેષ્ટા જની હોય અને મોટી સખ્યામા રતિવિહારના ચિત્રો જોવામાં આવે છે; અજંટા અને ઇલુરાના ગુફામંદિરો આ હકીકતનું સમર્થન કરે છે.

પરદેશીઓ જ્યારે આપણા મંદિરોની મુલાકાત લે છે ત્યારે એમના મનમાં શંકા થાય છે કે, આપણા ધર્મ શું આપણા જાતિય વિજ્ઞાન પર ખૂબ જ લાર મૂકતો હશે ?-ઉપરોક્ત જવાબ કંઈક અંશે એ પરદેશીઓને સંતોષ આપશે.

'ભારતમાંથી પ્રવાસીઓ આવે જાય છે. શિખર જોવા માટે જ્યારે તેઓ જાય છે ત્યારે તેઓ મંદિરના એક ભાગ પર મૂકવામાં આવેલી સીડીને આશ્રય મેળવે છે. સીડી પર ચડી વિશાળ મંદિરનું દર્શન થાય છે. મંદિરને ત્રણ શ્રેણી છે અથવા ત્રણ માળ છે. મંદિરના માળની કારીગરી એવી છે કે સામાન્ય માણસ બહાવામાં પડી જાય, એથી જ એને ગામડાના માનવી

બૂલબૂલામણીનું મંદિર કહે છે. પ્રકાશના આધુનિક સાધન સિવાય મંદિરના માળની રચના જોવી મુશ્કેલ છે.

મંદિરમાં વપરાયેલા સ્થલોને ટકાવવા માટે, ૧૪૨ શ્રીટની ઊંચાઈએ પહોંચેલા મંદિરને સુરક્ષિત રાખવા માટે, માળમાં ખૂબ જ વજનદાર પત્થરો મૂકવામાં આવ્યા છે. આ વજનદાર પત્થરો એક પછી એક ગોઠવવામાં આવ્યા છે. અહિંયા પહેલા 'મજલે રંગમંડપતું' શિખર વગેરેનો ખ્યાલ આવે છે. મંદિરના માળમાં વપરાયેલા પત્થર પર—'નાગસિંહ, હસાધરા, દિગ્વ, કુંઅરક્ષીદરાલ' વગેરે નામો લખાયેલા છે પણ આ બધા સુત્રધાર હતા કે કારીગરો હતા એ સંબંધી ખાસ ખ્યાલ મળતો નથી.

મંદિરને સુરક્ષિત રાખવા માટે માળમાં એક લાકડું વપરાયું છે. આ લાકડાને કંગોરકાંઠ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે મંદિર બંધાતું હશે તે સમયે પત્થરો માટે મજબૂત ટેકાઓ મળે અને પત્થરો, લારથી કદાચ હાલી ન જાય તે માટે આ લાકડાનો ઉપયોગ થયો છે. આ લાકડાને આપણી ભાષામાં સફેદ ખેર કહેવામાં આવે છે. આવી વ્હતતું લાકડું ડુંગરપુર સ્ટેટના ડુંગરોમાં મળી આવે છે. આ લાકડાનો ઉપયોગ ગુજરાતમાં સિદ્ધપુરનો કુદ્રમાળ અને પાટણના મંદિરો બંધાવવામાં થયો હતો તેમજ પરદેશમાં લંડનમાં જીસસ ક્રાઈસ્ટના મંદિરમાં આ લાકડું વપરાયું હતું.

કર્નલ જેમ્સ ટોડની માન્યતા છે કે, આવા પ્રકારનું કાષ્ટ પ્રાચીન કાળમાં ઉપયોગમાં આવતું હતું. આ કાષ્ટને અલસ્ટ્રેજ કાષ્ટ કહેવામાં આવે છે. આ કાષ્ટ કોઈપણ રીતે નષ્ટ થતું નથી. તે એટલે મુખી કે આગથી નાશ પામતું નથી. તેનો રંગ તામ્રસમાન હોય છે. દીન મારવાડીઓ દુબકાળ અને અંતના તંગીના સમયમાં આજ કાષ્ટ બાંધેને પોતાનું રક્ષણ કરતો હતા.

પાંચ નહીં, દશ નહીં, પચ્ચીશ નહીં, પચ્ચાસ નહીં પણ એક સામટા ૧૪૨ શ્રીટની ઊંચાઈએ રહેલા શિખરને પહોંચવા માટે ખૂબ જ વિચારણામાં પડી જવાય છે. શિખર પર માળની બારીએ

ગહાર રહ્યો ધીમે ધીમે દિવાલમાર્ગનો આશ્રય લઈ પહોંચી શકાય તેમ છે. અને પહોંચતાં જ એક ગોળાકાર વિશાળ મંડપનો આશ્રય શોધવો પડે છે. ગોળાકાર વિશાળમંડપ નીચે આસપાસ અલય મુદ્રાયુક્ત ૧૧ ઘેનમૂન પ્રતિમાઓ છે. ૧૧ પ્રતિમાઓ અને ૧ ધ્વજાદંડ પુરુષ એમ બાર આકૃતિનો મહિમા સમજવા જેવો હોય છે.

આ મંડપ મંદિરની કારીગરીનો અતુલ્ય નમૂનો છે. મંદિરની ગવ્યતા આ મંડપ જ અર્પણ કરે છે. મંદિરને સુસંજ્જિત અને સુરેખ બનાવવા માટે આ મંડપની કલા અને કારીગરી વિશિષ્ટ દૃષ્ટિથી ચોજી છે.

તારંગાણની આસપાસ વિશાળ પથરોની હારમાળા છે. આ પથરોના રંગ કાળા સ્લેટીયા પથર જેવા છે. તારંગાનો આસપાસ ઘણી વસ્તુઓ ખંડેર થઈને પડી છે. કેટલીય મૂર્તિઓ ખંડેર હાલતમાં છે. કેટલાય નકરીકામના પથરો ખીળ ખાંધકામ સાથે જડાયેલા છે. સાચો રસ્તો એ છે કે જેનોએ પોતાનું પુરાતનસંસ્કાર્ય ખાતું ઉઘાડવું જોઈએ અને તેમાં આવી વસ્તુઓનો સંશ્લેષ કરવો જોઈએ.

શ્રી અજિતજ્ઞાન પરમાત્માની મૂર્તિ :

ગર્ભગૃહમાં વિરાજતી મુખ્ય મૂર્તિ બગવાન શ્રી અજિતનાથની સ્થાપના ઇંડરના મથાદૂર શ્રેષ્ઠી વત્સરાજ સંઘવીના પુત્ર શ્રી ગોવિંદ શેઠે કરી હતી. ઇંડરના અને તેના ખીળ પ્રદેશમાં ગોવિંદ શેઠ ગોવિંદ સાધુના નામથી જોળખાતા હતા. કરોટાની લક્ષ્મી ઘરે હોવા છતાં સાદાઈમાં કાળ વ્યતીત કરતા હતા. એમના હૃદયમાં ઉદારતા અને પ્રેમનો ઝરો બર્યો હતો. ધાર્મિક લાગણી પુરણહાર ખીલી ઉઠી હતી. આ ગોવિંદ સાધુ ઇંડરના રાય શ્રી પુનજીના ખૂળ જ માનીતા હતા. ગોવિંદ શેઠે તારંગામાં અજિતનાથની પ્રતિમા તૈયાર કરવા માટે આરામુર જઈ અંગિકા માતાની આરાધના કરીને માતાને પ્રસન્ન કરી તેમની પાસે મૂર્તિ

માટે પત્થર માગ્યો. ખાણમાંથી પત્થર કઢાવી, તારંગા લાવી, ગોવિંદ શેઠે મનોહર પ્રતિમા ઘડાવી આચાર્યદેવ શ્રીમદ્સોમ-સુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજ પાસે અંજનશલાકા કરાવી. આ નવી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા સંવત ૧૪૭૬ ની આસપાસની કરવામાં આવી હતી. એમ મૂર્તિ પરના ગિરમાર હાલતમાં રહેલા લેખ પરથી જણાય છે.

શ્રી ગોવિંદ સંઘવીને આ પ્રતિમા નવી કરવાનો કેમ વિચાર સુઝ્યો એ જાણવું જરૂરી છે. સોમસોમાગ્યકાવ્યનાં કર્તા જણાવે છે કે, 'શ્રી તારંગાજી તીર્થ પર કુમારવિહારમાં શ્રી અન્જિતનાથનું અખંડ ગિંજ પૂજાતું હતું અને ગોવિંદ સંઘવી પોતે પણ શત્રુંજય ગિરનાર વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરીને સુધે સાથે તારંગામાં શ્રી અન્જિતનાથ ભગવાનને વંદન કરવા ગયા હતા.' ત્યારપછી મૂળગિંજ નષ્ટ થયું હોય એમ આ ઉપરથી જણાય છે.

વિક્રમની ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં શ્રીઅન્જિતનાથનીજી પ્રતિમાનું ગમે તે રીતે ઉત્થાન થયું હોય એનો કાંઈ ખ્યાલ આવી શકતો નથી. ગુજરાતમાં મલ્લેચ્છો આઠ્યા હતા અને પાટણને ભરમીભૂત કર્યું હતું. કદાચ અણહિલની ખીલણતા સૈનિકોએ મૂળ મૂર્તિને ખંડિત કરી હોય અને પછી ગોવિંદ શેઠને નવી મૂર્તિનું નિર્માણ કરવાનો વિચાર થયો હોય ! ઉપરોક્ત કથનને ઐતિહાસિક સમર્થન મળતું નથી છતાં પણ સંભવિત છે કે, ગુજરાતના હિન્દુ-મંદિરોને જેમ આંચ આવી તેમ અહીં પણ કદાચ બન્યું હોય !

પરમ શાંતિ-અહિંસાપ્રેમના પ્રતીક સમી જૈન ધર્મના બીજા તીર્થંકર શ્રી અન્જિતનાથ પ્રભુની ભવ્ય અને સુરચ્ચે પ્રતિમા હરકોઈ માનવીમાં શ્રદ્ધા અને આશાના નીર સીંચે છે. તપ અને ત્યાગની ભાવના આપણા હૃદયમાં આ મૂર્તિ પ્રેરણા આપે છે. શિલ્પીએ ભગવાન શ્રી અન્જિતનાથની મૂર્તિને જે આકાર આપ્યો છે તે આદહાદજનક છે. મૂર્તિ પ્રસન્નવદની અને પર્યટકોને ભર્યા છે. શિલ્પશાસ્ત્રના નિયમો અનુસાર આ મૂર્તિનું નિર્માણ થયું છે. નિરાકાર, અખંડ જ્ઞાનની મૂર્તિરૂપ વીતરાગ જિનેશ્વરના

સ્વરૂપને શિલ્પીએ હુળદુ ન્યાય આપ્યો છે. બે ભુજા, એક ગુણ, પદ્માસનયુક્તા પરબ્રહ્મના ધ્યાનમાં હીન થયેલી મુદ્રાવાળી જિન-મૂર્તિ વિશ્વના હરકોઈ માનવીને લબ્યતા આર્તિ છે. વાસ્તુશાસ્ત્રના આધારે પ્રતિમાના સ્વરૂપનું લક્ષણ શિલ્પીએ બરાબર યોગ્યું છે.

૨ પુરાતન અવશેષો :: પ્રેક્ષણીય સ્થાનો

૧ તારાદેવી :

આર્ય પ્રજાના મુખ્ય બે ધર્મો છે: નિર્ઋથ અને વેદાંત. પુરાતત્ત્વસંશોધકોએ આજે સાબિત કર્યું છે કે નિર્ઋથ એ મુખ્યત્વે પ્રાચીન ધર્મ છે. પાછળથી શ્રી ગૌતમ બુદ્ધે બુદ્ધધર્મ ફેલાવ્યો. બૌદ્ધ પોતાના મંદિરો ગુફામાં બાંધ્યા હતા. આજે તો જાવા, સિલ્હન ઇત્યાદિ સ્થળોએ 'બૌદ્ધ મંદિરો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અહિં પણ પ્રાચીનકાળમાં તારાદેવીનું મંદિર બૌદ્ધોએ બાંધાવ્યું હતું. તારાદેવીના શિલાલેખમાં એક શ્લોક છે પરંતુ આ મંદિરની સ્થાપનાની તિથિ જણાવી નથી, પરંતુ પ્રાચીનતા ઉપરથી જણાય છે કે આ મંદિર બારસો-તેરસો વર્ષ પૂર્વે બાંધાયેલું હતું. વેળીવત્સરાજનો ઇતિહાસ આ સંબંધમાં ઐતિહાસિક વસ્તુ પૂરી પાડે છે કે આ મંદિર પાંચમી સદીમાં બાંધાયું હતું.

ગઢની બહાર જઈએ એટલે તળેટીની ઉત્તર દિશાએ ઢોઢેક માઈલને અંતરે તારણ માતાનું મંદિર આવેલું છે. અહીં બૌદ્ધ અને હિન્દુઓની આરાધ્ય કુળદેવી તારામાતાનું મંદિર છે. મૂર્તિના નીચલા છેડે સળંગ એક લેખ છે. જે આ મુજબ છે—

‘યે ધર્મા હેતુપ્રમવા હેતું તેપાં યથાગતોઽપ્યવદત્ ।

તેપાં ચ યો નિરોધ ઇવંવાદી મહાશ્રમણઃ ॥ ’

આ મૂર્તિ સફેદ પાષાણ પર તૈયાર કરવામાં આવી છે. તારાદેવી બૌદ્ધ ધર્મની પવિત્ર માન્ય દેવી છે. આ મૂર્તિના આધારે આ પ્રદેશનું નામ તારંગા પડ્યું હોય !

૨ ધારણદેવી :

તારાદેવીના મંદિરની બાજુમાં એક છૂર્ણ ગુફા છે. આ ગુફામાં સુકુટ ધારણ દેવી ધારણ માતાની મૂર્તિ છે. આ મંદિર અથવા ગુફામાં ધારણમાતા સિવાય બીજી આદેક બૌદ્ધ ધર્મની દેવીઓની પ્રતિમાઓ છે. આ મૂર્તિઓ ખારા પથર પર આલેખવામાં આવી છે. ઘણાખરો ભાગ છૂર્ણ થયો છે. આ બંને સ્થાનકો માટે આમવર્ગનો ઊંચો મત છે. બૌદ્ધ સમારકો તરીકે તારાદેવી, ધારણમાતા, બુદ્ધવિહાર સુપ્રસિદ્ધ અને પ્રેક્ષણીય સ્થળો છે.

૩ બુદ્ધવિહાર :

ગઢની બહાર વાયવ્ય ખૂણામાં એક વિશાળ ગુફા આવેલી છે. પ્રાચીનકાળમાં આ ગુફાને 'બુદ્ધવિહાર' નામથી ઓળખવામાં આવતી હતી. આજકાલ ભોગીડાની ગુફા તરીકે ઓળખાય છે. બૌદ્ધ ભિક્ષુકો માટે આ ગુફા ધ્યાન કરવાનું સ્થળ હતું. તપ, ત્યાગ માટે ભિક્ષુકો આ ગુફામાં આવતા હતા. બોધિવૃક્ષ નીચે કંડારેલી ચારેક બૌદ્ધ મૂર્તિઓ એક લાલ પથર પર આલેખવામાં આવી છે. મૂર્તિઓ અલયમુદ્રાસુકત છે. અહીંયા શાંત અને આનંદજનક વાતાવરણ હંમેશા રહે છે. દુનિયાના વાતાવરણમાંથી છૂટવા માટે કુદરતી રીતે આ સ્થળ બેનમૂન છે. ગુફામાં બે બુદ્ધ રસ્તા છે. પણ તે કયાં જાય છે એનું સંશોધન વિકટ છે.

પ્રાચીન ગુજરાતના સંસ્કાર કેન્દ્રના મુખ્ય હશે, બુદ્ધવિહાર, તારાદેવી, ધારણદેવીની મૂર્તિઓ નિહાળવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

કોટિશિલા : સિદ્ધશિલા : મોક્ષવારી :

મુખ્ય મંદિરની દક્ષિણ બાજુએ એક તળાવ છે. આ તળાવનું નામ લાડુસર કહેવામાં આવે છે. અહીંયાથી જે સ્થળે જવાય છે. તે સ્થળને કોટિશિલા કહે છે આ કોટિશિલા ઉપર ચૈત્યબજારની તથા દિગંબર જૈન સંપ્રદાયની દહેરીઓ છે. કોટિશિલા ઉપર કરોડો મુનિવરો મોક્ષ પામ્યા છે એવો જૈનશ્રદ્ધામાં

ઉલ્લેખ છે. સિદ્ધશિલા ઉપર ચૌમુખી અને શ્રી અન્જિતનાથ લગવાનના પગલાની નાની પ્રાસાદિકા ણાંધવામાં આવી છે. લગભગ ૧૮ મી સદીનો આ મૂર્તિ પર લેખ છે. જૈન સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ છે કે અનેક જૈન આચાર્યો અહિં સિદ્ધિપદ પામ્યા છે એટલે આ સ્થળનું નામ સિદ્ધશિલા છે.

મુખ્ય મંદિરની પૂર્વ દિશાએ અરધા માર્ગલને અંતરે એક ટેકરીની ઉપર મોક્ષળારી કહે છે. માર્ગમાં નિર્મળજળ, ચંદન-વૃક્ષો અને જંગલ વિભાગની સામગ્રી અહીં જોવા મળે છે. મોટી ઇમારતોના ખંડેરો, ભીંતો, મકાનોના પાયા માર્ગમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. છેક છેડે એક દહેરી છે. તેમાં એક પ્રતિમા છે. પ્રતિમાના પરિકરમાં વૈશાખ સુદ ૩ સંવત ૧૨૭૫ નો લેખ છે. તેની નીચે એક પાટુકા છે અને તેમાં શ્રી અન્જિતનાથ લગવાનના ચરણો છે.

આ જગ્યા પ્રેક્ષણીય સ્થાનો સિવાય ખીજા અનેક દર્શ્યો છે. લાડુસાર, વીરની ગુફા, સિદ્ધાઈ માતા, પદ્માવતી દેવી, દિગમ્બર જૈન મંદિરો, નંદીશ્વર, અષ્ટાપદ, સહસ્રકૂટ, કાલિકા માતા વગેરે જોવાલાયક સ્થળો છે.

પ્રાચીન ગુજરાતના સંસ્કાર કેન્દ્ર-તારંગાણની મુલાકાત લેવી એ આપણા જીવનનો અનુપમ દહાવો છે. માત્ર થોડા પાનામાં સમગ્ર માહિતી આ કેન્દ્ર માટે આપવી એ ઘણું મુશ્કેલનું કાર્ય છે. જનતા એનો પૂરો જવાબ લેશે અને આ કેન્દ્રને વધુ પ્રસિદ્ધિમાં લાવશે.

તારાં તારાં કેટલાંક ગવલોકજો

સાહિત્યના વિશાલ ગગને પરે અનેકવિધ પ્રકાશનો પ્રભુ છે તેમા કેટલાક પ્રકાશે છે તારારુપે કે જેના પ્રકાશથી સાહિત્યનો પ્રદેશ દીપ્તિમાન ગમે છે, બ્યારે કેટલાક પ્રકાશનો સાહિત્યની સરકા ગિતાને શેષી કે સમગ્રાવી મૂકનારા તથુખાઓ હોય છે આ બંને પ્રકાશના પ્રકાશનોતુ સાદુ પણ રપ્ટ અને મર્મમાંહી અવનોકન, જેન-જેનેતર સાહિત્યના તલસ્પર્શી અભ્યાસી એક શ્રદ્ધેય લેખકદ્વારા સરકા ૧ ભાષામા ગભીર શૈલીયે આ વિલાગમા ગળૂ થાય છે આને અગે અભ્યાસી વાચક વર્ગ જે કાંઈ જણાવના જેવુ હોય તે યોગ્ય રીતે અવસ્થ જણાવે । સ ૦

‘તત્ત્વન્યાયવિમાકર’

કર્તા બાચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજયલલિપ્તસૂરીશ્વરજી મહારાજ
પ્રકાશક ચંદુલાલ જમનાદાસ, ઢાળી

‘અન્યકર્તા પૂ આચાર્યદેવશ્રીની અપૂર્વ પ્રતિભા, તલસ્પર્શી સિદ્ધાન્તબોધ અને વિશિષ્ટ સર્જનશક્તિ આ ત્રણેયનો સુમેળ એ જ પ્રસ્તુત અન્યની સકલના ’ આમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય અન્યતુ બાહ્ય કલેવર પણ ખૂબ જ ગમી જાય તેવુ અને સુધક સ્વચ્છ તેમજ મનોહર છે શ્રી મહોદય પ્રેક્ષના વ્યવસ્થાપકોની વ્યવસ્થાશક્તિ અને ઉત્સાહવૃત્તિ આના બાહ્ય આકર્ષણમા મૂળી મૂળી બોલી રહી છે બ્યારે અભ્યન્તર કલેવર, પણ શ્રી જેન દર્શનના તત્ત્વજ્ઞાનની ગભીરતાપૂર્વક પણ સરળ ભાષામા રળૂ આત કરે છે

ન્યાયની ભાષામાં જૈનદર્શનનું તત્ત્વજ્ઞાન, આમાં જે વિશદ-તાથી સ્પષ્ટ રીતે રજૂ થયું છે તે વર્તમાન યુગનાં અભ્યાસકો, કે જેઓને દાર્શનિક તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે બહુમાનુપૂર્વકની રુચિ છે— તે વર્ગને માટે સાચે ‘ નિશિ દીપોઽમ્બુઘૌ દ્વીપ ’ ની જેમ આશીર્વાદરૂપ છે. આ વિધાન કોઈપણ પ્રકારના પૂર્વગ્રહ વિના કેવળ સત્ય હકીકત ખાતર નિષ્પક્ષભાવે અમે કહી રહ્યા છીએ. સમગ્ર અન્યનું અવલોકન કરવાનો આ અમારો પ્રયાસ નથી. પણ અન્યનું અવલોકન કરનાર અભ્યાસી તરીકે જે કાંઈ કહેવાળેશું લાગ્યું હોય તે પ્રાસંગિક હોવાથી અહિં કહી દેવાને અમારું મન થાય છે.

આમ જો દે, જૈનદર્શનનું તત્ત્વજ્ઞાન ખૂબ ગંભીર, મધ્ય-સાગરનાં ઊંડા જલજેવું અગાધ અને સામાન્ય અભ્યાસકને આપા-તતઃ કાંઈક વિચારમુદ્, બનાવી નાંખે તેવું છે. પણ તત્ત્વની સાચી જિજ્ઞાસુતાપૂર્વક આ દર્શનના તત્ત્વજ્ઞાનને સમજવાં માટે મધ્યતા નિષ્પક્ષ વિચારકને, ‘ જૈનદર્શન જે તત્ત્વજ્ઞાનના નૈવેદ્યનો રસધાળ ધરે છે. એ જગતનાં—હુનિયાશરનાં કોઈપણ ધર્મદર્શનો પાસેથી નહિ જ મલી શકે ’ અમારા દ્વારા કહેવાતી આ હકીકત સાંપ્ર-દાયિકતાના કે સ્વમતના ડીડીમનાદરૂપ કોઈ ન માનીલે એમ અમારે આ તકે ખૂબ જ ભારપૂર્વક કહેવું પડે છે.

સાંપ્રદાયિકતાં પ્રત્યે અરુચિ શાની ?

વર્તમાન યુગે અનેક પ્રકારની શોધો; જેમ જગતને—હુનિયાને સોંપી છે, તેમ એક નવી જ શોધ કે જે અમારે મન, વિકૃતિ અથવા માનસની અસંસ્કારિતાનું એક પ્રતીક કહી શકાય— તે આજના પ્રાદ વિદ્વાન કે સંસ્કારો ગણાતા બુદ્ધિમાન-વર્જના વિચારક ખસ્તિષ્કમાં દાખલ કરી છે. તે નવી શોધ બીજી કોઈ નહિ પણ, જ્યાં ત્યાં ગમે તેવા વિદ્વાનના લેખન-વ્યવસાયમાં કે વ્યાખ્યાન પ્રસંગે. ‘ સાંપ્રદાયિકતાની રહામે અણગમો; અરુચિ કે ચૂગ. ’ અમને આશ્ચર્ય એ થાય છે કે, ‘ સાંપ્રદાયિકતા એ શું કાલકૂટ વિષ છે કે અરુપૃથ્વ્ય કોઈ વસ્તુ છે વા? ’ કે જેથી આજના આ અરુપૃથ્વ્યતાવિદોષી યુગમાં પણ

સાંપ્રદાયિકતાનું નામ આવતાં ભલભલા વિદ્વાનોનાં મોઢાંની પ્રસન્નતા જાણે પરવારી જાય છે ! સમજણ નથી પડતી કે આમ થવાનું કારણ શું ? જો આપણી વસ્તુ પરત્વેનો આપણો આદરભાવ સાચો છે, આપણે આપણાં મંતવ્યોને કે સિદ્ધાન્તોને સ્ક્રમણને ઋણુતાપૂર્વક નિર્દોષતાથી સ્વીકારનારા આસ્તિક બન્યા છીએ, તો આપણાં એ તત્ત્વજ્ઞાનને અન્ય બુદ્ધિમાનોની આગળ રજૂ કરતાં આપણને સંકેત શાનો કે ‘આપણાં તત્ત્વજ્ઞાનની’ વાતો આપણા સંપ્રદાયના નામે જગતની આગળ મૂકતાં જગતનો બુદ્ધિમાન વિચારક વર્ગ સ્વીકારશે કે નહિ ?

કાં તો એમ કહી દો કે વિદ્વાન વિચારક વર્ગની નિષ્પક્ષવૃત્તિ માટે આપણને અશ્રદ્ધા છે, કાં તો આપણી સચી વસ્તુ માટે આપણને હજી જોઈએ તેવો નિષ્કલસ આદરભાવ નથી. કે જેથી આપણે આપણું તત્ત્વજ્ઞાન આપણા સંપ્રદાયના નામથી રજૂ થતું જોઈ, કડકી ઊઠીએ છીએ ! આમ દરેક જાળતોમાં આજના યુગે સાંપ્રદાયિકતા પૂર્વકાળ કરતાં વધુ વિકસાવી છે, જે આપણે આજે આપણી નજર સમક્ષ જોઈ રહ્યા છીએ આપણો દેશ, આપણી કલા, આપણું વિજ્ઞાન, આપણી ભાષા, આપણો ઉદ્યોગ, આપણી યુનિવર્સિટી, આ રીતે દરેક ક્ષેત્રોમાં સંકુચિતતા વધતા વધતા આજના ઉદારમતવાદની ઘોષણાઓના યુગમાં પણ દેશમાંથી પ્રાંત અને પ્રાંતમાંથી શહેર અને શહેરમાંથી સોસાયટી, આ ક્રમ મુજબ ધીરે ધીરે સંકુચિત ક્ષેત્રોમાં શક્તિનો પ્રવાહ વાળી દેવાની પ્રવૃત્તિઓના આદોલનો થઈ રહ્યા છે, ત્યારે કેવળ ધર્મનાં સુંદર તત્ત્વજ્ઞાન કે ‘આચારવિચારોની જાળતોમાં જૂઠ્ઠાંમાનતા, ઉદારતા કે અસાંપ્રદાયિકતાની બુદ્ધિશૂન્ય વાતો પ્રચાર પામતી જાય છે.’ આ ન સમજી શકાય તેવી ‘પારકું ઘર કૃષ્ણાર્પણ’ કરવાની હકીકત જેવું છે.

એક સમાલોચકની વિચારણા :

પ્રસ્તુત ગ્રંથનાં અવલોકનની પૂર્વભૂમિકાએ આ હકીકત સ્પષ્ટ કરવાની અમારે જરૂર હતી. કારણકે, આ ગ્રંથનું અવલોકન જે વેળા અમે લખી રહ્યા છીએ તે વેળાએ અમારી નજરે આ ગ્રંથના જે એક-જે અવલોકનો આવ્યા છે, તેમાં એક અવલોકન

કે, જે 'તત્ત્વન્યાય વિભાકરની સમાલોચના' * ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આ અવલોકન જે કે એક વિદ્વાન અવલોકનકારની વિદ્વત્તાને છાજે તે રીતની ગંભીરતાપૂર્વક ગુરૂ શુભ છે, તેમ અમારે સત્યના પક્ષપાતની ખાતર કહેવું જોઈએ, પણ અવલોકનકાર મહાશયે કેટલીક બાબતોમાં તદ્દન સંકુચિતતા દાખવી, કેવળ સાંપ્રદાયિકતાની છૂપી અરુચિતાના કારણે અન્યની મહત્તાને કે મહામૂલ્યતાને કાંઈક ન્યૂન બનાવવા માટે અભણતાં પ્રયત્ન કર્યો છે, જે અમારે મનોદુઃખપૂર્વક અહિં કહેવું પડે છે.

તે વિદ્વાન મહાશય કહે છે કે, 'બીજું આ અન્ય તત્ત્વન્યાયનો છે. એટલે સંપ્રદાયધર્મની ભાવના કરતાં તત્ત્વની ભાવનાને પ્રધાનતા આપવી જોઈએ. શ્રદ્ધા; ધર્મની અર્થમાં જેટલી અગત્યતા ધરાવે છે, તેટલી તત્ત્વની અર્થમાં તેની અગત્યતા નથી. આવા તાત્ત્વિક અન્યો એકલા જોનો માટે નથી, પણ તત્ત્વ-સત્ય શોધવાની વૃત્તિવાળા દરેક જિજ્ઞાસુઓ માટે છે, માટે તાત્ત્વિક અન્યોમાં સાંપ્રદાયિકતાને બંને તેટલું ઓછું સ્થાન આપવું જોઈએ. '

અમારે જૈનદર્શનનું તત્ત્વજ્ઞાન, જગતના કોઈપણ દાર્શનિક તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં દરેક રીતે અવિસંવાદી, નક્કર અને વ્યવસ્થિત છે, તો તેને સાંપ્રદાયિકતાની છાપ લાગવાથી તેની મહત્તામાં હાનિ પહોંચવાનો શું ભય દેખાય છે લલા ? જે વિદ્વાન સમાલોચક કહે છે તેમ 'તાત્ત્વિક અન્યો તત્ત્વશોધવાની વૃત્તિવાળા દરેક જિજ્ઞાસુઓ માટે છે' તો એ તત્ત્વશોધકો એટલા બધા પૂર્વગ્રહથી મૂઢ હશે કે, સંપ્રદાયનું નામ આવતાં એમની તત્ત્વશોધકવૃત્તિ કે જિજ્ઞાસુતા ઓગળી જશે ! અને જે આ રીતે તત્ત્વ શોધવાની વૃત્તિવાળા જિજ્ઞાસુ ગવેષકો સંપ્રદાયના નામથી લડકતાં રહેશે તો તેઓ નિજની જિજ્ઞાસુતાને સાચી રીતે સંતોષી નહિ શકે'

* જૈન ધર્મ પ્રકાશ. પુ. ૫૮. અંક ૧૧ પૃ. ૩૬૧. જીવસંબંધ ઓધવજ દોશી. ભાવનગર

એમ અમારું માનવું છે. હા પરીક્ષક બની નિષ્પક્ષભાવે તત્ત્વ-ગવેષણા કરવી એ ગવેષક જિજ્ઞાસુઓનો તત્ત્વશોધનનો સરળ માર્ગ છે, પણ સાંપ્રદાયિકતાની સૂઝ કે અરુચિ એ લોકોમાં ન જ હોવી જોઈએ આથી આ વિધાન અમને ઘરોઘર નથી લાગતું કે જે આ વિદ્વાન સમાલોચક મહાશયે આં ગ્રંથની સમાલોચના કરતાં કહ્યું છે, ‘ માટે તાત્ત્વિક ગ્રંથોમાં સાંપ્રદાયિકતાને બંને તેટલું ઓછું સ્થાન આપવું જોઈએ ’ આ વાક્યમાં આટલો સુધારો થવો જોઈએ એમ અમને લાગે છે જે વ્યાજળી, ઉચિત તેમજ કોઈપણ ગવેષકના માનસને અનુકૂલ છે, તે એ કે ‘ સાંપ્રદાયિકતાની ભક્ષ્યથી કે ખોટી અરુચિથી કોઈપણ તાત્ત્વિક ગ્રંથનું મૂલ્ય તત્ત્વગવેષક જિજ્ઞાસુઓએ ઘટાડવું ન જોઈએ. ’

ખાટી સમાલોચક મહોદયના આ શબ્દો અમારા ખ્યાલમાં છે, તેઓ પોતાની સરળતાને સ્પષ્ટ કરતાં જે કહે છે કે, ‘ ઉપર ચત્કિચિત્ ચર્ચા કરેલ છે, તે તત્ત્વચિંતકની હૃદયે કરેલ છે, ગ્રંથનું ગૌરવ ઓછું કરવાનો તેમાં લેશમાત્ર ઉદ્દેશ નથી ’ આ હકીકતને અમે આદરપૂર્વક સ્વીકારીએ છીએ કારણ કે, અમુક બાબતો સિવાય વિદ્વાન સમાલોચકે, પોતાની સમાલોચનામાં ગ્રંથની ઉપયોગિતા કે મહત્તાને સ્ક્રમભ્રમવશ પોતાના અભ્યાસને અનુરૂપ જે અવલોકન રજૂ કર્યું છે, તે અવશ્ય ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પ્રત્યેના બહુમાનને સૂચવનારું અને અભ્યાસકોને માર્ગ-દર્શન આપનારું છે એમ સહુદયતાપૂર્વક અમે કબૂલીએ છીએ.

પણ વિદ્વાન સમાલોચકને જે વસ્તુને અંગે આ વિધાન કરવું પડે છે, તે તેઓની મૂંઝવણને અમે સમજી શક્યા છીએ, જે તેઓના આ શબ્દોમાં વ્યક્ત થાય છે. ‘ આ ગ્રંથમાં કર્તાએ સૂત્રો રચવામાં અને પદાર્થના લક્ષણ બાંધવામાં નવીનતા હાંબલ કરેલ છે. આ નવીનતા કેટલાક સૂત્રોમાં પ્રશંસનીય જણાતી નથી. હાજલા તરીકે પહેલા સૂત્રમાં ‘ સમ્યન્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ’ ને બદલે ‘ સમ્યક્થક્ષાસંવિચરણાણિ મુક્ત્યુપાયઃ ’ મૂકેલ છે.

તારા તણખા :

સૂત્રમાં થયેલ આ નવીનતા બરાબર જણાતી નથી. પ્રથમ તો 'સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ' એ સૂત્ર સર્વસામાન્ય સ્થાપિત પ્રમાણવાક્ય છે. પૂર્વાચાર્યોએ તેમાં ફેરફાર કર્યો નથી. જૈન ધર્મમાં જેમ નવકારમંત્ર આધિપત્ય લોગવે છે. તેમ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં આ સૂત્ર સામ્રાજ્ય લોગવે છે. બીજું દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્ર શબ્દો જેટલા વ્યાપક છે તેટલા શ્રદ્ધા, સંવિત્ અને ચરણ શબ્દો વ્યાપક નથી. દર્શન કૂચ—જેવું ધાતુ ઉપરથી થયેલો છે. તેનો અર્થ ધર્મની વિચારણામાં શ્રદ્ધાન થઈ શકે છે. તેમ તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારણામાં સાક્ષાત્કાર Intuition પણ થઈ શકે છે, જ્ઞાન શબ્દમાં જ્ઞાન મેળવવાના દ્વારો, મતિજ્ઞાન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેમ પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનનો પણ સમાસ થાય છે. સંવિત્ શબ્દનો તેવો અર્થ નીકળી શકે કે કેમ તે જાણવામાં નથી. ચારિત્ર શબ્દ આગામ્ય શબ્દ છે. તેમાં આત્માને લક્ષીને કરેલ દરેક શુદ્ધ આચરણનો સમાવેશ થાય છે. ચરણ શબ્દ જૈન પારિભાષિક છે, અને જૈનધર્મના સાધુવર્ગના ચરણકરણને સૂચવનાર છે. મોક્ષમાર્ગ એકવચન છે, સુક્તિ ઉપાયો ગહુવચન છે. એકવચનને ગદલે ગહુવચન કહેલ છે તે પણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ બરાબર જણાતું નથી. સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની એકાત્મતા નિશ્ચયનય પ્રમાણે સુક્તિનું કારણ છે. તેમાં જે લેહ જતાવેલ છે અને ઉત્તરપૂર્વનો લાલ જતાવેલ છે તે વ્યવહારદૃષ્ટિ છે.

સમાલોચક વિદ્વાનની ભ્રમણાઓ :

'સમાલોચક' મહાશયના આ ઉપરોક્ત લખાણને અંગે અમારે કેટલીક છણાવટ કરવાની રહે છે. જૈનદર્શનનાં તત્ત્વજ્ઞાનને સુંદર રીતે સરળ અને પ્રોઠ લેખનશૈલી પૂર્વક ગીર્વાણગિરામાં સંકલનારા આવા અનુપમ અન્થરત્તનું અવલોકન કરવાનો જ્યારે અમે આ પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે તેની સ્થાને જે ફરિયાદો વ્યાજબી રીતે રજૂ થતી હોય તેને પણ યોગ્ય રીતે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી ચકાસવી એ અમારું કર્તવ્ય સમજી આ અવલોકન લખી રહ્યા છીએ. જેમાં મુખ્ય રીતે આ અન્યના અવલોકન તેમજ અધ્યાસના પરિણામે અમારી મનોભૂમિ પર જે સંસ્કારો પ્રતિબિમ્બિત થયા

અને જે કાંઈ અમને એ દ્વારા શુભગમપૂર્વક સમજાવું છે તેને શબ્દ દેહ આપવાનો અહિં અમારો આ પ્રયત્ન છે. '

નવીનતા અશાસ્ત્રીય મિથીજ :

સમાલોચક મહાશયની પહેલી ફરિયાદ એ છે કે, 'અન્યમાં સૂત્રો રચવામાં અને પદાર્થના લક્ષણ બાંધવામાં અન્યકર્તાએ નવીનતા દાખલ કરી છે આ નવીનતા કેટલાક સૂત્રોમાં પ્રશંસનીય નથી. '

જો કે, સમાલોચક મહાશયનું હાર્દ આથી સમજી શકાતું નથી કે તેઓ નવીનતાના વિરોધી છે કે પ્રાચીનતાના પૂજક છે? અસ્તુ, એ ગમે તે હો. તરવણાનાં પ્રરૂપક અન્યોની સંકલના એ પ્રાયઃ દેશ, સમાજ તેમજ જનરુચિને અનુકૂલ બને તે તે શૈલીએ હુમેશા થતી આવી છે, એમ આપણા જૈન દર્શનનો કે ઇતર ધર્મદર્શનોનો સાહિત્ય રચનાનો ઇતિહાસ અવલોકનાર કોઈ પણ વિદ્વાનને સ્વીકારવું પડશે. કાળે કાળે હુમેશા શૈલી-પદ્ધતિ પરિવર્તન પામતી જાય છે. હા, બેશક તેની વસ્તુગૂંથણી કે પદાર્થપ્રરૂપણા એમાં સહેજ પણ પરિવર્તન ન હોવું જોઈએ કે, જે દાર્શનિક સિદ્ધાન્તોથી ભિન્ન, વિરોધી કે વિસંવાદી હોય !

અહિં આમ બનવા પામ્યું છે કે નહિ? તે વસ્તુ અવશ્ય વિચારણા માંગી લે છે. વિદ્વાન સમાલોચક આ પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યોને આપે છે. તેઓ કહે છે. કે- 'આ નવીનતા કેટલાક સૂત્રોમાં પ્રશંસનીય જણાતી નથી. ' આ વિદ્વાન કયા પછી, આના સમર્થન માટે તેઓ જે કાંઈ કહે છે, તે સમજવા જેવું છે. ઉપરોક્ત વિદ્વાનની પ્રામાણિકતા ત્યારે જ આપણને સ્વીકાર્ય બને કે જ્યારે એની પુષ્ટિ માટે જે પ્રમાણો એમને મૂક્યા છે તેની તથ્યતા પ્રમાણિક રીતે સિદ્ધ થાય; તેઓનું કહેવું એ છે કે 'સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ' જેવા સર્વસામાન્ય સ્થાપિત પ્રમાણ વાક્ય ગણાતા સૂત્રને સ્થાને 'સમ્યક્ષ્રદ્ધા સંવિચરણાણિ મુક્ત્યુપાયાઃ' આ સૂત્ર રચીને પ્રસ્તુત અન્યકારે

સૂત્રોની સંકલનામાં જે ફેરફાર કર્યો છે તે ધરોળર નથી, કારણ કે તે તત્ત્વાર્થસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયનું પહેલું સૂત્ર સમ્યક્દર્શન જ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ-એ જૈનધર્મમાં નવકારમંત્ર જેમ આધિપત્ય લોગવે છે, તેમ જૈનતત્ત્વજ્ઞાનમાં આ સૂત્ર સામાન્ય લોગવે છે, આ સર્વ સામાન્ય સ્થાપિત પ્રમાણવાક્યમાં પૂર્વાચાર્યોએ પણ પરિવર્તન કર્યું નથી. ?

ઉપરોક્ત કથનમાં વ્યક્ત થતી સમાલોચક મહાશયની શાસ્ત્રીય પ્રમાણવાક્યોની શ્રદ્ધાળુતા, અને પૂર્વમહાપુરુષોની પરંપરા માટેની બહુમીનવૃત્તિ, આ વગેરે માટે અમને ખૂબ જ આદર છે. એક સંસ્કારી વિદ્વાન્ને છાજે તે રીતની શૈલીએ અહિં રજૂ થતી તેઓની આ દલીલો અમારી દૃષ્ટિએ કાંઈક ઉતાવળી અને અધૂરી લાગે છે. જેથી એની સ્થાને કાંઈક કહેવા જેવું છે ખરું! જો કે, તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર પૂર્વધર લગવાનશ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકવર અને તેઓ શ્રીમદ્દની અપૂર્વ રચનાકૃતિરૂપ ‘શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર’ માટે અમને અતિશય આદરભાવ છે. શ્રી જૈનશાસનમાં શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને સૂત્રકાર વાચકવર, આ બંનેનું સ્થાન ખૂબ જ ગૌરવપૂર્વક જળવાઈ રહ્યું છે એટલું જ નહિ પણ શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રનું પ્રામાણ્ય કોઈપણ અંગસૂત્ર જેટલું જ શ્રી જૈનસાહિત્યમાં અખંડપણે ચાલ્યું આવે છે. આથી પ્રાચીન વ્યાખ્યાકારો, પ્રકરણકારો કે અન્ય અગ્રન્થકાર સુવિહીત શ્રમણ નિર્જન્યોએ સ્થાને સ્થાને કોઈપણ પ્રસંગે શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રનો ઉલ્લેખ શાસ્ત્ર પ્રમાણની જેમ સાક્ષીરૂપે કર્યો છે. આ કારણે શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રના આદિસૂત્ર ‘સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’ સૂત્રની વ્યાપકતા મહત્તા તેમજ સર્વમાન્ય પ્રામાણિકતાને અમે ખૂબ જ લાવપૂર્વક સ્વીકારીએ છીએ.

પણ આથી કોઈપણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના દાર્શનિક ગ્રન્થમાં તત્ત્વાર્થકાર વાચકવરની શૈલીના જેવી સંગ્રહશૈલીથી નૂતનગ્રન્થનું નિર્માણ શબ્દ કે સૂત્રસંકલનાના પરિવર્તન દ્વારા ન જ થઈ શકે એમ માનવાને અમે કોઈ વ્યાજબી કારણ જોતાં નથી. અલગત,

તે પરિવર્તન કે નૂતન અન્યસર્જન શ્રી જૈનદર્શનના લોકકલ્યાણકર અવિસંવાદી તત્ત્વજ્ઞાન કે સિદ્ધાન્તોથી સહેજ પણ ભિન્ન, અતથ્ય કે વિરોધી નહીં હોવું ઘટે. આ પ્રકારનું પરિવર્તન કોઈ પણ પ્રકારે નબાવી લેવાય જ નહિ કે તેનો બચાવ પણ ન થાય ! કારણ કે તેમ કરવું એ જૈનશાસ્ત્રની સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત વ્યવસ્થાને હાનિ પુગાડનાર પગલું છે એમ કહી શકાય. માટે જે કોઈ લેખકો કે વિદ્વાનો જ્ઞાનયુગના નામે શ્રી જૈનદર્શનના પ્રાણરૂપ શ્રદ્ધાની મહત્તાને જાણે અજાણે ઘટાડીને ‘તત્ત્વાર્થસૂત્રકારના આ સૂત્રમાં પરિવર્તન કરી ‘સમ્યક્જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’ સૂત્રને પોતાનું કેન્દ્ર કે ધ્યેય માનવા-મનાવવા માટે મૂલ સૂત્રની શૈલી, તત્ત્વવ્યવસ્થા, વસ્તુસંકલના વગેરેમાં ભેદ ભ્રેષ્ઠો કરે છે, તે આ દૃષ્ટિએ સર્વથા અશાસ્ત્રીય, અનુચિત અને ગેરવ્યાજ્ઞી છે.*

જ્યારે પ્રસ્તુત અન્ય—‘શ્રી તત્ત્વન્યાય વિલાકર’ માં આતું કાંઈ જ બનવા પામ્યું નથી. કારણ કે અન્યકાર પૂ. આચાર્યદેવ-શ્રીએ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો દાર્શનિક વારસો આમાં સરલતાપૂર્વક વિસ્તારથી રજૂ કર્યો છે, જે રજૂઆત તત્ત્વાર્થ સૂત્રકાર ભગવાન શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચકવરની શૈલીના અનુકરણરૂપ કહી શકાય, તે પદ્ધતિયે છે આથી આરંભસૂત્રમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું કે જૈનદર્શનનું અન્તિમ લક્ષ્ય-કેન્દ્ર સ્પષ્ટ કરવા માટે જ અન્યકારે આ સૂત્ર સંકલિત કરીને મૂક્યું. કે ‘સમ્યક્થદ્ધાસંવિચ્છરણાણિ મુક્ત્યુપાયાઃ’ આમાં વસ્તુસંકલના કે પદાર્થો, શ્રી જૈનદર્શનના સિદ્ધાન્તોને સર્વરીતે સંગત છે આથી જ આ સૂત્રમાં શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિયે કોઈપણ પ્રકારનો સિદ્ધાન્તવિરોધ, પદાર્થવિરોધ કે તત્ત્વવિરોધ અમને જણાતો નથી. આથી જ અમારે કહેવું પડે છે કે, સમાલોચક મહાશયનું ‘સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’ એ સર્વ-

* જુઓ ! જૈન આત્માનન્દ સભા ભાવનગરદ્વારા સચાલિત, શ્રી આત્માનન્દ પ્રકાશ માસિકના પૂઠાપર કીર્તીચંદ્ર ચિત્રમાં, આ રીતે ‘સમ્યક્જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’ લખ્યું છે. તત્ત્વાર્થકારના સર્વમાન્ય પ્રમાણરૂપમાં આવું પરિવર્તન કરવું એ જ શાસ્ત્રીય છે કે ? જૈનદર્શનની શૈલીથી આ વસ્તુ અવગ્રહ નથી પડતી ! વિદ્વાન સમાલોચક, જેઓ એ માસિકના સંપાદક છે, તેઓ અને અમે વિચાર કરશે !

સામાન્ય સ્થાપિત પ્રમાણવાક્ય છે, પૂર્વાચાર્યોએ તેમાં ફેરફાર કર્યો નથી.' આ મુજબનું કથન અક્ષરશઃ નિર્ભેળ સત્ય છે. તેજ રીતે 'સમ્યક્શ્રદ્ધાસંવિચ્છરણાનિ મુક્ત્યુપાયાઃ' એ સૂત્રની રચનામાં પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર આચાર્યદેવે પૂર્વોક્ત પ્રમાણિકતા કે મહત્તામાં રહેજ પણ પરિવર્તન કર્યું નથી. એ પણ તેટલું જ સાચું છે.

શબ્દોની વ્યાપકતા કે અર્થની ?

વિદ્વાન સમાલોચક, આની સામે બીજી દલીલ એ મૂકે છે, કે, 'દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર શબ્દો જેટલા વ્યાપક છે, તેટલા શ્રદ્ધા, સંવિત્ અને ચરણ શબ્દો વ્યાપક નથી.' અમને નથી સમજાતું કે, સમાલોચક મહાશય આ કંઈ દૃષ્ટિએ લખી રહ્યા છે. શ્રી જૈનશાસનમાં 'દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર શબ્દોની વ્યાપકતા છે તે, તે તે શબ્દોથી વાચ્ય તે તે પદાર્થોથી છે કે અન્ય કંઈ કારણ છે ? જ્યારે શ્રદ્ધા, સંવિત્ કે ચરણ શબ્દોની વ્યાપકતા નથી એમ સમાલોચક મહાશય લખે છે તે શું તે શબ્દોથી વાચ્ય પદાર્થો શ્રી જૈન શાસનની શૈલીથી વિપ્રત છે માટે ? આની સ્પષ્ટતા તેઓનાં લખાણમાંથી મળી રહેતી નથી. ખાસી ખરી વાર્તા એ છે કે, સમાલોચક મહાશય દર્શનશબ્દ અને શ્રદ્ધાશબ્દ; આ બંને શબ્દોથી વાચ્ય પદાર્થને ઓળખી શક્યા નથી પણ દેવળ શ્રદ્ધા શબ્દની ખોટી આલસછેટથી ઉભગી ગયા છે, કે, 'જે આજના વિજ્ઞાનના યુગમાં ધાર્મિક મંતવ્યો કે દાર્શનિક તત્ત્વજ્ઞાનની વાતોમાં બલભલા સંસ્કારી શિક્ષિતોનાં માનસ પર ન ભૂંસી શકાય તેવી એક ખોટી વિકૃતિનું જ પરિણામ છે એમ અમારે આ તકે સ્પષ્ટ કરવું જ રહ્યું.

સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ તત્ત્વાર્થકાર વાચકવરના શબ્દોમાં કહીએ તો 'તત્ત્વાર્થધ્વજાનમ્ સમ્યગ્દર્શનમ્' અર્થાત્ 'તત્ત્વસ્વરૂપ પદાર્થોની કે જે રીતે શ્રી જિનેશ્વર દેવોએ સ્યાદ્રાઢ શૈલીએ પ્રરૂપ્યા છે, તે રીતે [દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમદ્વારા] આત્માને સદૃશ્યા-શ્રદ્ધા પ્રગટવી: તે સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્દર્શનનું આ સ્વરૂપ સમ્યગ્દર્શનનાં કાર્યને વ્યક્ત કરનારું છે. એટલે

શ્રદ્ધાશબ્દ અને દર્શનશબ્દની વાસ્તવિક ઓળખ ત્રીયુત સમા-
લોચક મહાશયને થઇ હોય એમ જણાતું નથી, કારણ કે,
દર્શનચુલુનું કાર્ય શ્રદ્ધા છે, અને કાર્ય કારણનાં અર્થે ઉપચારથી
સમ્યગ્દર્શન કે સમ્યક્શ્રદ્ધા આ બંને એક તેમજ અલિપ્ત છે.
જૈન દર્શનની અનેકાન્ત વ્યવસ્થાને સમજનારે કોઈપણ અભ્યાસી,
આ અપેક્ષાએ દર્શન કે શ્રદ્ધા શબ્દમાં વિરોધ જેવું કે-લેદ
જેવું જોઈ શકતો જ નથી. આથી જ તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર પાંચકવર
શ્રી ઉમાસ્વામિજી મહારાજએ સમ્યગ્દર્શનને ઓળખાવવા માટે
શ્રદ્ધાને નિર્દેશ કર્યો છે. આ જ હકીકત પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં
ગ્રંથકાર આચાર્યદેવશ્રીએ ‘તત્ત્વેવાસ્યા સમ્યક્શ્રદ્ધા’ અર્થાત્
‘તત્ત્વરૂપ પદાર્થોને સદ્વત્ત્વ જે આસ્થા, પ્રતીતિ કે રુચિ’ તે
સમ્યક્ શ્રદ્ધા કહેવાય આ રીતે શાસ્ત્રીય દષ્ટિનાં હાર્દને સમજીને
આ ગ્રંથમાં આગળ પૃષ્ઠ ૬ ઉપર જણાવ્યું છે.

સમાલોચક મહાશય; અહિં કાંઈ નવી જ વિચારણાના
પ્રદેશમાં અટવાઈ ગયા છે. તેઓ પોતાની પૂર્વોક્ત દલીલના
સમર્થનમાં લખે છે કે ‘દર્શન દગ્-જેવું ધાતુ ઉપરથી થયેલો
છે, તેનો અર્થ ધર્મની વિચારણામાં શ્રદ્ધા થઈ શકે તેમ તત્ત્વ-
જ્ઞાનની વિચારણામાં સાક્ષાત્કાર પણ થઈ શકે છે.’ વિદ્વાન
મહાશયનું આ લખાણ જૈન દર્શનના અભ્યાસકેને આઠે માર્ગે
ઢોરી જનારું છે, દર્શનશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરીને તેઓએ એના
બે અર્થોને જુદા જુદા વિભાગોમાં કે કાર્યપ્રદેશોમાં ઘટાવવા જે
આ લખાણમાં પ્રયત્ન કર્યો છે, તે અભ્યાર સુધી કોઈપણ સ્થાને
કે તત્ત્વાર્થસૂત્રની કોઈપણ વ્યાખ્યામાં વ્યક્ત થા અવ્યક્તરૂપે
અમારા જાણવામાં આવ્યું નથી. હા, સંભાવ્ય છે, કે, અમારો
અભ્યાસ એટલો વિશાલ ન હોવાના કારણે કદાચ અમે આ વિષયમાં
અન્ય ઉલ્લેખો ન પણ જોયા હોય! તો પણ આ પ્રસંગે અમે તે
વિદ્વાન સમાલોચકને આગ્રહપૂર્વક કહીશું કે; આ ઉપરોક્ત વિધા-
નનું સમર્થન કરનારા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો અવશ્ય રજૂ થવા જોઈએ
આ સિવાય; આવા વિધાનોને પ્રામાણિક કે શાસ્ત્રીય તરીકે માનવાને
કોઈપણ જૈન દર્શનનો અભ્યાસી તૈયાર ન જ હોઈ શકે.

તારા તથા :

અદ્વા તેમજ દર્શન એકાર્થિક છે :

વાસ્તવિક હકીકત એ છે, કે; શબ્દોનો વ્યવહાર કે શબ્દ-
બોધ કેવળ વ્યુત્પત્તિમાત્રથી થતો નથી. કેટલાક શબ્દો, વ્યુત્પ-
ત્તિસિદ્ધિ હોવા છતાં તેનો વ્યવહાર, લોકદ્રષ્ટિયે કે દાર્શનિક
દ્રષ્ટિએ અમુક જ અર્થમાં રૂઢ હોય છે આથી જ તત્ત્વાર્થસૂત્ર-
કાર વાચક મહારાજાએ પોતે જ દર્શન શબ્દનો અર્થ તેના
કાર્યરૂપ 'અદ્વા'માં ચોજ્યો છે. આથી સમાલોચક મહાશયની
જે આ દલીલ કે 'દર્શનનો અર્થ ધર્મની વિચારણામાં શ્રદ્ધા
થઈ શકે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારણામાં સાક્ષાત્કાર પણ થઈ
છે'—આનો જવાબ ઉપરોક્ત લખાણ દ્વારા મળી રહે છે કે,
જેન દર્શનમાં ધર્મની વિચારણા અને તત્ત્વની વિચારણા આ
બન્ને ભિન્ન ભિન્ન કોટિની તેમજ પરસ્પરવિરોધી વિચારણાઓ
નથી, પણ પરસ્પર એકે બીજાની સાથે સંકળાઈને રહેલી શાસ્ત્રીય
વિચારણા છે, આથી તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર વાચકવર શ્રી ઉમા-
સ્વાતિજી જેવા પૂર્વધર મહાપુરુષોએ, દર્શનશબ્દથી વાચ્ય દર્શન
પદાર્થનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે ઉપદેશ્યું છે કે, 'તત્ત્વાર્થધ્વાનં
સમ્યગ્દર્શનમ્'—શ્રી જેન દર્શનમાં તત્ત્વરૂપ ગણાતા જે જીવાદિ
પદાર્થો તેનું જે સ્વરૂપ શ્રી જિનેશ્વર દેવોએ ફરમાવ્યું છે તેને
તે રીતે સ્વીકારવું—સદહવું તે સમ્યગ્દર્શનનું કાર્યરૂપ સ્વરૂપ
છે.' શમ, 'સંવેગાદિ પાંચ લક્ષણો આજ રીતે સમ્યગ્દર્શનનાં
સ્વરૂપથી અભિન્ન છે. આ શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ શ્રદ્ધા તેમજ દર્શન
વચ્ચે કેવળ શબ્દભિન્નતા સિવાય અર્થનો અથવા સૈદ્ધાન્તિક પદાર્થ-
નો રહેજ પણ ભેદ નથી જણાતો. જાડી, સમાલોચક મહાશય
જે કહે છે કે 'દર્શનનો અર્થ તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારણામાં સાક્ષાત્કાર
પણ થઈ શકે છે'—આ હકીકત જેનદર્શનની શાસ્ત્રીય શૈલી
વિષેની લેખક મહાશયની અપરિપક્વતા જ કહી શકાય.

હા, સાક્ષાત્કાર કે આત્માનુભવનું આદિ કારણ ધી સમ્યગ્-
દર્શન ગુણ ખરો, કારણ કે મોહનીય આદિ ક્રમેની ઉત્કૃષ્ટસ્થિ-
તિમાંથી કે ક્રમિક - ન એક કોયકેલી સામ્યપ્રમ નિવ

આત્મા, જ્યારે અપુનર્ગન્ધકાદિ ઉત્તમ સ્થિતિનાં શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, તેમજ આસ્તિકતા આદિ સફળતાને પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે જોનામાં જગતભાત્રના પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર શ્રી જિનેશ્વરદેવના વચનો વિષેની રુચિ કે શ્રદ્ધાના થોડે પ્રગટે છે; પણ સમાલોચક મહાશય દર્શન અને શ્રદ્ધાનો ભેદ દર્શાવીને જો વર્તમાન યુગના અખતરારૂપ કે વિજ્ઞાનના પ્રયોગરૂપ, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાને ઇચ્છતા હોય તો તે અહિં નથી એમ અમારે આ તકે બારપૂર્વક સ્પષ્ટ કરવું પડે છે . .

વર્તમાનનો સાક્ષાત્કાર પરોક્ષજ્ઞાન છે :

કારણ કે, વર્તમાન યુગનો સાક્ષાત્કાર, જે જૈનદર્શનની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે અહિં આગળ જૈન-શાસનની કેટલીક દાર્શનિક શાસ્ત્રીય શૈલીની યોગ્યવટ ઠરી લેવી ઇષ્ટ છે કે ‘જૈનસંસ્કૃતિનું’ દાર્શનિક તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રમાણુ અને નયથી વસ્તુ કે પદાર્થનું સ્વસ્વરૂપ સ્હમણ-સ્હમજલી શકાય એમ સ્વીકારે છે. વસ્તુના એકથી અધિક યાવદનન્તધર્મોનો સાપેક્ષ યા સ્વાદવાદ દૃષ્ટિએ ઝોંધ કરાવનાર જ્ઞાન પ્રમાણુ તરીકે ઓળખાય છે. જ્યારે વસ્તુના એક ધર્મનું અનેકાન્ત દૃષ્ટિએ જ્ઞાન કરાવનાર જ્ઞાપક જ્ઞાન નય તરીકે પ્રચલિત છે એક અપેક્ષાયે નય કે પ્રમાણુ, આ બન્ને મતિ, શ્રુત આદિ જ્ઞાનના પ્રકારોથી અક્ષિપ્ત છે. પ્રસ્તુ-તમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને પ્રમાણુ। મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલજ્ઞાન; આ પ્રકારના પાંચેય જ્ઞાનોમા સંક-ળાઈને રહેલાં છે ‘ વર્તમાનનો યુગ કે શોધકોની દુનિયા જેને અખતરા, પ્રયોગો કે સાક્ષાત્કાર કહે છે, તે મતિજ્ઞાનના પેટા ભેદોમાં સમાઈ જાય છે, અથવા અમુક દૃષ્ટિએ કદાચ શ્રુતના ભેદમાં એનો સમાવેશ થાય તો પણ તે પરોક્ષ પ્રમાણુ છે પણ જૈનદર્શનની તત્ત્વજ્ઞાનની મર્યાદા મુજબ તે જ્ઞાનોને આથી અન્ય પ્રકારે ઓળખાવી શકે તેમ નથી આ હકીકત એના વિદ્વાન અભ્યાસકોના ખ્યાલ બહાર નહિ જ હોય

શાખ્દપરિવર્તનની ફરિયાદા :

જ્ઞાન અને સંવિત્ શબ્દને અંગે તે વિદ્વાન સમાલોચક આ મુજબ કહે છે કે, ‘ જ્ઞાન શબ્દમાં જ્ઞાન ગ્રેણવવાનાં દ્વારે મતિ-જ્ઞાન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, તેમ પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે. સંવિત્ શબ્દનો તેવો અર્થ નીકળી શકે કે કેમ તે બહુવામાં નથી. ’ લેખક મહોદયનો આ હકીકત હજી અસ્પષ્ટ છે. તેઓનાં કથનનું હાર્દ આમાં સ્ક્રમ્બલ શકાતું નથી. પ્રાપ્ત કે અપ્રાપ્તની જ્યાં સુધી વિશેષ સ્પષ્ટતા ન થાય ત્યાં સુધી આને અંગે કંઈ પણ લખવું એ ગેરવ્યાજબી ગણાય, છતાં પ્રસ્તુત ગ્રંથનાં પ્રારંભસૂત્રમાં ગ્રંથકાર સૂરિમહારાજે, જ્ઞાન શબ્દને સ્થાને જે સંવિત્ શબ્દ મૂક્યો છે. એને અંગે અમે એટલું કહીશું કે, ગ્રંથકાર આચાર્યદેવશ્રીએ આ, પરિવર્તન કર્યું છે, તે શાબ્દિક છે. પણ અર્થથી કે જૈનશાસનના દાર્શનિક જ્ઞાનપદાર્થ સિત્ત કે વિરૂદ્ધ નથી; કારણ કે જ્ઞાન શબ્દથી જ્ઞાનના જે જે લેદોનો તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર મહર્ષિએ સમાવેશ કર્યો છે, એ સઘળાં લેદ-પ્રલેદોનો સમાવેશ, પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ગ્રંથકાર આચાર્ય મહારાજશ્રીએ ‘ મતિશુતાવધિમનઃપર્યાયકેવલજ્ઞાતાનિ ’ [પૃ. ૩૦૬] આ સૂત્રદ્વારા આગળ કર્યો છે. વળી શબ્દકોષોમાં પણ જ્ઞાન, સંવિત્, બોધ ઇત્યાદિ શબ્દો, એક જ પદાર્થના વાચક પડ્યાં છે. એટલે આ દૃષ્ટિએ આટલા શાબ્દિક પરિવર્તનથી કે સૂત્રસંકલનાની નવીનતાથી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જૈનતત્ત્વજ્ઞાનના આ ગ્રંથની મહત્તામાં સ્કેજ પણ હાનિ પહોંચતી નથી એમ અમે વ્યાજબી રીતે માનીએ છીએ. જ્યારે ચારિત્રના સ્થાને ચરણ શબ્દના પરિવર્તનને અંગે સમાલોચક લખે છે કે, ‘ ચારિત્ર શબ્દ સામાન્ય શબ્દ છે, તેમાં આત્માને લક્ષીને કરેલ દરેક શુભ આચરણોનો સમાવેશ થાય છે. ચરણ શબ્દ જૈન પારિવાયિક અને જૈન ધર્મના શીધુવર્ગના ચરણકરણને સૂચવનાર છે. ’ આ કથનની સામે કહેવું જોઈએ કે, સમાલોચક મહોદય પ્રસ્તુત ગ્રંથની સમાલોચનામાં કોઈ એક પદ્ધતિ કે મર્યાદાને ધ્યેય રાખીને સમાલોચના નથી કરી શક્યા એમ અમને લાગે છે.

કારણ કે, તેઓ કોઈ એકાદ હકીકતને ‘ આ , સાંપ્રદાયિક છે, માટે આવા અન્યમાં આ ન જોઈએ ’ આમ સાંપ્રદાયિક કે જૈન દૃષ્ટિને બાબુએ રાખી અન્યનું મૂલ્ય માપવા જાય છે, જ્યારે વળી કોઈ એકાદ હકીકતની રહામે ‘ આ વસ્તુ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ બરાબર નથી ’ આમ લખીને આ અવસરે જૈન દૃષ્ટિ કે સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ અન્યને મૂલવવા જાય છે. આની રહામે અમારે એક જ કહેવું છે કે, ‘ જ્યારે તમે વિદ્વાન છો, જૈન દૃષ્ટિએ તત્ત્વજ્ઞાનનાં દાર્શનિક અન્યની તેના અભ્યાસ કે અવલોકનના પરિણામ રૂપ સમાલોચનાનું કાર્ય હાય પર લીધું છે, તો તેનાં મૂલ્યને મૂલવવા માટે શા સારું એક જ માપા કે એક જ દૃષ્ટિ નથી રાખતા લલા ! આ રીતે અર્ધજરતીય પદ્ધતિ સ્વીકારનાની શી જરૂર વારું ! કાંતો જૈનદૃષ્ટિ એટલે સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિ સ્વીકારે અને કાં તો અસાંપ્રદાયિકતાને સ્વીકારી ચર્ચા કે સમાલોચના કરે !

એ સાંપ્રદાયિકતા અમને પણ ન ખપે !

ખાફી : સાંપ્રદાયિકતાને આજના વિદ્વાનો, વિચારકો કે પ્રૌઢ ગણાતાઓ જે રીતે અસ્પૃશ્ય માનીને હસી કાઢી ફેંકી દેવા જેવી માને છે, એ મતનાં અમે નથી હા, વિચારકતા, પ્રૌઢતા કે વિદ્વત્તાની અમને કદર છે, પણ સાંપ્રદાયિકતાની રહામે બળવો જગવવામાં કે તેના વિરોધી આંદોલનો ઉભા કરવામાં વિચારકતા, પ્રૌઢતા કે વિદ્વત્તા છે, આમ માનવાને અમારું હૈયું સાફ ના પાડે છે. જે સાંપ્રદાયિકતા આંધળી છે, ગંભીર છે, જનસમાજના પ્રાણરૂપ સંસ્કૃતિની નાશક છે, વૈર, ઝેર, વાદ, વિવાદ કે વિખવાદનાં પાપોને જન્માવનારી છે, તેવી સ્વાર્થચેત્તાઓ કે મૂર્ખ માન્યોએ ઉપભવી કાઢેલી સાંપ્રદાયિકતાના અમે સખ્ત વિરોધી છીએ ! એનો વિરોધ કરવામાં અમે સમ્મત છીએ ! એવી સ્વ-પરનાશક સાંપ્રદાયિકતાને અમારા સો ગજના નમસ્કાર ! ! પણ આથી ‘ સૂક્ષ્મ લેણું લીધું ન બગી જવું ’ એમજો. ’ આ અમારું આગ્રહપૂર્વકનું કથન છે કારણ કે, જે સાંપ્રદાયિકતા, જગનની સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિનો ઉચ્ચતર વારસો, લોકોત્તર તત્ત્વજ્ઞાન, કે સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધાન્તની મહાન

પ્રીત્વસૂરી જગતની પ્રજાને આપી શકવાને સમર્થ છે. તેને તેનું નામ જૂંસી નાંખી જગતની સમક્ષ રજૂ કરવાને આપણે ઉતાવળા યઇએ છીએ ! આ કઇ જાતની ઘેલછા હશે વારુ ! એ સમજી શકાતું નથી. ‘ મોથું વાઢી પાઘડી પહેરાવવી ’ એમાં જો વિદ્વત્તા, પ્રૌઢતા, કે વિચારકતા આજનો યુગ મામતો હોય તો ભલે ! એના કરતાં મૂર્ખતા અમને વધારે બહાલી છે કે જેથી અમે અમારી સંસ્કૃતિને યા કલ્યાણકર સાંપ્રદાયિકતાને તો વક્ષાદાર રહી શકીશું. કે જેથી જાવાના જોય જગાડવાનો અવસર અમારે શિરે કહિ નહિ જ આવે ! આ અમારો આત્મવિશ્વાસ છે.

આટલું લાંબાણું કરવાની જરૂર એ હતી કે, આજના અન્ય સમાજની. વાત જાણીએ રાખીએ પણ આપણા જ સમાજનો વિચારક કે વિદ્વાનવર્ગ, કયારે હોય ત્યારે આપણી રહાએ આની આ જ વાત આગળ કરી આપણી અને આપણા મૌલિક સિદ્ધાન્તોની જગતની સભ્ય કે શુભશાહી પ્રજાના નામે વગોવણી કરી આપણને નામશેષ યઇ જવાની ગર્જિત સૂચના કરે છે. એ લોકોને— આપણા એ લલાલોળા લાઇએને આ અવસરે ટુંકમાં એટલું કહીશું કે, ‘ દુકાનદાર કે બહેપારી પોતાનું પાટીયું લગાવીને જાનરમાં બહેપાર કે સોદો કરી રહ્યો છે. આવનાર ગ્રાહકમાં સારી અર્થિતા હશે તો હુશીયારીપૂર્વક કુશલતાથી એના માલને લઇ છેતરાયા વિના કાર્ય કરી લેશે ’ પણ એથી કેઇ પણ વિદ્વાન વિચારકે જગતને આમ મનાવવાની જરૂર નથી કે, ‘ દુકાનદાર કે, બહેપારીએ પેટી કે દુકાનમાં નામઠામ કે પોતાની જોગખ માટે પોતાનું વ્યક્તિત્વ રાખવાની જરૂર નથી. ’ કારણ કે વિચારક કે ડાહ્યા ગણાતાઓ કે જેઓ વસ્તુના અર્થી છે, તેઓની બુદ્ધિમતા આવી ડગમગતી ન હોઇ શકે કે, તેઓ સાંપ્રદાયિકતાના નામથી વસ્તુને ફેંકી દેશે ?

શબ્દપરિવર્તન મુઘટિત છે :

આ યઇ પ્રાસંગિક વાત : મૂળ હકીકત એ છે કે, જેન-
 • શેલી મુજબ અરણ્યશબ્દ કે આરિત્રશબ્દ બન્નેથી એક જ

વસ્તુનેા બોધ થાય છે, કારણ કે, જૈન શાસ્ત્રોમા ચારિત્ર શબ્દથી જેની ઓળખ આપી છે તે આચારધર્મ કે ક્રિયામાર્ગને કોઈ એક અવસરે ચરણશબ્દથી ઓળખાવ્યો છે જેમકે, વિશેષાવશ્યક બાબમા 'જહા સરો' વગી ગાધામા 'પવં ચુ નાળીચરણેણ દ્વીપો' અહીં ચરણ શબ્દથી ચારિત્ર ચા ક્રિયામાર્ગનેા બોધ થાય છે આ જ રીતે પડિતવર્ધ શ્રી પદ્મવિજયજી ગણિવરે ક્ષી પુચ્ચાસરા પાર્શ્વનાથજીના સ્તવનમા 'નાણુ દરિસણુ અનત છે વગી તુજ ચરણુ અનત'—આમા સિદ્ધ પરમાત્માના સ્વરૂપતુ વર્ણન અનત ચરણુ ગુણના સ્વામી તરીકે કર્યું છે, જ્યારે ન્યાયાચાર્ય ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી ગણિવરે જ્ઞાનસાર પ્રકરણના ત્રીજા 'સ્થિરતાદૃક' મા 'ચારિત્ર સ્થિરતારૂપમત્' સિદ્ધેત્વપીવ્યતે' કહીને સિદ્ધ પરમાત્માને સ્થિરતારૂપ અનતચારિત્ર ગુણ બેતાવ્યો છે વગી શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર પૂર્વધરે શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકવરે પણ સમાલોચક મહાશય જે ચરણ શબ્દથી વાન્ય લખે છે તે જ ચરણશબ્દથી વાન્ય પૂ. શ્રી સાધુ—સાધ્વી સમુદાયના ચરણધર્મને, ચારિત્ર શબ્દથી આ રીતે સૂચિત કર્યો છે સામાયિકચહેટોપસ્થાપ્યપરિહારવિશુદ્ધિસૂક્ષ્મસંપ્રદાય યથાવ્યાતાનિ જ્ઞારિત્રમ્' [તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય ૬ સૂત્ર ૧૮.] આથી સહમજી શકારે કે, ચરણશબ્દ કે ચારિત્રશબ્દ—આ બન્ને શબ્દો, જૈન સાપ્રદાયિક દૃષ્ટિથી [કે સમાલોચક મહાશયની માન્યતા મુજબની તત્ત્વન્યાયદૃષ્ટિથી] એક જ પદાર્થના વાચક છે એટલે પ્રસ્તુત અન્યમા 'સમ્યક્શ્રદ્ધાસુચિચરણાનિ મુક્ત્યુપાયા'—સૂત્રની સકલનાદ્વારા અન્યકાર સૂરિમહારાજે, તત્ત્વાર્થકાર વાચક-વરની સૂત્રસકલનાના શબ્દોમા જે શબ્દપરિવર્તન કર્યું છે, તે પરિવર્તન જૈન શાસ્ત્રની દાર્શનિક શૈલીથી સહેજ પણ ભિન્ન કે વિરુદ્ધ નથી, બિલકુલ સુધટિત અને અવિસવાદી છે

અ થકાર આચાર્યદેવશ્રીનેા મહાન ઉપકાર :

વિશેષ આ પ્રસંગે અમારે કહેવું જોઈએ કે, જૈન દર્શનના દાર્શનિક તત્ત્વજ્ઞાનની સર્જનાપૂર્વક વિસ્તૃત રજૂઆત કરનારા

આ પ્રકારના અનુપમ અન્યમાં અમુક અમુક શીષ્ટપરિવર્તનો થયા છે, તે પછી એક નૂતન અધિકારને અનુકૂળ અને અનિવાર્ય રીતે પદ અધિકારીએ અન્યની મહત્તા તેમજ જૈનશૈલીને સ્પષ્ટ કરનારી સર્વશાસ્ત્ર-લોકલોચ્ય પદ્ધતિને લેશ્યામાં રાખીને જે કંઈ છે, આથી કોઈ પણ અભ્યાસી નિષ્પક્ષભાવે કહી શકશે કે, જૈન તત્ત્વન્યાયના આ વિશાલકોય આકર અન્યની [મૂળ સૂત્રો : તેના પરની સ્વોપજ વિસ્તૃતવ્યાખ્યા-સહિત] સ્વતંત્ર રચના દ્વારા જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસક જિજ્ઞાસુ વર્ગ પર અન્યકાર આચાર્ય મહારાજે જે કૃપાની અમીઘૃષ્ટિ વરસાવી છે. તે વર્તમાનકાલે તેઓશ્રીમહોદય ન બૂલી શકાય તેવા મહાન ઉપકાર છે.

પ્રસ્તુત સંમાલોચનાને અંગે હવે એક બાબતનો ખુલાસો કરવાનો રહે છે. આગળ, સંમાલોચક મહાશય જે એમ જણાવે છે કે, 'મોક્ષમાર્ગ એકવચન છે અને મુક્તિ (ના) ઉપાયો બહુવચન છે. એક વચનને બદલે બહુવચન કહેલ છે તે પણ જૈનતત્ત્વની દૃષ્ટિએ બરાબર જણાતું નથી.' લેખકના આ કથનની પાછળ જો જૈન સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિને તત્ત્વન્યાયના અન્યમાં પણ અપનાવી લેવાની લેખકની ભાવના કે મનોવૃત્તિ હોય [કે જેનો અર્થાર અગાઉ પોતે પોતાની આ સંમાલોચનામાં જ ઇનકાર કરતા હતા] તો તેઓની એ શ્રુત લાગણીની અમે બરાબર કદર કરીએ છીએ. જૈનદૃષ્ટિ કે સાંપ્રદાયિકતાનાં તેઓના નિષ્પક્ષ આર્થિક માટે અમને જરૂર માન છે, પણ પ્રસ્તુત સૂત્રની સંકલનામાં અન્યકાર સૂરિમહારાજે 'સાંપ્રદાયિક કે જૈન દૃષ્ટિને રહેજે પણ આય આંખવા દીધી નથી' આ હકીકત બરાબર વિચારતા રહમણ શકાય તેવી છે. પણ આ બધી બાબતોમાં સંમાલોચક મહાશયે જે મૂલવણા ઉભી કરી છે. તેનું કારણ એ છે કે, તત્ત્વાર્થકાર પૂર્વધર શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચકવરની સૂત્રરચના અને પ્રસ્તુત અન્યમાં અન્યકાર સૂરિમહારાજેની સૂત્રરચના, આ બંનેની વચ્ચે જે આપેશિક લેદહાવ રહેલો છે, તેને જૈન દૃષ્ટિએ રહમજવામાં વિદ્વાન સંમાલોચકે પ્રયત્ન કર્યો નથી, અને આબુગાલ્તિની વિચારણા કંઈ વગર કેવળ તત્ત્વાર્થસૂત્રના સૂત્રની સાથે શબ્દતઃ મેળ

મેળવવાની ઉતાવળ કરીને, પ્રસ્તુત અન્ધને અંજે સમાલોચનામાં જે કાંઈ લખી નાંખ્યું છે તે જો કે તેઓએ સરજતાથી, નિરાશ્રય તેમ જ અભ્યાસવૃત્તિથી પ્રેરાઈને લખ્યું હશે । છતાં પણ જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનાં આવી અપૂર્વ અન્યરત્નની મહત્તાને રહેજે ઝાંખ લગાડનારું અને અન્યકારનાં વાસ્તવિક હાર્દને અન્યાય કરનારું કાર્ય કહી શકાય આથી પ્રસ્તુત અન્ધની વસ્તુને સ્પષ્ટ કરનારું અવલોકન, લખવા માટે કલમ હાથમાં લેતાં અમારી સ્હાંમે આ સમાલોચના જ્યારે આવી ત્યારે અહિં આ અવસરે વિદ્વાન સમાલોચક મહાશયને ઉદ્દેશીને જે શબ્દો દહેવાને અંમે 'લલ્યાયા છીએ આ લખાણ કેવળ અમારા અભ્યાસના પરિણામરૂપ' અમને જે કાંઈ અવસરોચિત કહેવાળેશું લાગ્યું તે અમારા કથનનો લીપીખંદ શબ્દદેહ છે. આને અભ્યાસક વાચકો, અને સમાલોચક મહાશય, સહુદયતાપૂર્વક સૌહાર્દભાવે વાંચે, વિચારે અને નિષ્પક્ષ મનન કે ચિન્તનને પરિણામે જે કાંઈ જણાવવા જેવું લાગે તે અવશ્ય ત્રીધી, સાદી અને સરળ ભાષામાં અમને ઘણી ખુશીથી જણાવે ।

ખહુવચન પણ સુસંગત છે :

આટલી પ્રાસંગિક વાત વાચક સમાજની સમક્ષ મૂકી, આપણે મૂળ હકીકત વિચારી લઈએ-સમાલોચક મહાશયની દલીલ એ છે કે, સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ આ શ્રીતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રાનું પ્રથમ સૂત્ર, આમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર આ ત્રણ શુણેને મોક્ષ પુરુષાર્થના માર્ગ તરીકે ઉપદેશ્યા છે, પણ 'મોક્ષમાર્ગઃ' આ મુજબ એકવચનનો નિર્દેશ અહિં આ સૂત્રમાં, સૂત્રકાર વાચકવરંશ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજે કર્યો છે જ્યારે પ્રસ્તુત અન્ધમાં અન્યકાર આચાર્ય મહારાજે 'સમ્યક્ધ્વજ્ઞાસવિચરણાણિ મુક્ત્યુપાયાઃ' આ રીતે સૂત્રરચના દ્વારા 'મુક્ત્યુપાયા' કહીને આ ત્રણ શુણેને મુક્તિના ઉપાયો તરીકે ઉપદેશી ખહુવચનનો નિર્દેશ કર્યો છે માટે જૈન શૈલીથી આ ઘટી શકતું નથી ।

આની સ્હાંમે અન્યકાર આચાર્ય મહારાજે આ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં પૃ ૮ પર કહેવાળેશું કહ્યું છે. તદુપરાંત અમને જે કાંઈ અમારા

આ ગ્રન્થના અધ્યાસ કે અવલોકનને પરિણામે જણાયું—રહમજાનું છે તે અમે અહિં જવાળરૂપે આ પંક્તિઓ દ્વારા કહીશું કે ‘શ્રી જૈન શાસનની સુપ્રસિદ્ધ શૈલી મુજબ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની એકતા કે આ ત્રણ ઉપરોક્ત ગુણોની અખંડિતતા એ એજ મોક્ષનાં માર્ગરૂપ છે—અર્થાત્ એકાકી બાવને પ્રાપ્ત થયેલી ઉપરોક્ત રત્નત્રયીની આરાધના એ જ વાસ્તવિક રીતે જૈન શાસનમાં પરમાર્થતઃ મોક્ષ પુરુષાર્થનો માર્ગ છે. એટલે કે ઉપરોક્ત ત્રણ ગુણોથી અભિન્ન રીતે મોક્ષમાર્ગ જૈન દર્શનમાં સ્વીકાર્ય અને છે. આ સિવાય અન્ય રીતે જૈન શાસ્ત્રોમાં મોક્ષનો માર્ગ ઉપદેશ્યો નથી.’ આ હાર્દને અનુલક્ષીને વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજએ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચરિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ આ રીતે ‘શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રના આદિ સૂત્રમાં મંગલ તરીકે મોક્ષ પુરુષાર્થના માર્ગરૂપ રત્નત્રયીને ઉપદેશી છે. આથી મોક્ષમાર્ગઃ એકવચન તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં યોગ્ય અને જૈન શૈલીથી સુઘટિત છે.’ જ્યારે પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં ગ્રન્થકાર આચાર્યશ્રીએ મોક્ષનાં સાધનોને ઉડ્ડેળ, પ્રારંભના મંગલ સૂત્રમાં કયો છે. સાધનોનું બહુત્વ—અનેકત્વ સૂચવવાને માટે મુક્ત્યુપાયાઃ શબ્દથી બહુવચન નિર્દેશ્યું છે. માર્ગ હંમેશા એકજ હોય છે. એટલે જ્યારે કોઈપણ કારણોને માર્ગ તરીકે સૂચવવા હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે તે કારણોનું એકત્વ માર્ગરૂપ હોવાને કારણે માર્ગશબ્દને એક વચનનો પ્રાયઃ નિર્દેશ કરવામાં આવે, પણ જ્યારે તે જ કારણોને કારણ કે સાધન તરીકે સૂચવવા હોય ત્યારે તે પ્રકારની વિવક્ષાને ધ્યાનમાં લઈને કારણો કે સાધનનોની સંખ્યાને પ્રાધાન્ય આપી તે તે વચનોથી તેને જણાવાય છે. આ આપેક્ષિક હકીકત જૈનદર્શનના અનેકાન્ત કે સ્યાંદ્રવાદ માર્ગના રહસ્યને રહમજનાર સહુ કોઈ સહેજે જાણી શકે છે. એટલે મુક્ત્યુપાયાઃ માં બહુવચન અને મોક્ષમાર્ગઃ સૂત્રમાં એકવચન આ બંને જો કે ભિન્નરૂપે—વચનદ્વિએ રજૂ થતા વાક્યો એકજ રત્નત્રયીના સાધનો કે માર્ગરૂપ હોવાને અંગે વિવક્ષાવશથી જૈનશાસ્ત્રીય દ્વિને સંગત બની શકે છે. આમાં

જૈન સાંપ્રદાયિક કે દાંશનિક તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કૃત્યું જ અસંગત-
પણું કે અનુગતું નથી એમ અમારું માનવું છે. આથી જ સૂત્રકાર
વાચકવરે આજ સૂત્રની સ્પષ્ટતા કરતાં સ્વોપદા લાખ્યમાં આ સૂત્રને
અંગે રત્નત્રયીને સાધનો તરીકે સ્પષ્ટ કરતાં, આ મુજબ
ફરમાવ્યું છે કે, 'વૃત્તાનિ સમસ્તાનિ મોક્ષસાધનાનિ ।'

જો કે, પ્રસ્તુત ગ્રંથની સમાલોચનામાં વિદ્વાન સમાલોચક
મહાશયે શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર પરિણામ સૂત્રકાર લગવાને શ્રી
ઉમાસ્વામિ વાચકવરશ્રીના સ્વોપદા લાખ્યને અંગે 'સંશયાત્મક
લાખામાં જે આ મુજબ વિધાન કૃત્યું છે કે 'લાખ્ય સ્વોપદા' છે કે
કેમ તે વિવાદનો વિષય છે' આ વિવાદનો વિષય શેષદે; સમા-
લોચક મહાશયની અજ્ઞાનતા પ્રત્યેવા કાંતો વેધુ પડેલી થઈ છે.
જે આજના યુગની લાખામાં ઉદારતા કહેવાય છે-પણ જેને અમે
અમારી ચોકખી લાખામાં ધરાઈપૂર્વક સત્ય પ્રત્યેની ઉપેક્ષા
કહીએ છીએ-તેને આધીન બનીને અહિં મૂક્યા છે. ઉદારતા;
જેશક સદ્ગુણ છે આ પ્રકારના સદ્ગુણોને અમે અવશ્ય આવ-
કારીએ છીએ, પણ જ્યાં સાચી હકીકત આપણી સમક્ષ સ્પષ્ટ
અને નિર્દોષ ઐતિહાસિક પૂરાવાઓથી રજૂ થતી હોય ત્યારે તેની
રહામે આજ મીચામણા કેમ થઈ શકે ? તદુપરાંત, આવી હકીકતોને
અંગે કાંઈપણ લખવા પડેલાં તેને અંગે અધ્યેય મહાપુરુષો
પામેથી જાણવાજેવું કેમ ન જાણી લેવાય ? જાણી પરસ્પરના
સાંપ્રદાયિક મતભેદોને અંગે ચોકખી સ્પષ્ટ વાતોમાં પણ 'વિવા-
દનો વિષય છે' આ મતલબનું સાંશયિક તેમજ ભદ્રિકોને જ્રમમાં
નાખનારું વિધાન જાહેરમાં રજૂ કરીને તેમજ તેને 'જૈન ધર્મ-
પ્રકાશ' જેવા જૈન શ્વે. મૂ. પૂ. સાંપ્રદાયના આગેવાન માસિકમાં
પ્રેકાશિત કરીને, સમાજસેવા કરવાનું હકાપણ જો આ આપણા
વિદ્વાન સાહિત્યરસિકો તેમજ જહુમાન્ય પ્રકાશક મહાશયો
માનતા હોય તો અમારે કેવળ સત્ય હકીકતની ખાતર કહેવું
પડે છે કે આના કરતાં માન રહેવામાં સમાજની કે સત્યની જે
સેવા થઈ શકે છે તે વધારે મહત્વની અને આપણા બાવિ
સાંમાજિક ઇતિહાસને ગૌરવ આપનારી છે.

‘ભાષ્ય સ્વોપદ્ય છે, તેના નિર્વિવાદ સત્ય :

આટલા કડક શબ્દોમાં ત્રણબાવે અહિં અમારે જે ‘લખવું’ પડ્યું છે, તે આ કારણે કે, શ્રી તત્ત્વાર્થધિગમભાષ્ય ના કત્તી તરીકે તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર ભગવાન શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકવરને સ્વીકારણમાં જેનું શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના કોઈપણ વિદ્વાનમાં મતભેદ નથી. ઐતિહાસિક કે દાર્શનિક દરેક પ્રમાણો આજે હજી સુધી આ જ હકીકતને સ્પષ્ટ કરી રહ્યા છે, કે ‘તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર અને તત્ત્વાર્થ ભાષ્યકાર બંને એક જ છે.’ અર્થાત્ આ બંને અન્યસંજ્ઞો એક જ અન્યકર્તાની કૃતિઓ છે.

હા, દિગ્ગજ સંપ્રદાય આ વિષે વિરોધનો સૂર ઉઠાવે છે, તેમાં એઓની પોતાની સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ પોતાને અનેક કારણો છે, પણ આથી એને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપીને જેનું શ્વેત સંપ્રદાયની માન્યતાને ગૂંચળાવી નાંખવાનો પ્રયાસ સમાલોચક મહાશય જેવા શ્વેત સંપ્રદાયના અભ્યાસી અને વિદ્વાન સાહિત્ય સેવીના હાથે ન થવો જોઈએ, તેમજ કોઈપણ પ્રકારની સ્વતંત્ર નોંધ વિના તેને તે રીતે પ્રસિદ્ધિ આપીને જેનું પ્રકાશ જેવા શ્વેત સંપ્રદાયના જૂના પીઠ ગણાતા આગેવાન માસિકના સંચાલકો દ્વારા પણ ન થવો જોઈએ । આ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય હશે કોઈ પોતાના પૂર્વગ્રહને વશ બની ન સ્વીકારે, છતાં આ સ્થાને જણાવી દેવો અમને ઉચિત લાગે છે. બાકી આ જ રીતે જો, ઇતર કોઈપણ સંપ્રદાયોને અસમ્મત અને આપણે સ્વીકારેલી દરેક પ્રસિદ્ધ બાબતોમાં ‘વિવાદનો વિષય છે’ આમ લખી કે બોલીને પોતાના અંગત અભિપ્રાયો જાણકાર અભ્યાસીની શૈલીએ સમાલોચક મહાશય જેવા શ્વેત મૂ. સંપ્રદાયના વિદ્વાન વિચારકો ઉદાસીનતા કે ઉપેક્ષાપૂર્વક રજૂ કરતા રહેશે અને આપણા શ્વેત મૂ. પૂ. સંપ્રદાયના સામયિકો કે પ્રકાશનો અથવા અન્યોમાં આવી બાબતો આ રીતે જો, પ્રસિદ્ધ થતી રહેશે તો અમને લાય છે કે, ભાવિ ઇતિહાસકારો આપણા સંપ્રદાયના ભલા વિદ્વાનોની મૂળાધારી ઉદારતાની લેહી પરના સત્યના બલિદાનને અવશ્ય

હસી કાઢશે, જો તે મહાનુભાવવિચારકોનાં માનસ, કાંઈક સહૃદય-
તાથી સુવાસિત હશે તો !

સાંપ્રદાયિકતાના નામે સત્યનો વિરોધ ન હોઈ શકે :

‘કોઈપણ સંપ્રદાય; કેવળ સંપ્રદાયગત રૂઢિને કારણે પોતાની
ગમે તેવી ફેંકી-ફેવા જેવી અતથ્ય માન્યતાઓને વશ
બની સામાની સત્ય હકીકતોને અહંતા કે આગ્રહની વૈદી
પર હોયી દેવાને ઉતાવળો થતો હોય તો સત્યના સેવકે પોતાનો
કર્તવ્યધર્મ કદિ ન ભૂલવો જોઈએ, એટલે કે, ‘એવે’ અવ-
સરે પોતાને જે કાંઈ યોગ્ય જણાય તે યોગ્ય અને ઉચિત શબ્દોમાં
સરળતાપૂર્વક કહી દેવું જોઈએ જો એ ન જાણતો હોય તો
ભલે મૌન રહે પણ, ‘વિવાદને વિષય છે’ આમ કહીને પોતાની
અજ્ઞાનતાને, ઉદારતાના ષ્ણના હેઠળ ન જ છૂપાવી શકે. આમ
કરવામાં સત્યની કે સિદ્ધાન્તની સેવા નથી પણ આત્માની-જાતની
નિર્ણયતાને છૂપાવવાનો આ એક અનિચ્છનીય પ્રયાસ છે.
તદુપસંતઃ અમારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે, ‘અમે જે સંપ્ર-
દાયમાં જન્મ્યા તે અમારો કાંઈ અપરાધ નથી કે એની પ્રમાણિક,
તથ્ય કે નિર્દોષ હકીકતોનો પ્રચાર કરવો એ અમારો ગુન્હો
ગણાય ? જેમ એક વેળાએ એક કાંચિસ આગેવાને, હિન્દુસભાને
તેમ જ સુસ્લીમ લીગના આગેવાનોને કહ્યું હતું કે, ‘અમારા
પ્રાતોમાં અમારી ગહુમતિ છે આથી અમારો ગુન્હો નથી કે
અમે અમારી સત્ય અને દિવા જેવી સ્પષ્ટ વાતો જન સમાજમારજૂ
ન કરી શકીયે ?’ તે જ રીતે સાચી હકીકત છે તો સાંપ્રદાયિકતાના
કારણે, અમારે કે કોઈને એ રજૂ ન જ કરવી એવું તો ન જ કહી
શકાય ? અને આવી સ્પષ્ટ નિર્દોષ હકીકતોમાં અન્ય સંપ્રદાયોને
રાજી રાખવા ખાતર લાગણીવેડાનું પ્રદર્શન કરવાની જરૂર સાચા
વિદ્વાનોને હોય નહિ. આમ કરવાથી કાંઈ સર્વધર્મસમભાવની
વૃત્તિ કેળવાતી જાય છે કે ઉદારતાનું વાતાવરણ જન્મી શકે છે
એમ જો કોઈને લાગતું હોય તો એની સામે અમારે કહેવું જોઈએ
કે, આ એક ખોટી ભ્રમણા છે, કારણ કે, પોતાના સંપ્રદાયની
વાત જો તથ્ય, નિર્દોષ અને હિતકર છે તો ભલે અન્ય સંપ્રદાયો-

ની સાથે ઝગડે નહિ, ટટો કિસાદ કરે નહિ પણ અવસરે પોતાનું મનન્ય આદરપૂર્વક રજૂ તો કરી શકે ને ? આની સહામે સર્વધર્મસમભાવનું તૂત જો બિલું કરવામાં આવે તો કહેવું જોઈએ કે, આ કેવળ સત્યની કે પ્રામાણિકતાની સહામે જોઈ બળવો છે અને આ રીતે દરેકે-દરેક ધર્મ સંપ્રદાયોની સહામે આપણાં સાંપ્રદાયિક કે ધાર્મિક તથ્ય અને પ્રામાણિક મંતવ્યોને જો તેઓના સંતોષની ખાતર 'હશે, તમારું સાચું અને અમારું સાચું, વાડ એ વસ્તુ, વિવાદનો વિષય !'—વગેરે કહીને આપણે ઉપેક્ષા કરીશું. તો પરિણામ એ આવશે કે, જતે દિવસે આપણે નામશેષ બની જઈશું ! અને જો આ વસ્તુ ઇષ્ટ જ હોય તો અમારા એ ઉદાર મતવાદી શ્વેતામ્બર, સંપ્રદાયના ભાઈઓને અમે એટલું જ કહીશું કે, તમે શા માટે તમારી જાતની ઝોળખ આપો છો ! કહી દો કે, અમે વિશ્વના, આત્મારૂપ છીએ ! આત્માને કોઈ અન્ય ઝોળખ આપવાની જરૂર નથી કારણ કે, ધર્મમાં જ કેવળ સમભાવની જરૂર નથી પણ એના કરતાં વધુ ઝઘડાવનાર તો પૈસો, ટકો કે માન, મમતા છે, ત્યાં સાચા સમભાવની જરૂર છે.

હકીકત એ છે કે, જો ઇતર સંપ્રદાયોની સાથેના સત્ય મત લેદોને અગે આપણે આપણા સંપ્રદાયની તે તે નિઃશંક હકીકતોને 'નિર્વિવાદ કે નિઃશંક', શબ્દથી ઝોળખાવવામાં સકોચ અનુભવીશું તો દિગંબર સંપ્રદાયની સાથેના 'ઓમુક્તિ, 'કેવળી ભગવંતોનો આહાર, ભ૦ શ્રી મહિનાયનું સ્ત્રીપણ, આચારાંગાદિ સૂત્રોનો બ્યુચ્છેદ વગેરે ખાળતોમા અપણે 'નિઃશંક કે નિશ્ચિત' અભિપ્રાય નહિ આપી શકીએ ! આજ રીતે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયની સાથે મૂર્તિપૂજા-વગેરેના મતભેદોમાં આપણે આપણી માન્યતાઓને પ્રમાણિક રીતે આત્મશ્રદ્ધાપૂર્વક રજૂ નહિ કરી શકીએ, પરિણામે આપણા પોતાનો સંપ્રદાય સર્વ સંપ્રદાયોનાં મંતવ્યોને 'વિવાદનો વિષય' કહેનારો કોઈ નવો સંપ્રદાય બની જવાનો ભય રહેશે !

સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક પ્રમાણ છે :

આ પ્રસંગે આટલું લંગાણ કરવાની જરૂર અમારે હતી,

કારણ કે, જ્યારે ને ત્યારે; આપણી સત્ય હકીકતોને ઉદારતાની ઘેલી વાતોથી ગૂંગળાવી નાંખવાના પ્રયાસો આજના યુગમાં આપણા જ સંપ્રદાયના પીઠ ગણાતા કે સમાજનાયક ગણાતાઓ તરફથી વારંવાર થઈ રહ્યા છે. હા ! આપણી કોઈપણ સાંપ્રદાયિક વાતો અત્યથ, અપ્રમાણિક કે ગેરવ્યાજબી હોય તો જરૂર તેને માટે આગ્રહ ન હોઈ શકે ! અને કોઈપણ સમજીએમાં સમ્મન ન હોઈ શકે. પણ જે જે સંપ્રદાયોના મંતવ્યોથી આપણે ભિન્ન હોઈએ, જૂના-એટલે વિરોધી મંતવ્યો ધરાવતા હોઈએ તો તે તે સંપ્રદાયોની વિરૂદ્ધમાં વ્યાજબી રીતે વિરોધી મંતવ્યો અવશ્ય રજૂ કરવા જ જોઈએ તે પણ વાદ, વિવાદ કે વિખવાદ માટે નહિ, પણ નિષ્પક્ષ જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસાને સંતોષવા આતર જ. આમ કરવામાં સકોચ ન હોઈ શકે.

પ્રસ્તુત હકીકતને અંગે અમારી પાસે થોડકસ પ્રમાણ છે, જેથી અમે કહીએ છીએ કે, ‘સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયમાં તત્ત્વાર્થસૂત્ર પરનું સાખ્યઃ સ્વોપજ્ઞ એટલે કે, સૂત્રકાર લગવાન શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકવરશ્રીની સ્વતંત્ર રચનારૂપ છે.*’ ઉપરોક્ત

* શ્રી દેવચંદ લાલભાઈ સસ્વાદારા અધ્યતન યુગનું સર્વાંગસુંદર પ્રકાશન ‘શ્રી તત્ત્વાર્થધિગમ સૂત્ર-સ્વોપજ્ઞ સાખ્ય-બૃહદ્વૃત્તિ સમવકૃત’ વિ. સ. ૧૯૮૮માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. જેના બે વિભાગો બે પુસ્તકો દ્વારા પ્રકાશિત થયા છે. તેના વિદ્વાન સપાદક શ્રીયુત્ત દોરાવાલ કાપડીયા કે જેઓ ગૂંજાતના સાક્ષર તેમ જ પ્રસિદ્ધ લેખક છે. તેઓએ આ પ્રકાશન, પ્રસ્તાવના, ટીપ્પણો, પરિશિષ્ટો વગેરે દ્વારા ખૂબ જ મનિષ્યપૂર્વક પ્રગટ કર્યું છે. દ્વિતીય વિભાગની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં તત્ત્વાર્થસૂત્રના સાખ્યને સ્વોપજ્ઞ તરીકે જણાવતા તેઓ કહે છે કે ‘શ્રી જૈન સ્વેતાંબર સંપ્રદાયના ટીકાકાર વિદ્વાન અમણેએ સાખ્યને સ્વોપજ્ઞ સ્વીકાર્યું છે, જ્યારે દ્વિગબર સંપ્રદાય આ હકીકતને માન્ય સમજતો નથી. પણ સાદ્વિનીધર્મસૂત્ર સુરિપુરંદર આચાર્ય લગવાન શ્રી હરિભદ્રસુરિ મહારાજ, શ્રીમાન બૃહત્ ટીકાકાર પૂજ્ય સિદ્ધસેન ગણિવર આદિ સમસ્ત સ્વેતાંબર અમણ નિર્ધન્યો, શ્રી તત્ત્વાર્થધિગમ સૂત્રના સાખ્યને સ્વોપજ્ઞ એટલે વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજની સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે સ્પષ્ટ રીતે નિર્વિવાદપણે સ્વીકારે છે. તદુપરાંત જર્મન પ્રોફેસર હર્મન બેકાળી, તેમજ પ્રો. વિન્ટર્નિન્સ અને પ. શ્રી સુખલાલજી આદિ, બાહુનિક વિદ્વાનોએ પણ આ હકીકતને સ્વીકારી છે.’ [તો ચુ. ૨ પ્રસ્તાવના: ભા. ૨. પૃ. ૨૪] આમ કહીને તેઓએ સાખ્યની સ્વોપજ્ઞતા માટે બીજી યુક્તિઓ અને પ્રમાણો પણ રજૂ કર્યા છે.

અમારા અભિપ્રાયમાં પરિવર્તન કરવાને અમે હજી પણ તૈયાર છીએ ! જે આની સામે વિદ્વાન સમાલોચક મહાશય કે ' જૈન-ધર્મ પ્રકાશ 'ના સંચાલકો કે અથવા અન્ય કોઈ વિદ્વાન અભ્યાસી અમને પ્રામાણિક પૂરાવાઓ મોકલી આપશે બાકી, અમારી પાસે જે જે તથ્ય, ઐતિહાસિક અને સ્વતંત્ર પ્રમાણો છે તેના આધારે અમે ઉપર મુજબ વિધાન કરી રહ્યા છીએ.

ઉપસંહારના બે શબ્દો :

આ ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં, આ અવસરે અમારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે, ' જૈનધર્મપ્રકાશ ' માં પ્રકટ થયેલી ' તત્ત્વન્યાય-વિભાકર ગ્રંથની 'સમાલોચના ' દ્વારા વિદ્વાન સમાલોચક મહાશયે પ્રસ્તુત ગ્રંથને અંગે જે વિચારો, ચોતાના અભ્યાસના પરિણામે પ્રસિદ્ધિમાં મૂક્યા છે, તે વિચારોનું અવલોકન; કે જે અમારી અભ્યાસવૃત્તિના પરિણામરૂપ કહી શકાય, તેને અમે આ કંડિકાઓ દ્વારા અહિં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આમાં અમને વિદ્વાન સમાલોચક મહાશય માટે સહેજ પણ પૂર્વગ્રહ નથી, તેમજ ગ્રંથકાર સૂરિમહારાજ પરત્વે એકાંત પક્ષરાગ નથી. પણ અમને જે કાંઈ તથ્ય, હિત અને ઉપયોગી જણાયું તે કેવળ સમાલોચક વિદ્વાનની વિદ્વત્તા, અભ્યાસિતા અને સંસ્કારિતાથી, તેમના પ્રત્યેની મમતાપૂર્વક સૌહાર્દભાવે સરળતાથી અહિં કહી દીધું છે. સહુ કોઈ સહૃદય વાચકોને અમારો આગ્રહ છે કે, આને અંગે જે કાંઈ જણાવવા જેવું હોય, તે સૌમ્ય અને શિષ્ટભાષામાં મર્યાદાપૂર્વક અવશ્ય અમને જણાવે ! પણ વાદ, વિવાદ કે વિખવાદ બિના કરવાની વૃત્તિઓથી ભલા વિદ્વાનો સો હાથ દૂર રહે ! એમ અમે આ તકે સ્પષ્ટ જણાવીએ છીએ. પ્રાન્તે, સમાલોચક મહાશયે પ્રસ્તુત સમાલોચનામાં કહેલા શબ્દોમાં જ અમે તે વિદ્વાન સમાલોચક મહાશયને સહૃદયતાપૂર્વક જણાવીશું કે ' ઉપર ચર્ચિત્વ ચર્ચા કરેલ છે તે તત્ત્વચિંતકની દૃષ્ટિથી ' એટલે જ આ લખાણ ' દ્વારા સમાલોચક વિદ્વાનનું ગૌરવ ઓછું કરવાનો લેશમાત્ર અમારો ઉદ્દેશ નથી.

પ્રસ્તુત 'શ્રી જૈન તત્ત્વનાથ વિભાકર' અન્ધના અભ્યન્તર
 કલેષરૂપ જૈનદાર્શનિક તત્ત્વોની મહત્ત્વના સૂત્રરચના, પદાર્થ
 બોધ વગેરેને અગે અમારા અભ્યાસના પરિણામે અમારા
 માનસ પર જે અસર પડી છે, તેની યોગ્ય રજૂઆત હવે પછી
 યોગ્ય અવસરે કરશું —કાં

બે નૂતન પ્રકાશનો :

૧ શ્રી હીરપ્રજ્ઞાનુવાદ જૈન શાસ્ત્રના વિધિવિધાનો, રહસ્યો
 વગેરે પર પ્રકાશ પાથરતો પ્રાચીન પ્રામાણિક અન્ય
 મૂલ અનુવાદ અને ટીપ્પણાદિથી સમૃદ્ધ, સુવડ, સ્વચ્છ
 અને આકર્ષક ગ્રેટ અપ કાઉન ૧૬ પેજ ૧૫ દ્વારમનો
 અન્ય મૂલ્ય ૧-૦-૦

૨ અન્ય જીનન ૧-૨-૩ અડ 'પ્રજ્ઞાબધુ' 'ગૂર્જરાતી' નેવા
 સુપ્રસિદ્ધ અકવાડિકોના વિદ્વાન સમાલોચકોએ તેમ જ
 દિવાન બદાદુર શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી નેવા ગૂર્જરાતના
 સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષરોએ જે પુસ્તકને સત્કાર્ય છે, તે
 વિવિધર્થન પુસ્તકની પુન સરકાગિત લઘુ આવૃત્તિ
 કરેના બે ખંડોમાં ગૃહસ્થને ઉપયોગી આચાર વિચારો
 જ્યારે ત્રીજા ખંડમાં પૂ. મુનિવરોને વર્તમાન કાલે ખાસ
 ઉપયોગી આચાર વિચારો પ્રસિદ્ધ થયા છે કાઉન ૩૨ પેજ
 લગભગ ૧૭ દ્વારમની દળદાર પુસ્તિકા ૩૦ રતલી
 એટલેક ટાંગળો પર સુવડ છાપકામ પૂઠા પર આકર્ષક
 ડીઝાઇન વડોક નકલો જૂજ છપાઇ છે મૂલ્ય ૧-૮ ૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

શ્રી પાર્થિવિન્તામણિ સેવા મહળ,
 ઢાળુશીની પોળ, ઢાળુપુર
 અમદાવાદ,

ગૂજરાતનું પ્રાચીનતીર્થ

શ્રી આર્યપણ

મુનિરાજ શ્રી મહિમાવિજયજી
મહારાજ.

વિહાર કરતા કરતાં તે તે તીર્થસ્થાનો, યાત્રાસ્થળો કે પ્રાચીન-અવશેષરૂપ ઐતિહાસિક સ્થળો; આ વગેરેને અગે જે કાષ્ઠ ગણવા જેવું મળે તેની તોષ ળે પૂજ્ય મુનિવરો અમને મોકળી આપશે, તો યોગ્ય-અવગરે આ રીતે અમે પ્રકાશિત કરતા રહીશું. - સં

ગૂજરાતના પ્રાચીન પાટનગર અણહિલપુર પાટણની ઐતિહાસિકતા કે પ્રાચીનતા માટે કાષ્ઠ કહેવા જેવું છે જ નહિ અનેક ઐતિહાસિક સંશોધનો તેમજ પ્રામાણિક નૈન માહિત્ય મુજબો પરથી કુમારપાલ પ્રમુખ જેવા પ્રાચીન ઐતિહાસિક મન્યના ગ્ચયિતા પૂ શ્રી જિનમંડન ગણિવગના ઉત્તેજો પછી એ મિદ્ધ થાય છે કે ' કાન્યકુબ્જની સત્તાને ગૂજરાત-માથી ઉઠાડી મૂકી, અણહિલ ભરવાડના નામથી અણહિલ પત્તાનની રચાપના વનરાજ ચાવડાએ કરી. તે જ અરસામા એટલે કે વિ. મ ૮૦૨ વર્ષે' વનરાજે પાટણમા ગૂજરાતની રાજ્યગાદી રચાપિત કરી, અને પોતે ગાદી-પતિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થયો વનરાજના ગભ્યારોહણ પ્રસંગે નૈન મંત્રોથી તેની મરકારવિધિ કન્ટાગ શ્રી શીલગુણ્ડચિજી હતા. વનરાજની વય તે વેળાએ ૫૦ વર્ષની હતી તેણે ૬૦ વર્ષ સુધી પાટણની ગાદી પર ગભ્ય ક્યું. ત્યારબાદ અનેક ગગ્ગઓએ આ નગરની ગાદી પર આવી ગૂજરાત, કાકીમાવાડ, માલવા વાવત દક્ષિણ દેશના પ્રદેશો પર પણ પોતાની મત્તા ચલાવી હતી. '

આ પાટણથી ઉત્તર પશ્ચિમે ચાર ગાઉ દૂર આર્ય નામનું ગામ હાલ હયાતી ધરાવે છે. આર્યની હાલની વમતિ કેવલ ૧૫૦-૨૦૦ ખેડુતો તેમજ અન્ય સામાન્ય લોકોના ધરની ગણાય છે. આજે જો કે કાલપગિવર્તનના કારણે આર્ય ગામ ગામકું લાગે છે. અને ગાયકવાડ પ્રદેશના નકશામા એનું સ્થાન ખાલી જણાય છે. પણ આ આર્યની પૂઠે એનો ભાગ્ય અને તેમજની જૂતકાલીન ઇતિહાસ, ઐતિહાસિક તત્વાગિઓના પાનાઓમા લિપિગદ્ધ મળે હનુએ જળવાઈ ગયો છે, આજે પણ આર્યની આજુગાજુના ખડીવરો.

છટાછવાયા વેરવિખેર યથેલા અવશેષો, ચારૂપની તેમજ ત્યાંની રહેવાસી પ્રજાની જાહેજલાલીની કાંઈક યાદ આપી રહ્યા છે.

પ્રાચીન ऐतिहासिक प्रमाणો :

ચારૂપ ગામના મુખ્યમાં ચારૂપ મંડનશ્રી શામળા પાર્શ્વનાથજીનું બન્ન અને ગગનચુંબી મંદિર, શેઠી રહ્યું છે. મંદિરમાં મૂલ ગાદીપર શ્રી પાર્શ્વનાથ જગદંતના સ્થાપ કાન્તિવાળા સુંદર પ્રતિમાજી બિરાજમાન છે, આ પ્રતિમાજી ૫ લાખ વર્ષ પૂર્વના હોવાના ઐતિહાસિક પ્રમાણો જૈન સાહિત્ય માંથી મળી રહે છે, જેની દૃઢ હકીકત આ મુજબ છે—

‘શ્રીકાંત નગરીના ધનેશ સાર્થવાહ કે, જે આવક હતો. તે એક વેળાએ દરિયાકાંઠે વ્યાપારને માટે જવા નીકળ્યો. વહાણોને તૈયાર કરાવીને તેને હંકારવાને માટે નાવિકાને તેણે અદેશ દીધો પરંતુ કાંઈપણ કારણસર અધિ-હાયક દેવોએ તેમાં વિધન નાખ્યું. આથી વહાણો રથુંબી ગયા. ધનેશે વિધિ પૂર્વક પૂજા કરીને વ્યંતર દેવતાને પ્રસન્ન કર્યાં. દેવોએ પ્રસન્ન થઈને સમુદ્રમાંથી સ્થાપવર્ણા ત્રણ સુંદર પ્રતિમાજી લાવીને ધનેશ શ્રેષ્ઠીને સોંપ્યા; અને કહ્યું કે, વિધિપૂર્વક આ પ્રતિમાજીને સુંદર જિનમંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત કરાવવા. આથી તે શ્રેષ્ઠીએ તેમાંથી એક શ્રી પાર્શ્વનાથજીના નિમ્નને ચારૂપ ગામમાં પ્રતિ-ષ્ઠિત કર્યાં જે હાલ બિરાજમાન છે આમાંના બીજા પ્રતિમાજી શ્રી રથંજન પાર્શ્વનાથજીના છે કે જે પ્રતિમાજીને ધનેશ સાર્થવાહે શેઠી નદીની આમપાસ સ્થાપિત કર્યા હતા.’

‘ત્યારબાદ આ રથંજન પાર્શ્વનાથજીના પ્રતિમાજીને શાલિવાહન રાજાના રાજ્યકાલની આસપાસના કાલમાં રસઝઢિવાળો અને ભુદિમાન નાગા-ભુંન સિદ્ધપુરુષ થયો હતો—તેણે આ પ્રતિમાજીના પ્રભાવથી રસને રચ્ચિત કર્યો આથી તે પાર્શ્વનાથજીનાં નિમ્ન તે કાળે ‘શ્રી રથંજન પાર્શ્વનાથ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં. ત્યારબાદ જે સ્થાને તે પ્રતિમાજીને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યા તે સ્થાન શ્રી રથંજનપુર ગામના નામથી જગપ્રસિદ્ધ થયું. આને અંગે વિશેષ હકીકતો શ્રી પ્રભાવક ચરિત તેમજ પ્રવચનપરીક્ષા આદિ ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.’

જ્યારે ત્રીજા પ્રતિમાજી શ્રી નેમિનાથજી પરમાત્માનાં છે, જે સાંભળવા અમાણ્યે મહેતાજી તારંગજી લાઈનમાં રંડળજી રેલેન્ડની ત્રણ ગાઉ સક્ષિત બાલુ તેમજ આજુ લાઇન પર મહેસાણાથી બીજી રેલેન્ડ બાંકુથી

ચારે ગાઉ શૂર્વદિશામાં વાનમ તીર્થમાં તે બાવલ્લચારી શ્રી નેમિનાથ પુગમાત્માના સ્થામવર્ણી મનોહર બિમ્બ હાલ મિરાજમાન છે જે પ્રાચીન ભવ્ય અને અવૌકિત છે, આ તીર્થમાં તે જિનચિમ્મના દર્શન કરી ભાવિકાએ આત્માને ભક્તિગત્સથી નિર્મલ જનાવવાની જરૂર છે '

' આ ત્રણે પ્રતિમાણ વર્તમાન ચોવીશીના બાવીશમાં તીર્થપતિ શ્રી નેમિનાથ પુગમાત્માના શાસનમાં ૨૨૨૨ વર્ષ પછી ગૌડદેશના વતની અમાડશ્રાવકે ભગવ્યા હતા ' આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આરપમાં મિરાજમાન શ્રી પાર્શ્વનાથ પરમાત્માના ભવ્ય પ્રતિમાણ લાખો વર્ષ પૂર્વના છે, અને આરપમાં પશું પ્રાચીન તીર્થ છે

વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ થતા અવશેષો :

હાલ કેટલાક વર્ષ અગાઉ જૂનું પનાસણ કઢાવતા તેમાં પૂર્વના પ્રાચીન પરિકરનો કેટલોક ભાગ મળી આવ્યો છે, તેમાં એક લેખ અપૂર્ણ હાવતમાં નજરે પડે છે, તેમાં લખાણનો કેટલોક ભાગ આ મુજબનો છે- ' ચાલુપમામે મહાતીર્થે x x પાર્શ્વનાથ x x x ' ઇત્યાદિ લખાણ છે. ' જે અસ્પષ્ટ હોવાથી તે લેખની સપૂર્ણ વિગતો પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી પણ આ લેખમાં જણાવ્યા મુજબ ' આરપમાં મહાતીર્થ ' આ ઉલ્લેખથી આરપ તીર્થ પૂર્વકાળમાં એટલે ઘણા જૂના કાલમાં મહાતીર્થ તરીકે જૈન ઇતિહાસમાં અવશ્ય વિખ્યાત હશે જ વળી, સાબગવા પ્રમાણે કેટલાક વર્ષ અગાઉ દેગસર ૧ આસપાસની જમીનનું જયારે ખોદકામ કરાવ્યું હતું ત્યારે જમીનમાં ૨૦-૨૫ હાથ ઊંડા ખોદતા જન, પગથાડ તેમજ પાયા ખૂટ્યા જ ન હતા અને લગભગ ૩૦-૩૦ શેર વજનની છટો નીકળી હતી આથી આ સ્થાને પ્રાચીનકાળમાં ભવ્ય અને આલીશાન જિનમંદિર હોવું જોઈએ એમ માનવાને પણ કારણ છે

વર્તમાન આરપનું શ્રી જિનમંદિર અને તેની આલુગાલુ સુદર ધર્મશાળા, યાત્રિકાને પ્રભુભક્તિનાં આલંબનો પૂરા પાડે તેવા છે મંદિરનો ચોમ, ચોમેર મેડીમદ્ધ ધર્મશાળા, આ બધા ઉપગત ને સ્થાનની એમનતા અવશ્ય મનને આત્માદર્પૂર્વક પ્રભુભક્તિમાં ગ્રેગણા આપે તેવી છે આ તીર્થની વ્યવસ્થા તેમજ વલિવટ, પાટણના જૈનમઘનિયુક્ત સદૃશ હરથોની કમીરીદ્વાર થાય છે એમ અમને માહિતી ૬ ધર્મશાળાનો કિલ્લો ગામની મધ્યના હોવાથી ગજદરમાગના ગજમઠની જેન શોમે છે પાટણની યાત્રાની માથે પાટણના નજીબના આ પ્રાચીન તીર્થની યાત્રા જાણુએ

જૂલવા, જેવી નથી. પાટણથી ચાલુ ટાઇમ સવારના ૧૧ વાગે ઉપાતી દ્રેધનદારા ગૃહસ્થો આ યાત્રાનો લાભ લઈ શકે છે. રોશનથી ગામ ૪ કીમી સગભગ છે. પાટણથી સીધા પાલિકાદારદારા યતનાપૂર્વક યાત્રા કરનારને પણ યાત્રા થઇ શકે તેમ છે. જે મહાન લાભનું કારણ છે. પાટણ અને ચાણુ અંતર ૪ ગાઉ એટલે ૮ માઇલ છે. જેમાં તેને ધોડાગાડીનું સાધન પણ મળી શકે છે. જિનભિચ્છ અને જિનવાણી જેવી વિષમકાળનાં દારક આશંબનોની સેવાભક્તિ દ્વારા આત્માનું દિવ સાધનાગ લખ આત્માઓએ પ્રાચીન અને પ્રાભાવિત્ર શ્રી ચાણુમંડન શામળા પાર્શ્વનાથજીનાં આ યાત્રારથાનની યાત્રા અવશ્ય કરવા જેવી છે. *

હે પ્રભુ ! સહુનું કલ્યાણ કરો !

વૃક્ષ જેટલું છાયા આપવામાં સમર્થતિ છે, જે નથી જોઈ દરિદ્રોને કે નથી જોઈ તવંગરને, તેટલું બલકે તેથી પણ અધિક, કંચુરમયી પોષાયેલુ વીતરાગ પ્રભુની છાયાવાળું શાસન, નિર્ગુણી કે શુષ્કિની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય, વૈભવશાળી કે કંગાલની અપેક્ષા રાખ્યા વિના અસાધારણ ઉપકારી તરીકે કામ કરે છે.

ભવદુઃખના તાપ અને સકલેશને વિવશ બનેલા આત્મા-ઓના ત્રામ અને પરિશ્રમને, પ્રભુ ! રહેજ નિદાળ્યો; અને પરગળુ બની તેઓની તે આપસિઓ કેમ દૂર ચાપ, તેનું મંથન કરવા પછી, સત્યતત્ત્વની પ્રભાવના કરવા માટે, જે સંધ-રથાપના રૂપી 'હવગયા ખડી કરી, એવા હે પ્રભુ ! સહુનું કલ્યાણ કરો ?

—મુનિશ્રી જિતેન્દ્રવિજયજી

* વિ. સં. ૧૮૬૬ ના ચાતુર્માસ બાદ પૂજ્ય પરમોપકારી શુભદેવ શ્રીમદ્ કનક-વિજયજી મહારાજશ્રી આદિની હવગયામા વિહાર કરતાં શ્રી તારગાજી, પાટણ, ચાણુ, ભોયગી, શાંખેશ્વરજી વગેરે પૂનિત તીર્થસ્થાનોની યાત્રાનો અર્પણ લાભ મેળવ્યા હતા. તે દરમ્યાન જે તીર્થને અંગે મને જે કાંઈ બહુવા જેવું મળ્યું તે મેં મોપી લીધું હતું. પાટણની નજીકના શ્રી ચાણુ તીર્થને અંગે મને જે કાંઈ બહુવા જેવું લાગ્યું તે મેં મારી સમગળ મુજબ તૈયાર કરી શુભદારાજીને આપેલ તે તેઓએ કરેલા સુધારા સાથે અહિં રહ્યું છે.

રત્ન કરનાર સોમચંદ શાહ

વિશ્વ ઇતિહાસની પોથીના પાનામાં નોંધાઈ ચૂકેલી તેમજ નોંધાતી, કાને સાંભળેલી, નાનરે વાંચેલી, તેમજ લોકજીએ જાનાતી હકીકત અહિં આ મયાળા હેઠળ રાખેલેલે, પામી રહી છે-અં

જેની દ્વિગદ્વિસાબિદનો સમાર ભ ઉજનવાની તૈયારીઓ દેશબરમાં થઈ ગઈ છે, તે શકપ્રવર્તક વિક્રમાન્વિત મહારાજાએ જૈનાચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન ત્રિવાકરના સદુપદેશથી શ્રી શત્રુજય પી યાનાથે પગખજો સહ કાઢ્યો હતો, આમ જૈન ઇતિહાસ જોડે છે એતિહાસવિદો કહે છે કે, વિક્રમરાજના સઘમાં ૧૬૯૦ સુવર્ણના, અને ચંદન નેમ જ હાથી દાતના ૬૦૦૦, ગિન મદિરો હતા તદુપરાત ૫૦૦૦ જૈનાચાર્યો, ૧૪ મુકુબદ્ધ ગણજો અને ૭૦ લાખ શ્રાવક કુટુંબો માથે હતા જ્યારે ૧૯ લાખ ધોડા, ૭૬૦૦ હાથીઓ અને ૧૧૦૦૬૦૦૦ ગુડા-આટલું વાહનમગ સાથે હતું

વનરાજે જ્યારે અણહિલ લગવાડના નામથી પાટણની સ્થાપના કરી ત્યારે તેનું વય ૫૦ વર્ષનું હતું વિક્રમથી ૮૦૨ વર્ષે જૈનાચાર્ય શ્રી શાલ્યશુભરિએ જૈન મંત્રોથી અણહિલપુર પાટણ પી એટલે મહારાજાગતની રાજ્યગાદી પર વનરાજને સ્થાપન કર્યો વનરાજે લગભગ ૬૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું પાટણની બાદી પર આટના તા ૧૧ મગ સુધી ખીંગા કોષ રાજ્યએ રાજ્ય કર્યું માલખુ નથી

સિદ્ધરાજનું મૂળ નામ જયસિદ હતું, પણ દગિપાલ સાફરીયાની છુદ્દિના પ્રભાવે ચન્દ્રહાસખડ્ગને ગણાને દિમાનથી આવલી ગિદ્દિ અને

શુદ્ધિ નામની બન્ને યોગિનીઓને હૃતવાથી જ્યસિંહને 'સિદ્ધરાજ' નું નિરૂદ્ધ મધ્યું હતું. તેની માતા મયજ્યુલ્લદેવી કલ્પાટિકના જ્યકેશીની પુત્રી હતી, અને જ્યતિસ્મરણ જ્ઞાનના પ્રભાવે બાહુભોગ તીર્થના કરને દૂર કરવાને માટે જ ગૂઝરાતના રાજા કલ્પદેવને પરણી હતી.

રશિયા ૫૦ હીટલરે કરેલા આક્રમણની ખીજ સંવત્સરી ત્રેણાએ મોસ્કો રેડીયો બોલ્યો હતો કે, એ વર્ષના યુદ્ધદરમ્યાન માર્યા-ગયેલા અને ઢેહી બનેલા જર્મન મૈનિકોની સંખ્યા ૬૪ લાખ સુધી પહોંચી છે, રશિયનોની ૪૨ લાખની છે, જર્મનોએ ૪૨૪૦૦ ટેન્કો, ૪૭૧ હજાર વિમાનો અને ૬૫૦૦ તોપો ગુમાવી છે, જ્યારે રશિયનોએ ૩૯ હજાર ટેન્કો, ૨૩ હજાર વિમાનો અને ૩૫ હજાર તોપો ગુમાવી છે, તેમજ રશિયનોએ જર્મનીના આગ્રિત દેશોમાં જઈ ૩ લાખ મનુષ્યોની હતલ કરી છે. ૩ હજારથી વધુ ટ્રેનો ઉડાવી દાંધી છે. ૮૯૫ રોકેટો ઉડાવી નાખ્યા છે અને સેઠડો ટેન્કો, મોટરો, વિમાનો અને તોપોનો નાશ કર્યો છે. આ બધું આ માટે ? વિજ્ઞાનનો યુગ કે વિનાશની ભૂતાવળ ! ખીજ નિર્દોષ સેંકડો હજારો કે લાખો જીવોનો જે સહાર થયો હશે તે જુદો ! રૂટરની તાર સર્કિસ આની કાંઈ નોંધ લેતી હશે કે ? સૌ ગજના નમસ્કાર આ યુરોપીય સંસ્કૃતિને અને તેના વિજ્ઞાનને !

પ્રથુ માળત્ર એક મકાન એક જ દિવસમાં બધાયેલ હતું, 'હેમીસ્ટન ઓન્ટેરીઓ કોન્ટીનેન્ટલ' પ્રદર્શન માટે તે બધાયું હતું. ૪૦૦ કારીગરો રોકાયા હતા. ૫ લાખની છટાની જરૂર પડેલી હતી

૧૯૩૧-૩૨ માં જાપાને મનુરીયા લીધું, ૩૩ માં જાપાને ઉત્તરચીન લીધું. ૩૫-૩૬ માં છટાલીયે એખીસીનીયા લીધું. ૩૮ માં જર્મનીએ ઓસ્ટ્રેલીયા લીધું. ૩૯ માં જર્મનીએ નેપલ લીધું. ૨૯ મી સપ્ટેમ્બરની વચમાં પોલેન્ડને જર્મનીએ લીધું; પાદ નોર્વે, ડેન્માર્ક, હોલેન્ડ, બેલ્જિયમ, આ દેશો ૪૦ માં જર્મનીએ લીધા. છટાલીયે, ૩૯ માં આલ્બાનીયા લીધું. છેલ્લું વિશ્વયુદ્ધ જે હજુ ચાલે છે, જેની શરૂઆતમાં આ રીતે દેશો લેતા ૪૦ માં જર્મનીએ ક્રાન્સ લીધું. રશિયાએ ૩૯ માં પોલેન્ડ અને ફ્રીન્ડેન્ડ લીધું. અર્થકાગની આધીમા અટવાતા આ માનવરાક્ષસોએ જગતને મજગારી મૂક્યું છે. મત્સ્યગલાગવ ન્યાયનું આબાદ ઉલ્લહરણ આજ ને !

રોનાના મંત્રદ્યોરોની દુનીયાનો ઇતિહાસ બોલે છે કે, 'જર્મની

પાસે ૧૫૫ લાખ પાઉન્ડ સોનું હતું. પૉલેન્ડ પાસે ૧ કરોડ ૬૯ લાખ પાઉન્ડ સોનું હતું. ક્રાન્સ પાસે ૫૫ કોડ ૫૬ લાખ પાઉન્ડ, પ્લોટન પાસે ૫૦ કોડ અને ઇટાલીની પાસે ૭૦ લાખ પાઉન્ડ હતું.' છતાં આ દેશોને જે જે રૌદ્ર અને બચકર કાલમુખી વાતનાઓ મર્નમાનમાં સદન કરવી પડે છે એ જ કહી આપે છે કે પૈસા કે પરિશ્રદ સુખ નથી આપતાં પણ મમતાના ત્યાગદ્વારા મંતોપ સાચું સુખ આપે છે.

આંગ્રેયી લગભગ ૬૦૦ વર્ષ પૂર્વની આ હકીકત છે, કે, એક જગલમાં ઝાડની નીચેના બીલમાં એક ઉંદરે ૨૧ સોનામહોરો એકઠી કરી હતી. દરરોજ તેને દરમાંથી બહાર કાઢે અને હસે, એને લાંબને નાચે કૂદે અને દંડમાં બરાબ જાય. કુમારપાલ રામ સિદ્ધરાજના બચથી જંગલોમાં લાં. એકાદ અવસરે આવી ચડ્યા. ઉંદરની આ ધનમૂર્છા એણે નજરે જોઈ કુતૂહલ અને લેશભરતિથી એણે તેની ૨૦ સોનામહોરો ઉંદર બીલમાં પેઠા તે વેળાએ લઈ લીધી. ઉંદર પોતાના મૂનના નાશથી હાટકેલ થતાં મૃત્યુ પામ્યો. કુમારપાલ મહારાજએ ગાદી પર આવ્યા પછી પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે 'મૂષકવિહાર' બંધાવ્યો. આજના લક્ષ્મીનંદનોને થતાં હાટકેલના કીરસાઓ આ બતાવની પુનરાવૃત્તિરૂપ છે એમ કહીએ તો કાંઈ ખોટું છે ?

જામરાવળના વખતમાં ઈ. સ. ૧૫૫૬ માં કાઠિઆવડમાં દુકાળ પડ્યો હતો એ વખતે જગજીરાહે પોતાના દાણાના કોડારો ઉઘાડી લોકોને બચાવ્યા હતા.

ગાંધી સહીના પાછલા બાગમાં એટલે કે સને ૧૮૮૦-૧૮૮૧ માં મુંબઈમાં હિંદુ હોટલોએ દેખાવ દેવા માંડ્યો હતો [શરૂઆત થઈ હતી.]

જામનગરમાં કુલ દેવસ્થાનો ૪૦૦ લગભગ છે એટલાં દેવસ્થાનો બીજે બાગેજ હશે ? જામનગરનો સ્થાપન કાળ ૪૦૦ વરમ લગભગનો છે. જૂનામાં જૂનાં ત્યાં જૈન મંદિરો છે.

અંગ્રેજ સરકારનું નવું વર્ષ એપ્રિલની ૧ લી તારીખથી શરૂ થાય છે અને ખ્રિસ્તમર્મનું નવું વર્ષ જાન્યુઆરીથી શરૂ થાય છે.

દુકાળ તરફ અધિભરિઓનું ધ્યાન ખેંચવાને ન્યુયોર્કમાંની ત્રણ હાકરીઓએ બિટીશ એલમીની ઓફિસના દરવાજે સત્યાગ્રહ કર્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૯૦૩ ના ડિસેમ્બરની ૧૭ મી તારીખે વીલગર અને રાઈટ નામના બે બાઈઓ પોતાના ગોટરથી ચાલતા વિમાનમાં પહેલ-

સને ૧૬૨૨ માં અંગ્રેજોને વેપાર કરવાનો હુકમ મુરતમાં પહેલ વહેલો મળ્યો. આજે તો એ અંગ્રેજ રાજ્યની સત્તા ચોમેર ફેલાઈ ગઈ છે.

તા. ૩૧ માર્ચ ૧૯૩૬ ના રોજ દિંડ ધિનનુ રૂ. ૪૪૫ કરોડ જેટલું દેવાદાર હતું. આજે લગભગ એ નધુ દેવ વાળી આપ્યું છે.

હિંદુ માયી નિષ્ઠા થયેલા અંગ્રેજ અમલદારોના પેનસનોનું દેવ આશરે રૂ. ૨૦૦ કરોડ જેટલું છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના કેપ પ્રોવિન્સના ૨૧ નર્મીના હબસી તરફ વિદ્વેષ અભાદ્રમસો જે દાખનો બહાર આવ્યો તે આશ્ચર્યકારી છે. તે બાકને તરુ પગ છે ત્રીજો પગ જમણી કેડના સહેજ પછવાડેના ભાગમાં આવેલો છે. બીજા પગ કરતા તે નાનો છે. દાકતરી અભિપ્રાય એવો છે કે જોડકા મળીને આભારી છે એમનો એક મર્લ અવિકસિત રહે ત્યારે તે વિકસિત મર્લ સાથે જોડાઈ જઈને અઘી વિલક્ષણતા નિપજે છે. મર્લસતા કે વિજ્ઞાનનો યુગ જે મૂલ્ય ન ઉઠેલી શકે, તેનો ઉકેલ કર્મનુ તત્ત્વજ્ઞાન અવશ્ય આણી શકે છે. જૈનદર્શને જગતની મૂંઝવણો, સમસ્યાઓ કે મૂંઝોને ટાળવા માટે તેના અભ્યાસકોને જે તત્ત્વજ્ઞાનનો વારસો આપ્યો છે તે ખરેખર અમૂલ્ય છે.

મંગલ પ્રાર્થના :

શિવમસ્તુ સર્વજગત પરહિતનિરતા ભવન્તુ ભૂતગણા ।
દોષાઃ પ્રયાન્તુ નાશ સર્વત્ર સુખી ભવતુ લોક ॥ ૧ ॥

સર્વ જગતનુ કલ્યાણ હો ! સર્વ પ્રાણિગણો પરહિતમા તત્પર હો ! દોષો નાશને પામો અને લોક સર્વત્ર સુખને પ્રાપ્ત કરો !

અમણે ભગવાન શ્રીમહાવીર પરમાત્માના જન્મકલ્યાણકના આજના પુણ્યદિવસે ત્રૈમાસિક કલ્યાણનો સંયુક્ત અંક પ્રથમ-દ્વિતીય ખંડરૂપે જૈન સમાજની સેવામાં રજૂ થાય છે ધાર્યા કરતાં અંકતું કલેવર વધી ગયું છે. જૈન સમાજના શિરોધાર્ય પૂ. આચાર્યદેવાદિ વિદ્વાન મુનિવરોનો તેમજ શ્રદ્ધાળુ લેખકવર્ગનો સહકાર અમને મળી શક્યો છે એ અમારું મહત્ત્વ લાગ્ય સમજીએ છીએ. અને આ રીતનો સહકાર, પૂર્ણ વાતસલ્યલાવે અમને મળતો રહેશે એ આજના મંગળ પ્રભાતે અમે ઇચ્છીએ છીએ.

એક સ્પષ્ટતા કરી લેવી જરૂરી છે. અમારી પાસે કોઈ એવું કંઈ નથી કે ધન-સંપત્તિ નથી, કેવળ સાહિત્યસેવાની વૃત્તિથી અમે આ સાહસ કર્યું છે સાહિત્યની રસિકતાએ આમાં અમને ઉત્તેજિત કર્યો છે. છતાં આર્થિક દૃષ્ટિએ આ અમારું ઘણું મોટું જોખમ છે કાગળોની સમજડ મોંઘવારીના આ કાળમાં અમારે માટે ખૂબ જ વિચારપૂર્વક પગલા મોંઘવાના રહે છે આથી જ નિખાલસલાવે કહી દેવું ઉચિત માનીએ છીએ કે, અમારા આ પ્રકાશનને શરૂઆતમાં પરિમિત સંખ્યામાં જ અમે પ્રકાશિત કરવાની લાવના રાખી છે.

અમે સમજીએ છીએ કે, આવા પ્રકારના સાહિત્યને વાંચવાની ઉત્સુકતા કે રસવૃત્તિ, આપણા જૈન સમાજમાં ગહુ જ ઓછી જણાય છે. વ્યાપારી કે રાજદારી ગપાટકોની વાતો તેમજ હુનિયાતું નવું-જૂનું સાંભળવાની કે જાણવાની કુતૂહલપ્રિયતાએ આપણા સમાજને તત્વસ્વાધ્યાયના માર્ગેથી ખસેડી મૂક્યો છે.

એટલે સંસ્કારિતા કે સાહિત્યરસિકતા આજે નજરે દેખાતી નથી. આ પરિસ્થિતિમાં આવા માસિક કે ત્રૈમાસિકોએ છવ્વું, સ્થિર બનવું અને તે પણ મરણવા બનીને; એ બહુ જ કપરું કાર્ય છે છતાં એ કપરો, કાટાળો અને મુશ્કેલીઓભર્યો માર્ગ ખુંદવા અમે એકાકિપણે કોઇપણ પ્રકારની સ્વાર્થવૃત્તિ વિના નીકળી પડ્યા છીએ. કેવળ જૈન શાસનના સત્ય સિદ્ધાન્તોનો નિષ્પક્ષભાવે પ્રચાર કરવાના અમારા મનોરથો છે જૈન સંસ્કૃતિના સંદેશનો પ્રચાર એ જ મારો ઉદ્દેશ છે.

.એક રાત્રી પાંચ પણ લેખી કરવાની બાબતના વર્તમાનમાં અમારી છે નહિ અને કદિ કાલે રહેશે પણ નહિ. હા, અવસર આવે તો કાયાથી અમે ધૃસાઈશું ! શક્તિ મુજબ પૈસાથી ધસાઈશું ! પણ જૈન સમાજમાં એક સર્વાંગસુંદર ત્રૈમાસિક પુસ્તક ઊંચું કરવાની અમારી બાબતને 'સંક્ષિપ્ત જનાવવા અમે અમારો સઘળો પુરુષાર્થ ખરચીશું'. દરેક સુંદર લેખો સળંગરૂપે રજૂ થાય આ જ એક ઉદ્દેશથી આ પ્રકાશનને ત્રૈમાસિક રાખ્યું છે, જેથી પુસ્તક દળદાર રહી શકે અને આજના મોંઘવારીના યુગમાં ખરચાને પહેંચી વળાય.

લેખકોને આમંત્રણ આપવાનો રિવાજ જો કે આમ જાહેરમાં છે, પણ અમે દરેક લેખકોના લેખોને કદાચ સ્થાન આપવામાં ન પહેંચી વળીએ, અને આ કારણે; રહેજે લેખકવર્ગને કચવાટનું કારણ બને આથી વ્યક્તિગતરીતે જૈન-જૈનેતર સમાજના સંસ્કાર-વાંચક સાહિત્યરસિક વિદ્વાનોને અમે [અમારી જાણ મુજબ] આમંત્રણ આપ્યા હતા, આમાંથી જેઓના લેખો અમને મળી શક્યા છે તેઓના લેખોને અમારી શક્તિ મુજબ આ વિશેષાકમાં અમે સ્થાન આપ્યું છે ખાસ ખાસ ઉપયોગી લેખો જે અમને વિશ્વજે મળ્યા છે તેને આજે સ્થાન નથી આપી શક્યા તે માટે અમે દિલગીર છીએ જેમાં વિદ્વાન પૂ. મુનિરાજ શ્રી કનકવિજયજી મહારાજશ્રીનો 'પરમાર્હત શ્રી વિક્રમાદિત્યનો સત્તાકાળ અને તેની આસપાસ' -વાળો ઐતિહાસિક લેખ કે જે વર્તમાનમાં વિક્રમની દ્વિસહસ્રાબ્દિના આ અવસર પર પ્રસિદ્ધ થવો જરૂરી હતો, પણ

તે લેખ, તેજોશ્રી તરફથી તૈયાર થવામાં વિલંબ થયો આથી તે પ્રસિદ્ધ કરી શકવાની સ્થિતિમાં અમે ન હતા.

લેખકોના મહેનતાણાની આજ્ઞામાં અમારી નીતિ અમે આ તકે સ્પષ્ટ કરી દઇએ. 'આ ત્રિમાસિકના સંચાલકો કેવળ નિઃસ્વાર્થભાવે સાહિત્યમેવા કરવામાં જ 'માને છે.' આથી જ વિના વેતન જેઓ સેવા આપવા ઇચ્છતા હશે અને જેઓનો સહકાર અમારા મેવાના કાર્યમાં અમને માર્ગસહાયક બનશે તેઓને ઉચિત રીતે માનપૂર્વક અપનાવી લેવા અમે હંમેશા આતુર છીએ.

ત્રણ-ત્રણ મહિનાની સતત તૈયારી છતાં અણુધાર્યા સંયોગો આવી પડતાં આ અંકને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવામાં અમે ઘણા મોડા પડ્યા છીએ આથી અને અંગેની જાહેરાત પણ અમે કરી શક્યા નથી તેમજ અમારાં નવી નવી જાહેર ખજાનો મેળવવાના પ્રયત્નો અમે કરી શક્યા નથી : કે જે કેવળ ત્રિમાસિકના પ્રચારને પહોંચી વળવા માટેનો અમારો નિઃસ્વાર્થ કાર્યપ્રદેશ છે. જાહેર ખજાનો લેવામાં આ સિવાય દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ કે અન્ય કોઈપણ બીજી વૃત્તિ અમારી નથી એમ આ તકે અમે સ્પષ્ટ કરીએ છીએ.

ધાર્મિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ, શિષ્ટ સંસ્કારીવિચાર બળવાળા દ્વારા, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ કે એવા કોઈપણ વિષયનાં સુંદર અને સંગ્રહ લેખોને સ્થાન આપવામાં અમે માનીએ છીએ અને આ ત્રિમાસિકમાં લેખ આપવાની કૃપા કરનાર પૂજ્ય આચાર્યદેવાદિ ભગવંતોને તેમજ તે તે લેખક બંધુઓને પ્રાર્થીએ છીએ કે, 'આ અંકમાં પ્રગટ થનારો લેખ તે અગાઉ અન્ય કોઈપણ પ્રકાશનો કે સામાયિક પત્રોદ્વારા પ્રકાશિત ન થવો જોઈએ અને પછી પણ પ્રકાશિત કરવો હોય તો પણ અમને જણાવી દેવું જોઈએ.' નમ્રભાવે વિનિત વૃત્તિથી આટલું જણાવી દેવું એ પત્રકારની ફરજ તરીકે અહિં અમે જણાવી દઈએ છીએ.

જો કે આ અંકની પ્રસિદ્ધિ ધારણા કરતાં વિતરણે ઘણું આથી અને અંગે એક અકસ્માત અમારા હાથે અનિવાર્યરીતે બની

ચૂક્યો છે. હકીકત એ બની છે કે ‘વિનાશનાં વમળ’ ની નાટિકા કે જે કેવળ સંવાદ દ્વારા સાદાઇથી જ ભજવવા માટે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકેલ છે. તે પૂ. સુનિરાજશ્રી કનકવિજયજી મહારાજે [શ્રી જિજ્ઞાસિકામણી] તૈયાર કરીને અમને મોકલી આપેલ અને તેની હબર કોપીઓ કાઢવા માટે એક સંસ્થાની માંગણી છે એમ અમને જણાવ્યું, અમે તેઓશ્રીની સૂચના સ્વીકારીને સંસ્થાને હા ‘પ્રાકી, પશુ સંસ્થાનું’ પ્રકાશન તૈયાર થયું, જ્યારે અમારા ‘આ’ અંકની પ્રસિદ્ધિ ધાર્યા કરતાં વિલંબ થઈ ‘આ’ બાબતે તે સંસ્થાને પોતાનું પ્રકાશન પ્રકાશિત કરવાની તાત્કાલિક આવશ્યકતા ‘હતી’ આથી અપવાદરૂપે અંકની પ્રસિદ્ધિ પહેલાં તે યુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. આ હકીકત પ્રાસંગિક હોવાને કારણે સ્પષ્ટતાની ખાતર અહીં મૂકી છે.

બીજું : શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રંતા અગેના એક મનનીય લેખ, જે શ્રદ્ધેય શ્રીયુત પ્રભુદાસભાઈએ તૈયાર કર્યો છે તે તેમજ બીજો એક લેખ; આ બંને લેખો અમને મળવા છતાં અનિવાર્ય સંયોગે એને અહિં અમે પ્રસિદ્ધિ આપી શક્યા નથી.

આ અંકને આ રીતે સુધક, સ્વચ્છ તેમજ આકર્ષક રીતે તૈયાર કરીને વેળાસર પ્રકાશિત કરવામાં જે અનેક સહુદય આસ-જનોનો અમને સહકાર મળ્યો છે, તે તે શ્રદ્ધેય મહાજનોનો અમીત ઉપકારભાવ અમે બૂલી શકીએ તેમ નથી વડુપરાંત, આ પ્રકારના સુંદર અને આકર્ષક અંકની શોભાના વ્યવસ્થા કાર્યમાં એક આત્મીય જન તરીકે શ્રી મહોદય પ્રેસના વ્યવસ્થાપક બાઈ શ્રી શુભાણચંદભાઈએ ખૂબ જ કાળજીપૂર્વક જે સાથ આપ્યો છે, તેની અમે આભારપૂર્વક આ તકે નોંધ લઈએ છીએ.

માનંતે શાસનદેવને અમે પ્રાર્થીએ છીએ કે, શ્રી જૈન શાસનની સેવાની યજ્ઞવેદિકામાં સ્વાર્થત્યાગની આહુતિપૂર્વક કલ્યાણપ્રાપ્તિને જે યજ્ઞ અમે આરંભ્યો છે, તેને આવા કટોકટીના કાળમાં પણ નિર્વિઘ્નપણે પાર પાડવાનું આત્મસામર્થ્ય અમને અર્પો ! એજ.

અમારાં અમૂલ્ય પ્રકાશનો

મૌન એકાદશી કથા પદ	૦-૧-૦
શ્રી પ્રતિકમણ્યસૂત્રપદ વિવૃત્તિ	૦-૬-૦
શ્રી પિંડોવશુદ્ધિ સટીક,	૧-૧૨-૦
વિવિધ પ્રશ્નોત્તર ભા ૨	૦-૪-૦
લઘુ પ્રવચન, સારોદ્ધાર....	લેટ
આવશ્યક નિર્ચુક્તિ દીપિકા	૩-૮-૦
સ્વાધ્યાય દોહન	૦-૮-૦
પ્રાચીન સંજ્ઞાપદ સંગ્રહ	૦-૧૨-૦
યુગાદિ દેશના પદ	૧-૦-૦
આવશ્યક નિર્ચુક્તિ દીપિકા ભા. ૨	૧-૦-૦
પ્રકરણ સ્તોત્રાદિ સંગ્રહ	૦-૧૦-૦
પિંડવિશુદ્ધિ કાષાંતર	પ્રેસમા

પોસ્ટેજ તથા પેકીંગ ચાર્જ અલગ :

શ્રી વિજયદાનસુરિજી જૈન ગ્રંથમાલા

ડૉ. શેઠ રૂપચંદ લલ્લુભાઈની ધર્મશાળા,
ગોપીપુરા-સુરત.

કલ્યાણ ત્રિમાસિક

માં

જાહેર ખખર આપવી હોય તો—

જાહેર ખખર લેવામાં અમોએ મર્યાદા રાખી છે.

પુસ્તકવિક્રેતા ને પુસ્તકપ્રકાશનસંસ્થાની

જાહેર ખખરને પહેલું સ્થાન મળશે.

અંક ફ્રી મોકલાશે :

ડેમી સાઇઝ આખું પેજ : અર્ધું પેજ

રૂા. ૭-૦-૦

રૂા. ૪-૦-૦

ટાઇટલ પેજ ચોથા પર બે કલરમાં જા. ખ. લેવાના

રૂા. ૧૧-૦-૦

શ્રી વિદ્યાર્થી ગ્રન્થમાળા

નાં

પ્રકાશનો

૧. પુણ્યનો સિતારો

૨. હૃદયના તાર

૩. વિનાશનાં વમળ

૪. પવિત્રતાના પંથે

સ્વેચ્છા ક્રિમલ
પ્રાસ્ટેજ સાથે

૦-૨-૬

લખો : મગાવો : શા. ઉમેદચંદ રાયચંદ-ગારીયાધાર.
(વાણ દામનગર)

શ્રી લખિંસૂરીશ્વરજી જૈન ગ્રન્થમાળા

વીશ કરમાનું સંસ્કારપૂર્ણ વાંચન મળે છે.

☆ અમારાં નૂતન પ્રકાશનો ☆

૧	જૈનમતવિધિ સ ગ્રંથ	..	૦-૮-૦
૨	હીરપ્રજોત્તર મૂળ	..	૦-૧૨-૦
૩	તત્ત્વન્યાયવિભાકર	...	૦-૮-૦
૪	ચૈત્યવંદન ચોવીશી [નવી]	.	૦-૨-૦
૫	કવિદ્વલકિરીટ [ગુજરાતી]	.	૦-૮-૦
૬	આરભસિદ્ધિ તટીક	..	૨-૮-૦
૭.	તત્ત્વન્યાયવિભાકર [સ્વોપસૃષ્ટિ]		૫-૦-૦
૮	મૂર્તિમંડન [ગુજરાતી-હિન્દી]		૮-૮-૦

તદુપરાત અમારી સંસ્થાદ્વારા પ્રકાશિત અન્ય પ્રકાશનો,
લેટના પુસ્તકો વગેરે માટે અમને જણાવો—

પૂ. આ. શ્રી વિજયલક્ષ્મિસૂરીશ્વરજી

જૈન ગ્રંથમાળા

અ. ચંદુલાલ જમનાદાસ

મુ. છાણી. (છેદપુટાદગ)

પાઠશાળાઓને ઉપયોગી સુંદર પ્રકાશનો :

સંવાદ સંગ્રહ : પાઠશાળાના બાળક બાળિકાઓ સરળતાથી સંવાદો કરી શકે તેવા બોધદાયક સોળ સંવાદો છે, જેના બુદ્ધિ બુદ્ધિ લેખકો છે. કાઉન સોળ પેજ ૧૫૦ પેજ મૂલ્ય ૦-૮-૦.

નિત્યનોંધ : વિદ્યાર્થીઓને દરરોજની કાર્યક્રમ પૂરવાની નિત્યનોંધ છે દરરોજની નિત્યનોંધ પૂરાવવાથી અભ્યાસમાં તેમજ દિનચર્યામાં રપર્દા થાય છે એક બુક લગભગ પાંચ મહિના ચાલે છે. ૧૦૦ નકલ : ૧૦-૦-૦.

જૈન અભ્યાસક્રમ : પાઠશાળાઓના અભ્યાસ સાત ધોરણમાં ગોઠવવામાં આવેલ છે. અભ્યાસક્રમમાં જ્ઞાન સાથે ક્રિયાનો સુમન્ય સાધ્યો છે. કાઉન સોળ પેજ ૧૧૨ પેજ. અડધી કિંમત તથા પોસ્ટેજ સહિત ૦-૭-૬.

સ્તવનાવલિ : જેની અદર સુંદર રંગોમાં પ્રાચીન સ્તવનો છે. ૧૪૮ પેજ અડધી કિંમતે ૦-૪-૦.

બે પ્રતિક્રમણ મૂળ ૧૦૦ ના	૨૨-૦-૦	પ્રકરણમાયા	૧-૪-૦
સામાયિકસૂત્ર મૂળ ૧૦૦ ના	૮-૦-૦	અનાતુપૂર્વી	૦-૮-૦
વિવિધ પૂજામંત્ર	૪-૦-૦	નવરમરણ	૦-૮-૦
સ્નાત્રપૂજા [વીરવિજયકૃત]	૦-૩-૦	શ્રમણવંશવૃક્ષ	૦-૧૨-૦
સેનપ્રશ્ન લાપાતર	૨-૦-૦	ગહ્વીરી સમ્રાટ	૦-૮-૦
નવતરવ સાથે [મહેસાણા]	૦-૧૪-૦	દંડ-સંમહણી	
કર્મત્રય લા. ૨ [મહેસાણા]	૨-૦-૦	[મહેસાણા]	૧-૦-૦

શુદ્ધિ ૫૦ ખાસ લક્ષ્ય આપવામાં આવી છે.

સૌમચંદ ડી. શાહ
C/o શ્રી જૈન પ્રેસર મંડળ,
મહેસાણા. [ગુજરાત]